

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly International scientific journal on humanitarian sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным дисциплинам

№8/47

Вакı – Вакu – Баку
2019

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi
/ indexed by /

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdi.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az

Baş redaktor
Mübariz Binnətoğlu
Redaktor
Dürdanə Hübətli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Chief editor
Mubariz Binnetoglu
Editor
PhD in philology
Durdana Humbatli

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Qəzənfər Kazımov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Deniz Abık - prof.dr. (Türkiyə);
İzzət Rüstəmov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Uljen Musabekova - filologiya elmləri doktoru, professor (Qazaxstan);
Rüfət Rüstəmov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Məhərrəm Hüseynov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Nadejda Bobux - filologiya elmləri doktoru, professor (Ukrayna);
Şirindil Alışanov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Müseyyib İlyasov - pedaqogika elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Yaqub Babayev - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Qalina Voronina - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Rusiya);
Abbas Abbasov - pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Azərbaycan);
Qurban Bayramov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Azərbaycan);
Rövşən Ramizoğlu - doktor ögretim üyesi (Türkiyə);
Oktay Kızılkaya - doç.dr. (Türkiyə);
İlkin Qulusoy - doç.dr. (Türkiyə);
Lyudmila Cavadova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya, Dağıstan).

EDITORIAL COMMITTEE:

Gazanfar Kazimov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Deniz Abik - prof.dr. (Turkey);
Izzat Rustamov - Doctor of Philosophy, professor (Azerbaijan);
Ulgen Musabekova - Doctor of Philology, professor (Kazakhstan);
Rufat Rustamov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Maharram Huseynov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Nadezhda Bobuch - Doctor of Philology, professor (Ukraine);
Shirindil Alishanov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Museyib Ilyasov - Doctor of Pedagogy, professor (Azerbaijan);
Yagub Babaev - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Galina Voronina - PhD in Philology, professor (Russia);
Abbas Abbasov - PhD in Pedagogical Sciences, professor (Azerbaijan);
Gurban Bayramov - PhD in Philology, professor (Azerbaijan);
Rovshan Ramizoglu - Associate professor (Turkey);
Oktay Kızılkaya - Associate professor (Turkey);
Ilkin Qulusoy - Associate professor (Turkey);
Ludmila Javadova - PhD in Philology (Russia, Republic of Dagestan).

Ünvan:

Az1073, Bakı ş., Yasamal r-nu,
Mətbuat pr., 529-cu məhəllə,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: *İslam, cəmiyyət, qloballaşma, mədəniyyət, müasirlik*

Key words: *Muslim, society, globalization, culture, modern*

Ключевые слова: *Ислам, общество, глобализация, культура, современность*

İctimai həyatın bütün sahələrini də əhatə edən, durmadan genişlənən və dərinləşən qloballaşma prosesi müasir dövrü səciyyələndirən başlıca meydir. Qloballaşma prosesi bir tərəfdən, dünyanın qlobal vəhdətinin dərkinə, planetar şüurun yaranması və formalaşmasını, digər tərəfdən milli və dini özünüdərk, milli-mədəni identikliyin qorunub saxlanması zərurətini doğurur.

Müasir sosiomədəni dünyanın inkişafı qloballaşma prosesinin, onun strategiyasının düzgün müəyyənləşdirilməsindən və istiqamətləndirilməsindən asılıdır. Bu yöndə həyata keçirilən elmi-nəzəri və siyasi fəaliyyətlərdən, axtarışlardan asılı olaraq müasir dünya ya demokratik cəmiyyətlərin, milli dövlətlərin, fərqli mədəniyyətlərin birliyi, harmonik vəhdəti formasında, ya da iqtisadi neokapitalizmi və siyasi neoimperializmi dirçəldə bilən qeyri-bərabər inkişaf istiqamətində hərəkət edə bilər. Birinci halda bəşəriyyətin tərəqqisi, ikinci halda tənəzzülü qaçınmazdır. Odur ki, bütün dövlətlər, millətlər və mədəniyyətlər bəşəriyyətin taraz və harmonik tərəqqisində öz məsuliyyətini dərk etməli və üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməlidir. Mədəniyyətlərin ahəngdar inkişafının qanunlarına və prinsiplərinə uyğun və elmi cəhətdən əsaslandırılmış “dünya modeli” yaradılmalıdır. Qloballaşma prosesi qlobal, ümumdünya mədəniyyəti sistemində hər bir insanın, millətin və dövlətin yerinin, onların qarşılıqlı əlaqələrinin ahəng qanunları və prinsipləri əsasında dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Dünya sistemi və onun dinamik inkişafı onun harmoniya prinsipləri üzrə təşkil olunmasını zəruri edir. Bu isə elmi, fəlsəfi, rəşional təhlil tələb edən, olduqca mürəkkəb, çoxölçülü və çoxsəviyyəli problemdir. Mədəniyyətlərin özünüdərk bu mürəkkəb qlobal problemin həllində mühim və zəruri məqamdır. Mədəniyyətlərin özünüdərk onların fərqlərilə yanaşı ümumi cəhətlərini də aşkara çıxarmağa imkan verir. Müxtəlif mədəniyyətlərdəki eyniyyət isə vahid bəşəri, qlobal mədəni sistemin modelləşdirilməsinin vazkeçilməz şərtidir.

Müxtəliflikdə eyniyyətin aşkar edilməsini Aristotel, rəşional idrakın ən yüksək forması adlandırdığı fəlsəfənin səlahiyyətinə daxil edir. Deməli, mədəniyyətin özünüdərk fəlsəfi yanaşma tələb edir. Bu baxımdan müsəlman mədəniyyəti daxilində (xüsusilə onun klassik dövründə) sufizm, hürufizm və digər fəlsəfi məktəblərin yaranmasına qanuna uyğunluq kimi baxılmalıdır.

Bir çox tədqiqatçılar əmindirlər ki, hazırkı qloballaşma və tərəqqi şəraitində rəşional idraka, elmə əsaslanmadan, din haqqında ciddi danışmaq mümkün deyil. “Bunsuz din istisnasız olaraq inanc predmetindən başqa bir şey olmur. İstəyən inanar, istəməyən inanmaz. Bu hər kəsin öz işidir. Ciddi söhbət, yalnız məntiq, elm rəşionalizm mövqeyindən mümkündür”.¹

Bu mövqedə olan tədqiqatçılar İslam mədəniyyətinin özünüdərkində zəkənin, məntiqi təfəkkürün roluna üstünlük verilməsini onunla əsaslandırırırlar ki, təfəkkür gerçək faktlara, empirik məlumatlara və məntiqi müddəalara, sübuta əsaslanır; inanc isə heç bir empirik kateqoriya ilə ölçülə bilmir və hər kəsin ruhi yaşantısından ibarət olur. Onu isə nə təkzib, nə də təsdiq etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən, inancın zəkadan üstün olduğunu təsdiq etmək doğru deyildir.

Bununla belə biz bir çox şeyləri yoxlamadan onlara inanırıq. Əgər belə etməsək, hər şeyi yoxlamalı olsaq, onda həyat cəhənnəmə çevrilər. Amma bu bizə şübhəli görünən sübut edilməsini tələb etməyi qadağan etmir.

Din sahəsində də məsələ bu cürdür. Teologiyanın özü də təsdiq edir ki, yalançı dinin arxasında getmək insanı cəhənnəm oduna sürüklər. Belədirsə, onda inancın bütün müddəalarının mənalandırılması vacibdir. Başqa cür hansı dini və dini istiqaməti seçmək olar? Bütün bu məsələləri aydınlaşdırmadan düşünməli insan inana bilməz. Çünki Allahın özü din seçimində insana səhv etmək hüququ vermir. Bu mühüm işdə səhvədən qaçmaq üçün isə fikri dəlillərə müraciət edilməli, bu və ya digər dini müddəanın əqli təsdiqi axtarılmalıdır.

Tənqidə layiq olmayan heç bir əhkam qəbul oluna bilməz. Əks təqdirdə insan daim əhkamların köləsi olar, təfəkkürün köləliyi isə məsələlərin obyektiv qavranılmasına ciddi çətinlik yaradır. Əhkamçı təfəkkür bir

də ona görə təhlükəlidir ki, insan öz ruhunda hakim olmuş ehkamlara əks bir fikirlə qarşılaşdıqda qıcıqlanır, əsəbiləşir, bu fikri söyləmiş insanı tənqid etməkdən, ona əl qaldırmaqdan belə çəkinmir. Bu isə dözümsüzlüyün, tənqiddən mədəniyyətinin, ünsiyyətin yoxluğunun təzahürüdür. Ehkamçılıq, hətta dini terrorizmin də qaynaqlarından biridir. Ehkamçılıq, tənqiddən donuqluğu nəticədə İslam dininin mədəni dəyərlərinin yaradıcı funksiyasının itməsinə, təsirdən düşməsinə və dinin mahiyyətinə zidd olan dağıdıcı güclərin fəallaşmasına səbəb olur. Deyilənləri günümüzdə İslam ölkələrində baş verən fəlakətlər əyani olaraq təsdiq edir. Bundan əlavə, bəzən bilərəkdən, daha çox isə bilməzlikdən islam dini qaynaqları şübhə altına salınır, təhrif edilir. Odur ki, İslam mədəniyyətinə dair qaynaqlara əsaslanaraq elmi araşdırmaların davam etdirilməsi aktuallıq kəsb edir.

Bu mövzunun aktuallığı bir də ondan irəli gəlir ki, suveren milli dövlət olaraq Azərbaycan Respublikası qloballaşma prosesində iştirak edir, dünya mədəniyyətinə inteqrasiya yolu ilə irəliləyir. Hazırda Azərbaycan dünyanın ən böyük enerji nəqli layihələrini həyata keçirən bir ölkə kimi İlham Əliyevin başçılıq etdiyi siyasi hakimiyyətin gərgin fəaliyyəti sayəsində tanınır. Azərbaycan yalnız özünün yox, həm də daxil olduğu Qafqaz və Xəzər regionu ölkələrinin dünya birliyinə inteqrasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. Qlobal siyasətdə Azərbaycan mühüm geosiyasi mərkəzlərdən biri sayılır. Azərbaycan Qərbi inteqrasiya yolu tutmaqla bərabər, həm də İslam aləminə daxil olan bir ölkədir. Buna görə də, Azərbaycan inteqrasiya və qloballaşmanın gedişində özünün milli, dünyəvi və dini maraqlarına uyğun strateji hədəflərini təkmilləşdirib möhkəmləndirilməsi üçün insanlarda, xüsusilə gənclərdə elmi və fəlsəfi dünyagörüşü ilə yanaşı İslam dini dəyərlərinin formalaşdırılmasında da maraqlıdır.

İslam mədəniyyəti mövzusu üzrə aparılan tədqiqatlar, fikrimizcə, bu mədəniyyətin yaranmasını şərtləndirən sosial-iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi-mədəni amillərə diqqət yetirməyə bilməz. Çünki müsəlman mədəniyyətinin mahiyyətini anlamaq üçün onun genezisi haqqında məlumatlı olmaq vacib şərtlərdən biridir.

İlk öncə qeyd edək ki, müsəlman mədəniyyətinə dair həm İslam teoloqları və filosofları, həm də rus və Qərb alimləri çoxsaylı tədqiqatlar aparmış, sonsuz sayda əsərlər, traktatlar və i.a. yazmışlar. Hələ intibahaqədərki xristian teoloqları Avqustin, Boetsi və Akvinalı Foma “dünya nizami”nin teoloji mənzərəsini irəli sürdülər. Şərq intibahı dövründə əl-Kindi, Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd, Eynəlzəat Abdulla Miyanəci, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi, Siracəddin Urənəvi, əl-Qəzali, C.Rumi və digər müsəlman alimləri “ilahi nizam”, vəhdət təlimini irəli sürüb inkişaf etdirmişlər.

İslam dininə, Quran kəlamlarına Qərb alimlərinin münasibətini və onun siyasi, sosial və mənəvi səbəblərlə bağlı bir sıra məsələləri İslamın dərin bilicilərindən olan Məhəmməd Qütb özünün “Dünya Gündəmindəki İslam” kitabında təhlil edir.² Onun bu kitabında insanın doğuşdan gələn mayasının dəyişən və dəyişməz cəhətləri, İslamiyyətdə insana baxış, bəşəriyyətin tarix macərası içində dəyişilən və dəyişilməyən dəyərləri qarşısında İslamiyyətin qiyməti, günümüzdə Qərb mədəniyyətinin və İslamiyyətin gerçək vəziyyəti, bu iki qütbün insanlığın gələcəyi üçün mənası kimi aktual məsələlər təhlil edilir.

İslam mədəniyyətinin XX əsr qeyri-müsəlman tədqiqatçılarından V.V.Bartoldun, F.N.Belyavskinin, E.E.Bertelsin, S.Qabiyevin, İ.Y.Kraçkovskinin, A.E.Krımskinin, A.Meçin, İ.M.Filiştinskinin, B.Şidvarın və başqalarının işlərinin əhəmiyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə etməsindən sonrakı illərdə İslamiyyətin tədqiqi xeyli genişlənmiş, monoqrafiyalar, dissertasiyalar və məqalələr yazılmış, islami dəyərlər toplusu və qaynağı olan Quran Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar arasında A.Əlizadənin, R.N.Aslanovanın, H.Babayevin, S.Xəlilovun, Ə.Güvəndiklinin və b. alimlərin işləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bunlarla yanaşı, Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi “Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında” adlı dörd cildə əsər nəşr edilmiş (2008), V.Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin elmi Məcmuəsi buraxılmış (2008), AMEA Fəlsəfə, sosiologiya və Hüquq İnstitutu S.Hüseynovun redaktorluğu ilə “Müasir dövrdə dinşünaslığın və mədəniyyətin aktual problemləri” adlı toplu nəşr etdirmişdir (2012).

Nəzərə alaq ki, müsəlman mədəniyyəti mürəkkəb strukturlu və dinamik bir sistemdir və onun da yaranması və formalaşmasının tarixi vardır.

Mədəniyyət problemi öyrənən tədqiqatçılar mədəniyyəti insanın yaradıcılıq aktı ilə bağlayırlar. Məsələn rus filosofu N.Berdıyayevin fikrincə “Mədəniyyət və mədəni dəyərlər insanın yaradıcı aktının məhsuludur... İnsanın mədəniyyətə tövhəsi böyükdür”.³

Onda, müsəlman mədəniyyətini kim yaratmışdır? Qaynaqlar təsdiq edir ki, bu mədəniyyət “imperiyaya daxil olan xalqların maddi və mənəvi yaradıcılığın məhsulu idi”⁴ və VIII-XII əsrlərdə

müsəlman mədəniyyətinin çiçəklənməsi xəlifəliyə daxil olan xalqların sayəsində mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Айдын Али-заде. Исламская апологетика. Ответы критики Ислама. Баку: Текнур, 2007, с.228.
2. Muhammed Kutub. Dünya Gündemindeki İslam (Tekamül və İslam). Beyazit İstanbul.
3. Вердиев Н. О рабстве и свободе человека. Париж 1939, с. 105
4. Филиштинский И.М., Шидвар Б. Очерки арабо-мусульманской культуры. Москва 1976, с. 68

Islamic culture in the era of globalization

Summary

In this article, the actual issue of the self-affirmation of Islamic culture in the context of globalization and modernization of society is being studied. The positions of theologians and philosophers regarding the culture of Islam are also considered here. The article also contains information on the role of Azerbaijan in the integration of Islamic culture in the world community, the importance of modern research and the activities of public organizations and publications in the role of development and proper perception of Islamic culture.

The article also highlights the activities of the Center for Heritage Studies G.A.Aliyev and other scientific institutes in the field of studying the current problem of Islamic culture in the era of globalization of society.

Исламская культура в эпоху глобализации

Резюме

В настоящей статье исследуется актуальный в настоящее время вопрос самоутверждения Исламской культуры в условиях глобализации и модернизации общества. Здесь также рассматриваются позиции теологов и философов в отношении культуры Ислама. В статье также имеет место информация о роли Азербайджана в интеграции исламской культуры в мировое сообщество, затрагивается вопрос значимости современных исследований и деятельности общественных организаций и изданий в роли развития и правильного восприятия Исламской культуры.

В статье также освещается деятельность Центра исследований наследия Г.А.Алиева и других научных институтов в области изучения актуальной на сегодняшний день проблемы Исламской культуры в эпоху глобализации общества.

Rəyçi: dos. B.Quluzadə

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/7-10

Zahire Kamaladdin qızı Kazimova
Azerbaijan State Oil and Industry University
zahire@mail.ru

COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING

Key words: *alternative assessment, student, instructor, teaching, ability, communication*

Açar sözlər: *alternativ qiymətləndirmə, tələbə, təlimatçı, öyrətmə, qabiliyyət, ünsiyyət*

Ключевые слова: *альтернативная оценка, учащийся, инструктор, преподавание, умение, общение*

The term Communicative Language Teaching covers a variety of approaches that focus on helping learners to communicate meaningfully in the target language. Communicative Language Teaching began in Britain in 1960s as a replacement to the earlier structural method, called Situational Language Teaching. It is the most widely accepted approach of language teaching. The structural and functional aspects of language are characteristic features of communicative language teaching. The aim of Communicative Language Teaching is to infuse into individuals the ability to create and to construct utterances (spoken and written), which have the desired social value or purpose. The communicative approach to language teaching starts with the theory of language as communication. The goal of language teaching is to develop “communicative competence”. This term was coined by Hymes in order to contrast a communicative view of competence and Chomsky’s theory of competence. Chomsky said: Linguistic theory is concerned primarily with an ideal speaker - listener in a completely homogenous speech community who knows its language perfectly and is unaffected by such Grammatically irrelevant conditions as memory limitation, distraction, shifts of attention and interest and errors (random or characteristic) in applying his knowledge of the language in actual performance. For Chomsky, the focus of linguistic theory is to characterize the abstract abilities speakers possess that enable them to produce grammatically correct sentences in a language.

Hymes held that such a view of linguistic theory is sterile, that linguistic theory needed to be seen as part of a more general theory incorporating communication and culture. Hymes’s theory of communicative competence is a definition of what a speaker needs to know in order to be communicatively competent in a speech community. In Hymes’s view, a person who acquires communicative competence acquires both knowledge and ability for language use with respect to Whether (and to what degree) something is formally possible; Whether (and to what degree) something is feasible by virtue of the means of implementation available; Whether (and to what degree) something is appropriate (adequate, happy, successful in relation) to a context in which it is used and evaluated; Whether (and to what degree) something is in fact done, actually performed, and what it’s doing entails. This theory of what knowing a language entails offers a much more comprehensive view than Chomsky’s view of competence, which deals primarily with abstract grammatical knowledge. Halliday has elaborated a powerful theory of the functions of language, which complements Hymes’s view of communicative competence. Halliday describes (¹Communicative Language, 1975) seven basic functions that language performs for children learning their first language: 1. the instrumental function: using language to get things; 2. the regulatory function: using language to control the behavior of others; 3. the interactional function; using language to create interaction with others; 4. the personal function: using language to express personal feelings and meanings; 5. the heuristic function: using language to learn and to discover; 6. the imaginative function: using language to create a world of imagination; 7. the representational function: using language to communicate information.

Learning a second language was similarly viewed by proponents of Communicative Language Teaching as acquiring the linguistic means to perform different kinds of functions. However, if the information that needs analysis would have provided is no longer available, on what basis are we going to identify the functions, which are widely assumed to be the units employed in organizing Communicative Language Teaching? How can we decide whether and at what point to teach people to make request, ask for permission, complain, express disagreement and so on? If we accept that the notion of speech acts (communicative functions) provides a fundamental insight into what we are doing when we are communicating through language, is it our understanding of the implications of this insight that the content of language teaching should be predominantly seen as a selection from the total inventory of such acts? Would such an approach, of which there

are certainly examples in published materials, be an adequate basis for planning the teaching of language to secondary school learners?

To answer such questions, we need to look again at the nature of speech act and communication. When people talk of “communicating in a language” they tend to think of engaging in conversational interaction but if linguistic communication is the transmission of messages from a producer to a receiver then reading, writing and listening are equally forms of communication. Communicative Language Teaching is unbiased with regard to the four language activities. All or any of them may be presented by means of the communicative approach. Of course, the emphasis on spoken language is not new in language teaching. Audio-visual and Audiolingual methods give priority to speech as the major aim of language teaching.

A communicative technique is one, which stimulates the operation of all the essential mental processes, which are carried out in the normal use of language, and does so under conditions, which resemble those that obtain in ordinary communication. In speech, for example, this means deciding what information is to be conveyed finding a syntactically, lexically and phonologically appropriate form and uttering it spontaneously and fluently. This process is to be carried out under the pressure imposed by the need to communicate in real time and by the need to focus on the purpose of the communication rather than its form. The ability to perform is a matter of selecting accurately from the repertoire of language possessed by the individual at that stage and carrying out the complex linguistic tasks and sub-tasks involved in acute, temporal synchrony. A Communicative Language Teaching strategy is likely to be successful to the extent, it includes communicative techniques of this kind. Henry Widdowson presents his view on the communicative nature of language. In his book *Teaching Language as Communication* (Henry Widdowson, *Teaching Language as Communication* 1978), Widdowson brings out the relationship between linguistic systems and their communicative values in text and discourse. He focuses on the communicative acts underlying the ability to use language for different purposes. A more recent but related analysis of communicative competence is found in Canale and Swain (1980) in which four dimensions of communicative competence are identified: grammatical competence, socio-linguistic competence, discourse competence and strategic competence. Grammatical competence refers to what Chomsky calls linguistic competence and what Hymes intends by what is “formally possible”. It is the domain of grammatical and lexical capacity. Socio-linguistic competence refers to an understanding of the social context in which communication takes place, including role relationship, the shared information of the participants and the communicative purpose for their interaction. Discourse competence refers to the interpretation of individual message elements in terms of their interconnectedness and how meaning is represented in relationship to the entire discourse of text. Strategic competence refers to the coping strategies which communicators employ to initiate, terminate, maintain, repair and redirect communication. At the level of language theory communicative language teaching has a rich, if somewhat eclectic, theoretical base. Some of the characteristics of this communicative view of language are as follows:

1. Language is a system for the expression of meaning.
2. The primary function of language is for interaction and communication.
3. The structure of language reflects its functional and communicative uses.
4. The primary units of language are not merely its grammatical structural features, but categories of functional and communicative meaning as exemplified in discourse.

Language that is meaningful to the learner supports the learning process. Learning activities are consequently selected according to how well they engage the learner in meaningful and authentic language use (rather than mechanical practice of language patterns). More recent accounts of Communicative Language Teaching, however, have attempted to describe theories of language learning processes. They are compatible with the communicative approach. Savignon (1983) surveys second language acquisition research as a source for learning theories and considers the role of linguistics, social, cognitive and individual variables in language acquisition. Acquisition refers to the unconscious development of the target language system or a result of using the language for real communication. Learning is the conscious representation of grammatical knowledge that has resulted from instruction and it cannot lead to acquisition. It is acquired system that we call upon to create utterances during spontaneous language use. The learning system can serve only as monitor of the output of the acquired system. Krashen and other second language acquisition theorists stress that language learning comes about through using language communicatively, rather than through practicing language skills. Johnson (1984) and Littlewoods (1984) consider an alternative learning theory, which they regard as compatible with Communicative Language Teaching a skill learning model of learning. Littlewoods elucidates a cognitive and behavioral aspect:

The cognitive aspect involves the initialization of plans for creating behavior. For language use, these plans derive mainly from the language system they include grammatical rules, procedures for selecting vocabulary and social conventions governing speech. The behavioral aspect involves the automation of these plans so that they can be converted into fluent performance in real time. This occurs mainly through practice in converting plans into performance. The essence of Communicative Language Teaching is that it concerns itself with learners' purposes in using language purposes and uses of language are emphasized, rather than knowledge about language. Communicative competence was felt to be as important as grammatical competence, and socio-linguistic and applied linguistic discussion on the context of language use, influenced the Communicative Language Teaching paradigm in language teaching. This put the emphasis further on language meaning and its use, appropriacy and fluency, as opposed to the earlier form - focused objectives of correctness, usage and practice.

The principal aim is to promote knowledge of the language system, to develop the learner's competence by means of controlled performance. Essentially what is taught by this approach is the ability to compose correct sentences. The difficulty is that the ability to compose sentences is not the only ability we need to communicate. Communication only takes place when we make use of sentences to perform a variety of different acts of an essentially social nature. This we do not communicate by composing sentences, but by using sentences to make statements of different kinds, to describe, to record, to classify and so on, or to ask questions, make requests or give orders. At least three different theoretical views of language proficiency explicitly or implicitly inform current approaches in language teaching. The first, and the most traditional of the three is the structural view, the view that language is a system of structurally related elements for the coding of meaning. The target of language learning is seen to be the mastery of elements of this system, which are generally defined in terms of phonological units (e.g. phonemes), grammatical units (e.g. clauses, phrases, sentences), grammatical operations (e.g. adding, shifting, joining, or transforming elements), and lexical items (e.g. function words and structure words). The second view of language is the functional view, the view that language is a vehicle for the expression of functional meaning. This theory emphasizes the semantic and communicative dimension rather than merely the grammatical characteristics of language and leads to a specification and organization of language teaching content by categories of meaning and function, rather than by elements of structure and grammar. Wilkins's Notional Syllabuses (1976) is an attempt to spell out the implication of this view of language for syllabus design. A notional syllabus would include not only elements of grammar and lexis but also specify the topics, notions and concepts the learner needs to communicate about. The English for specific purposes (ESP) movement likewise begins not from a structural theory of language but from a functional account of learner needs. The third view of language can be called the interactional view. It sees language as vehicle for the realization of interpersonal relations and for the performance of social transaction between individuals.

Language is seen as a tool for the creation and maintenance of social relations. Areas of inquiry being drawn on the development of interactional approaches to language teaching include interaction analysis, conversation analysis and ethno methodology. Interactional theories focus on the patterns of move acts, negotiation, and interaction found in conversational exchanges. Language teaching; content, according to this view, may be specified and organized by patterns of exchange and interaction or may be left unspecified, to be shaped by the inclinations of learners as inter actors. A learning theory responds to two questions: (a) what are the psycholinguistic and cognitive processes in language learning? (b) What are the conditions that need to be met in order for these learning processes to be activated? Learning theories associated with a method at the level of approach may emphasize either one or both of these dimensions. Process-oriented theories build on learning process, such as habit formation, induction, inferencing, hypothesis testing and generalization. Condition-oriented theories emphasize the nature of the human and physical context in which language learning takes place. Stephen D. Krashen's monitor model of second language development (³Stephen D, second language development, 1981) is an example of learning theory on which a method has been built. Monitor theory addresses both the process and condition dimension of learning. At the level of process, Krashen distinguishes between acquisition and learning. Acquisition refers to the natural assimilation of language rules through using language for communication. Language refers to the formal study of language rules and is a conscious process.

Learners should always be learning to do something. Every lesson should end with the learner being able to see clearly that he is doing something. The focus is on relevance for the learner, where learning is seen to a purposeful end. Purpose or needs are thus important. This is what Communicative Language Teaching claims. There is also an emphasis on lying down clear communicative activities in teaching, as

well as the need to focus on language skills. The communicative approaches however, called this a synthetic procedure, which involved the learning of forms, rather than of ways and methods of communication. The processes are as important as their forms what Morrow implies here is the need for practising communication in the classroom. There should be some exercises by which students explore their ideas according to the given situations. It is also necessary to choose not only the ideas but also be the linguistic form for their expression. Controlled exercises and pattern drills do not allow students to practise this skill of making appropriate choices. If language is used for real purposes, the interactional element is of prime importance. Communicative Language Teaching emphasizes all the four skills - listening, speaking, reading and writing, but listening and speaking have special place in Communicative Language Teaching. Communicative competence has special importance more than linguistic competence in Communicative Language Teaching.

Literature:

1. N. Chomsky., Aspects of the Theory of Syntax. (Boston: MIT Press, 1965).
2. D. Hymes., On Communicative Competence, (Harmondworth: Penguin, 1972).
3. M. A. K. HaUiday., Learning How to Mean, Explorations in the Development of Language. (London: Edward Arnold, 1975).
4. J. C. Richards and T. S. Rodgers., Approaches and Methods in Language Teaching. (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
5. W. Littelwood., Foreign and Second Language Learning: Language Acquisition Research and its Implications for the Classroom, (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

Kommunikativ dilin tədrisi

Xülasə

İnsanlar “dildə ünsiyyət” mövzusunda danışanda, onlar dialektik qarşılıqlı əlaqədə olmağı düşünürlər, lakin linqvistik kommunikasiya danışandan dinləyənlə mesajların ötürülməsidirsə, oxu, yazı və dinləmə eyni dərəcədə ünsiyyət formalarıdır. Kommunikativ Dil Tədrisi dörd dil fəaliyyətinə münasibətdə qərəzsizdir. Onlardan hamısı və ya hər hansı biri kommunikativ yanaşma vasitəsi ilə təqdim edilə bilər. Əlbəttə ki, danışmaq dilində vurğu dil tədrisində yeni deyil. Audio-vizual və audiolinqval metodlara dilin tədrisinin əsas məqsədi kimi üstünlük verilir və hər ikisi də dilin danışmaq formasının əldə edilməsinə və bununla da şifahi üsul kimi təyin olunmasına dair fikirləri ifadə edir. Bu məqsədə çatmaq üçün ümumi bir yanaşma ünsiyyətli tədris strategiyası ola bilər. Kommunikativ Dil Tədrisi dörd dil bacarığı - dinləmə, danışmaq, oxu və yazını əhatə edir, lakin dinləmə və danışmaq ünsiyyət dili tədrisində xüsusi yer tutur.

Обучение коммуникативному языку

Резюме

Когда люди говорят об «общении на языке», они склонны думать об участии в разговорном взаимодействии. Но, если лингвистическое общение - это передача сообщений от производителя получателю, то чтение, письмо и слушание являются одинаковыми формами общения. Преподавание коммуникативного языка беспристрастно в отношении четырех языковых мероприятий. Все или любые из них могут быть представлены с помощью коммуникативного подхода. Конечно, акцент на разговорном языке не нов в преподавании языка. Аудиовизуальные и аудиолингвистические методы отдают предпочтение речи в качестве основной цели преподавания языка и воплощают убеждение в том, что разговорная форма языка должна быть приобретена до того, как она будет написана, поэтому их обозначают как устный метод. Общий подход, направленный на достижение этой цели, можно назвать коммуникативной стратегией обучения.

Rəyçi: f.f.d. dos.S.Əliyeva

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/11-13

Тарлан Рустам оглы Арифджанов

Бакинский славянский университет

СЛОЖНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: словосочетание, компонент, подчинительная связь, значение, структурная схема

Açar sözlər: söz birləşməsi, komponent, tabeli əlaqə, məna, struktur sxem

Key words: phrase, komponent, subordinate, mean, structural scheme

В учении о структурных типах словосочетаний в современном русском языке наблюдаются различные точки зрения, существенные расхождения, которые затрагивают разные стороны понимания этого вопроса, а именно: 1) учёт количества и характера способов подчинительной связи в словосочетании и 2) учёт количества знаменательных слов в составе словосочетания.

"Представляя собой такие грамматические единства, которые состоят минимально из двух полноточных слов, связанных между собой по законам или правилам данного языка, словосочетания обычно выражают в составе предложения единые, хотя и расчлененные значения" (3, 10) и занимают своеобразное положение по отношению к таким языковым единицам, как слово и предложение. Проявляя значительную близость к ним, словосочетание вместе с тем характеризуется чертами, резко отличающими его и от первого, и от второго. Именно это и служит основанием для выделения словосочетаний в самостоятельные единицы. Прежде всего, словосочетание, как и слово, выполняет коммуникативную функцию в языке только через предложение, в его составе. Как и слово, оно служит материалом для построения предложения, реализуется в нём, выполняя ту или другую синтаксическую функцию". (6,51)

В лингвистической литературе (см. об этом 2) при разграничении словосочетаний по количественной характеристике, т.е. при делении словосочетаний на простые и сложные учитывались разные стороны их строения: 1) количество и характер способов подчинительной связи и 2) количество знаменательных слов в составе словосочетания.

"В соответствии с первым критерием как простые рассматриваются словосочетания, построенные на основе одного способа связи (или согласования, или управления, или примыкания), независимо от количества знаменательных слов, поэтому как простые могут трактоваться не только двухкомпонентные, но и трехкомпонентные и т.д. словосочетания. Например, *принять резолюцию* (управление); *последнее собрание* (согласование); *работать усердно* (примыкание) и *открыть дверь гостю* (управление). К сложным относятся словосочетания, которые образуются на основе разных способов связей, исходящих от одного и того же главного слова. Так, словосочетание *красивая лампа* (согласование) с *абжуром* (управление). в соответствии с этой классификацией является сложным, так как слова в нём связаны и согласованием, и управлением, исходящими от одного главного слова *лампа*." (6, 56-58) Таким образом, мы убедились в том, что определение простых и сложных словосочетаний направлено на характер связи.

Существует и другой критерий разграничения простых и сложных словосочетаний - учёт количества знаменательных слов, которые входят в состав словосочетания. Такой подход и мы считаем более целесообразным. В соответствии с данным критерием к простым относятся словосочетания, состоящие из двух знаменательных слов, а к сложным - словосочетания, состоящие из трёх и более знаменательных слов. При таком подходе характер способа подчинительной связи не учитывается. Однако внутри сложных словосочетаний в зависимости от характера подчинения зависимых слов можно выделить сложные с соподчинением компонентов и с последовательным подчинением компонентов; такого типа словосочетания называют комбинированными. А в ряде учебников конкретно по объёму выделяются простые, сложные, комбинированные и многокомпонентные (многочленные или смешанного типа) словосочетания. Проанализируем простые и сложные словосочетания, придерживаясь второй точки зрения, т.е. с учётом количества знаменательных слов, входящих в состав словосочетания.

Акад. В.Виноградов пишет, что простые словосочетания обычно двусловны: они состоят из двух знаменательных слов (*решить задачу, говорить правду, верить судьбе*), сложные словосочета-

ния же в большинстве случаев являются продуктом распространения простого словосочетания: *близкий друг брата; поливать цветы из лейки.*

Форма словосочетаний должна определяться не только характером связи его компонентов, но и количеством этих компонентов, их принадлежностью к той или иной части речи. Словосочетания могут состоять из двух, трех и более компонентов. Таким образом, по объёму, т.е. в зависимости от количества составляющих компонентов словосочетания делятся на простые, сложные, многокомпонентные.

Простыми называются словосочетания, которые состоят из двух компонентов. Компоненты представлены знаменательными словами, как с предлогами, так и без предлогов. Например: *изучение истории, рубка леса, стихи поэта, чрезвычайно сложный, решать оперативно, белизна снега, распоряжение командира, игрушки для детей, ваза из хрусталя, красный от волнения, способный к музыке, склонный к разочарованиям* и т.д. Простыми считаются и словосочетания, в составе которых один из компонентов представлен синтаксически нечленимым сочетанием слов, или фразеологически устойчивым сочетанием. Например: *машина (новой конструкции), дама (приятной внешности), юноша (с орлиным взглядом), работать (не покладая рук), (вести борьбу) с пьянством, постоянно (валять дурака), сделать (несколько шагов), плакать (слезами радости)* и т.д.

Простое словосочетание имеет в своём составе два компонента (выраженные знаменательными словами). Между ними существует один вид синтаксических отношений: *хвалять друга, внимательный к окружающим, строительство дорог, решение задачи* (объектные отношения); *лист берёзы, дом отца, новый день, танцующие артисты* (атрибутивные отношения); *возвращаться вечером, бледный от волнения, находиться впереди, нужный для защиты, очень странный* (обстоятельственные отношения), *приезд отца* (субъектные отношения). К простым словосочетаниям относятся также и те словосочетания, в составе которых имеются аналитические (сложные) формы слова. Такие словосочетания эквивалентны двусловным. Одним компонентом словосочетания могут выступать аналитические формы прилагательных, глаголов, наречий. Например: *самый положительный результат, более строгое платье, менее интересный сюжет, одеваться лучше всех, наименее удачный день.*

"При построении простого словосочетания основными нормами регламентируется обычно оформление только одного слова - зависимого. Форма главного слова для тех смысловых отношений, ради выражения которых строится данное словосочетание, оказывается, как правило, безразличной. Например: *вызвал, вызвали, вызовет, вызвать,* и т.д. --- *секретаря.* Напротив, изменение зависимого (управляемого) слова обычно резко меняет характер выражаемых отношений." (7, с.60).

Итак, простые словосочетания в русском языке обычно двусловны, они должны состоять из двух полнозначных, знаменательных слов. И следовательно, в простых словосочетаниях существует один вид подчинительной связи. Также одним из компонентов простых словосочетаний могут выступать аналитические формы слов, синтаксически несвободные сочетания слов и фразеологически устойчивые сочетания. Все перечисленные сочетания выступают одним компонентом словосочетания и в предложении выполняют функции одного члена предложения. Например: 1. В случае чего труби *во всю ивановскую* (очень громко). 2. К нам подошла женщина *средних лет*. 3. Весь вечер она сидела у окна и плакала *слезами радости*.

О наличии в составе предложения "конструкций словосочетательного и предложенческого характера, которые выступают в качестве одного члена предложения и представляют таким образом определенные трудности при синтаксическом разборе предложения говорится в работе проф. Гамидова И.Г. (см. 4, с.55-61).

Как уже отметили, в научной литературе классификация простых и сложных словосочетаний неоднозначна. При учёте только вида и количества подчинительной связи и сложные словосочетания (т.е. словосочетания, состоящие их трёх и более полнозначных слов) считаются простыми, если между компонентами существует один вид подчинения. С учётом признака, опирающегося на количество компонентов можно легко выделить словосочетания простые и сложные. А далее в зависимости от вида подчинения и реализации схемы (уровней зависимости) внутри сложных словосочетаний можно выделить словосочетания с соподчинением компонентов и словосочетания с последовательным компонентом (комбинированные).

"Сложное словосочетание, - пишет В.Виноградов, - в большинстве случаев является продуктом распространения простого словосочетания" (3,22). Сложные словосочетания состоят из трёх и более полнозначных слов. Они могут представлять различные комбинации простых словосочетаний.

Например, большей частью возможно сочетание простого словосочетания и зависимого от него отдельного слова: *очень решительный в действиях, каменный дом на окраине, летний пиджак в клетку*. В таких словосочетаниях можно выделить две части: *очень решительный- в действиях, каменный дом - на окраине, летний пиджак - в клетку*. Следующим типом являются словосочетания с комбинацией - стержневое слово и зависимое от него простое словосочетание, например: *поливать полевые цветы, здание с белыми колоннами, мужчина с седой бородой*. В таких словосочетаниях зависимое слово в простом словосочетании связано и зависит только от главного слова этого словосочетания и не имеет отношения к основному стержневому слову всего словосочетания. Такого рода словосочетания в некоторых учебниках называют комбинированными. Третий тип сложных словосочетаний представляют комбинации "стержневое слово и два (или больше) зависимых слова", которые не связаны друг с другом. Например: *шить костюм сестре, завернуть подарок в бумагу, положить книги на полку*.

В "Грамматике современного русского литературного языка", М.,1970 (см.об этом 5, 538-540). словосочетания по данному признаку даются следующим образом: простые, сложные и комбинированные. Сложные словосочетания строятся по схеме соподчинения двух или более зависимых компонентов от одного главного слова, а комбинированные - с помощью последовательного подчинения зависимых компонентов словосочетания.

Зависимые компоненты в сложных словосочетаниях обычно выстраиваются в один горизонтальный ряд. В этих словосочетаниях имеются два уровня зависимости: уровень главного слова и уровень зависимых компонентов. Рассмотрим примеры: *сжать цветы утром; увлеченно читать книгу, рассказывать историю друзьям, отправить письмо брату* и др. В комбинированных словосочетаниях имеется минимум три компонента и сочетания такого рода представляют три уровня: уровень абсолютного главного слова, уровень первого зависимого слова и уровень абсолютного зависимого слова. Рассмотрим в качестве примера словосочетания с последовательным подчинением компонентов: *рисовать большие глаза*. Слово *рисовать* является абсолютно стержневым словом и подчиняет себе первое зависимое слово *глаза*, которое является главным словом для второго зависимого слова *большие*. Вот ещё несколько примеров словосочетаний с последовательным подчинением: *поливать полевые цветы, читать новую пьесу, получить долгожданное письмо, очень решительный человек* и т.д.

Также отдельно выделяются многокомпонентные (многочленные) словосочетания, в которых одновременно совмещаются и соподчинение и последовательное подчинение компонентов, например: *случайно встретить нового соседа, увлеченно читать новый роман, весьма решительный в поступках человек*.

Литература:

1. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Ч. 3. М.,1981.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка., М.,1978; Попов Р.Н., Д.П., Валькова и др. Современный русский язык., М.,1978.
3. Виноградов В.В. Введение ко 2 тому "Грамматики русского языка". Изд. АН СССР, М., 1960.
4. Гамидов И.Г. Простое и сложное предложение в современном русском языке., Баку, 1989.
5. Грамматика современного русского литературного языка., М., 1970.
6. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском языке., М.,1966.
7. Скобликова Е.С. Согласование и управление в современном русском языке., М., 1971.

Müasir rus dilində mürəkkəb söz birləşmələri

Xülasə

Nəşrə təqdim olunan məqalə müasir rus dilində mürəkkəb söz birləşmələrinin təhlilinə həsr olunub. Mürəkkəb söz birləşmələrinin növləri, quruluş sxemi və onların sadə (iki komponentli) söz birləşmələrindən fərqi göstərilir. Həmçinin bu problemin elmi ədəbiyyatda necə təsvir edilməsi geniş təhlil edilir.

Composite collocations in the Russian language

Summary

The article deals with the composite collocations in Russian language. The article describes structural types and scheme of composite collocations. The types of simple and composite collocations are enumerated and their structural, functional description are analyzed in this article.

Рецензент: доц. Р.А.Мамедова

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/14-16

Егана Исраил гызы Мамедова

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
yenana@mail.ru

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: термины, интернациональный, калькирование, техника, идентифицировать, язык

Açar sözlər: terminlər, beynəlxalq, axtarış, texnika, identifikasiya, dil

Key words: terms, international, calking, technique, identification, language

Научно-технические термины русского языка образуются тремя способами: при помощи собственных средств языка, калькирования и заимствования из интернациональных языков. Так как основную часть данных терминов составляют кальки и заимствования, то в данной статье мы рассмотрим научные термины русского языка, калькированные и заимствованные из английского языка. Словообразовательные или структурно-семантические кальки - это слова, возникшие в результате перевода морфологических частей русского слова на татарский язык. Они делятся на несколько видов: 1. Кальки, образованные морфологическим путем. В данном случае путем калькирования образуются производные термины: heater-нагреватель, burner -горелка, condenser - конденсатор, recorder - регистратор. 2. Второй тип словообразовательных калек - это образование сложных терминов путем калькирования, по-другому - словосложение. Такие кальки широко используются в научно-технической терминологии. (absorbability, backbone, cablebreak, cablesip, cageway) Структурно-семантические кальки бывают полными и неполными. Поморфемно переведенные и точно отражающие значения и форму оригинала кальки являются полнымикальками (антидуант - dummy dee; расщепление - decomposition; ребро - link; регистратор - monitor; резец - cutter, cutting tool; сгорание - combustion; сгусток - bunch, bundle, cluster; разбегание - recession; скос - angularity; термоотверждение - cure, curing; тождество - identity; тушитель - quencher, quenching agent; указатель - indicator, pointer; уменьшение - decrease, reduction; упаковка - packing, packaging;) За основу построения полных калек берется принцип конструирования кальки из собственного языкового материала. Одной из разновидностей структурно-семантических калек являются неполныекальки (полукальки). За основу классификации построения неполных калек берется принцип конструирования кальки из собственного и заимствованного лексического материала: гиперплоскость - hyperplane, гипераромат - hyperflavor, гипервихрь - hypervortex; радиоотражения - radioreflections, радиопомехи -radiointerference, радиоприёмник -radioreceiver, радиопротиводействие - radiocountermeasures; термозонд - thermoprobe, термоизоляция - thermalinsulation, термосинтез - thermofusion; Весьма продуктивными являются полукальки, у которых в качестве первого компонента выступают интернациональные блоки: авто-, анти-, макро-, микро-, ультра-: автопроводимость - autoconduction, автоускорение - autoacceleration, автоподстройка -autoacquisition, автоматизировать - automate; антиводород - antihydrogen, антиаромат - antiflavor, антивещество - antimatter, антивихрь - anti-vortex, антигруппировка - antibunching, антизатухание - antidumping, антимир - antiworld, антилуна - antiselena, антизвезда - antistar; макроэлемент - macrocell, макротрещина - macrocrack, макроопределение - macrodefinition, макропрограммирование - macrocoding, макроопределение -macrodeclaration; микродобавка -microaddition, микронеровность -microasperity, микросборка - microassembly; ультразвук -ultrasonics, ультрамикровесы -ultramicrobalance, ультрамикроскоп -ultramicroscope, ультрамикроскопия -ultramicroscopy, ультрафильтрация -ultrafiltration, ультрафиолет -ultraviolet radiation. Среди русских полукалек большое место занимают составные слова, состоящие из цельноформленных единиц: анодные лучи, атмосферное давление, барометрическое давление, катодные лучи. Еще одну группу полукалек составляют парные слова, первым компонентом которых является интернациональное слово: ампер-час, бета-лучи, альфа-частица, антилямбда-гиперон, антикси-частица, гамма-излучение. Заимствование является одним из самых продуктивных способов терминообразования. Особенно это касается научно-технических терминов, которые в большинстве своем состоят из иностранных слов, так как наука является интернациональной. Терминология физики русского языка также обогатилась новыми терминами благодаря заимствованиям из европейских языков.

Многие терминоведы в качестве основного признака термина выделяют следующие: системность, однозначность, дефинитивность, внеэмоциональность и безразличие к контексту. Ютя глаго-

Многие ученые-лингвисты сходятся во мнении, что только имена существительные могут выступать в качестве терминов. Однако исследования показывают, что среди терминов встречаются глаголы (14,08%) – to reboot- перезагружать компьютер либо с клавиатуры, либо при помощи специальной кнопки; to scroll – прокручивать, перемещать, с помощью линейки прокрутки изображения в окне вверх, вниз, вправо или влево, чтобы увидеть его содержимое, находящееся вне поля зрения; to screen – демонстрировать на экране, имена прилагательные (10,34%) – offline – автономный, отключенный от сети (режим работы устройства, при котором оно не управляется со стороны компьютера); portable – портативный (класс малогабаритных компьютеров, расположенный между настольными и карманными ПК) и т.д. Чаще всего входят в аббревиатуры числительные, которые используются для того, чтобы упростить онлайн-общение.

Специальная лексика не имеет широкого употребления и понятна только специалистам конкретной области, поскольку является средством общения профессиональной коммуникации специалистов определенной отрасли. Рассмотрим термины, заимствованные из английского языка. Антигиперон -antihyperon, антиавтодуальность -anti-self-duality, антианод -antianode, антиапекс -antiapex, антибарион -antibaryon, антивертекс -antivertex, антигелий - antihelium, антигены -antigens, антигравитация -antigravitation, антидейтерий -antideuterium, антидейтрон -antideuteron, антиизоморфизм -anti-isomorphism, антикатализатор -anticatalyst; гипоцентр -hypocenter, гипоциклоида -hypocycloid, идентифицировать - identify.

Основную часть специальной и профессиональной лексики, их ядро составляет терминологическая лексика, то есть термны – основные носители наименований предметов и явлений специальной, профессиональной деятельности. Калькирование является средством создания нового слова для передачи лексики, не имеющей соответствия в языке перевода, таким образом, что составные части слова или словосочетания заменяются прямыми соответствиями на языке перевода. Калькирование есть воспроизведение комбинаторного состава слова или словосочетания, когда составные части слова (морфемы) или фразы (лексемы) переводятся соответствующими элементами переводящего языка [6, с.88]. Немотивированные термины – термины, выбор формы которых вообще не может быть объяснен: -bootstrap –программа самозагрузки.

Аффиксальное словообразование, При образовании технических терминов как в русском, так и в английском языках активно используются префиксы латинского происхождения, характерные для общенаучного языка- (2%слов); minicomputer миникомпьютер; - multiplexer- объединитель (устройство, которое передает информацию из различных входных каналов в единственный выводной канал); interactive –интерактивный (системы, воспринимающие в диалоге ввод пользователем команд и данных).

Заемствования иностранных слов - один из способов развития современного языка. Язык всегда быстро и гибко реагирует на потребности общества. Заемствования становятся результатом контактов, взаимоотношений народов, государств. Английские заимствования появились в русском языке задолго до XXI века. Англицизмы начали проникать в русский язык ещё на рубеже XVIII–XIX веков. Слова заимствовались в результате контактов между народами и как следствие торговых и экономических отношений между Россией и европейскими странами. Однако интенсивность процесса пополнения русского языка английскими словами возросла именно в конце XX–начале XXI века в связи с бурным развитием интернет-технологий. Сейчас англицизмы составляют значительный пласт нашего языка. С. И. Ожегов трактует англицизм как «слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из английского языка или созданные по образцу английского слова и выражения» [5, с. 195]. В настоящее время предпринимаются многочисленные попытки классифицировать английские заимствования в современном русском языке. На наш взгляд, успешным представляется подход к классификации заимствований, предложенный Г. Г. Тимофеевой и описанный ею в работе «Новые английские заимствования в русском языке». Исследователь выделяет три способа введения письменной формы заимствованного слова в русский язык: трансплантация, транслитерация и практическая транскрипция [6, с. 63]. Трансплантация предполагает введение иностранного слова в русский язык в иноязычном написании, с полным сохранением графического и орфографического облика (например, non-stop, WWW); транслитерация, основанная на графическом принципе, предусматривает передачу заимствованного слова буквами заимствующего языка (например, киллер, спонсор); практическая транскрипция использует фонетический принцип, при котором звуки чужого слова передаются русскими буквами (ток-шоу, хай-вей). К предложенным выше способам заимствования можно добавить калькирование - это способ перевода лексической единицы оригинала путем замены ее составных частей -морфем или слов (в случае устойчивых словосочетаний) их лексическими соот-

ветствиями в языке перевода. В статье мы подразделяем английские заимствования на слова, вводимые в русский язык с помощью транслитерации; слова, вводимые в русский язык с помощью транскрипции, и кальки. Путём транскрипции и транслитерации (часто эти способы сочетаются) образованы многие слова, активно встречающиеся в речи пользователей социальных сетей и мессенджеров. Вот некоторые примеры: Лайк (от англ. to like - нравиться, одобрять) - условное выражение одобрения материалу, пользователю, фотографии, выражающиеся нажатием одной кнопки (Википедия). Хайп (от англ. hype - обман, возбуждение, назойливая реклама) - 1. то, что модно в данный момент, ажиотаж, информационный шум (<https://модные-слова.рф>), 2. многозначный термин, обозначающий стиль, шумиху и массовый интерес. Постепенно перечисленные языковые единицы становятся всё более освоенными, о чём свидетельствует возникновение от них производных слов. Как правило, в основе каждого словообразовательного гнезда лежит заимствование или калькирование англоязычной корневой морфемы. Заимствуются не только морфемы, но и аббревиатуры, которые затем занимают место корневых морфем. Далее процесс словообразования идет в соответствии с правилами русской словообразовательной системы. Наиболее продуктивны суффиксация и префиксация. Суффиксальным способом идёт активное образование глаголов: лайкать, лайкнуть; хайпить, хайпануть; кликать, кликнуть; флудить; троллить; хейтерить; чекиниться. Таким образом, появляются гибриды - слова, образованные присоединением к иностранному корню русского суффикса, приставки и окончания. Заимствованные и образованные от заимствованных слова удачно ассимилируются в грамматической системе русского языка. Так, слова «лайк», «лайфхак», «фэйк» имеют свою парадигму склонения, род, изменяется по числам. В современном мире английский язык — главное средство международной коммуникации. Расширение международных контактов и развитие интернет-технологий, интернет-общения способствуют постоянному появлению английских заимствований в русском языке.

Литература:

1. Гальперина Э.Я. Слово живое и мертвое. М, АСТ, 2017, 416с.
2. Колокольцева Т.Н. Интернет-коммуникация как новая речевая формация. Монография. 2016 , 356 с.
3. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Ред. Л.И.Скворцов. Мир и образование, 2017. 1376 с.
4. Гарифулина Р.В. Физико-математическая терминология в русском языке. Уфа. 2009 г.
5. Лейчик В.М. О методах принципах конструирования терминосистем. Изж-во ЛГУ, 1979 г. , 176 с.

Rus dilində elmi-texniki terminlər

Xülasə

Bu yazı kompüter terminologiyası sahəsinə aid terminologiyanın təhlilinə həsr edilmişdir. Kompüter terminologiyasının milli dildə və xüsusi lüğətdə mənzəyi, təsnifatı, xüsusiyyətləri, yeri nəzərdən keçirilir.

Bundan əlavə, texniki terminologiyanın öyrənilməsi yeni texniki vasitələrin təyin edilməsi üçün əsas təşkil edən semantik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Müasir dövrdə terminlərin öyrənilməsi, öz xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə məhdudlaşa bilməz. Terminlər qeyri-xüsusi söz birləşmələri ilə müqayisə olunmalı, digər tərəfdən, digər leksik elementlərdə, eləcə də hər ikisinə zidd olmalıdır.

Scientific and technical terms of the Russian language

Summary

This article is dedicated to the analysis of terminology related to the field of computer terminology. The origin, classification, features, place of computer terminology in the national language and special vocabulary are considered.

In addition, the difference in technical terminology helps to identify semantic features that form the basis for the designation of new methods. The study of terminology in our time cannot be limited by determining its features. Terms should be compared with non-specific vocabulary combinations, on the other hand, in other lexical elements, as well as in conflict with both.

Рецензент: доц. С.Алиева

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/17-19

Mehriban Ələbbas qızı Abdullayeva

Bakı Slavyan Universiteti

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNDƏ SÖZ SIRASININ ROLU

Açar sözlər: leksika, qorqudşünaslıq, dastan, arxaizm, fel-ad sinkretizmi

Key words: lexics, Qorqud history, epos, archaism, syncretism of the verb-name

Ключевые слова: лексика, коркудovedение, эпос, архаизм, синкретизм глагола-имени

Bildiyimiz kimi, Qorqudşünaslıqda “qanlu” arxaizmi öz mənə açımı mübahisəli olan sözlərdən biridir. Müasir dilimizdə bu söz mənşəcə “qan” sözü ilə bağlı olub, əsasən, “qana batmış, qana bulaşmış” və məcazi formada “qatil, düşmən” anlamında çıxış edir [Daha ətraflı bax: 2]. Lakin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində bu düzəltmə sözə fərqli bir mənələrdə rast gəlinir. Məsələn:

- 1) *Varuban Peyğəmbərin yüzini görən, gəlibəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan, Bıği qanlu Bügdüz Əmən çapar yetdi: “Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim!” – dedi* [5, 52];
- 2) *Gördülər kim, bu gəlin kişinin qılıcının balçağı qanlu, oğlu görünməz* [5, 84];
- 3) *Dirsə xanın xatunu “oğlancığının ilk avidir” deyü, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı, “Qanlu Oğuz bəglərin toylayayım”, – dedi* [5, 41];
- 4) *Qanlu quyruq üzüb çap-çap yudan...* [5, 48];
- 5) *Qanlu-qanlu irmaqlar qarıyubdur suyu gəlməz* [5, 51].

Materialdan görünür ki, “qanlu” sözü “qana bulaşmış” mənəsində yalnız ilk iki cümlədə işlənilib. Sonrakı nümunələrdə isə “qanlu” sözünü heç də “qan”la bağlı mənada açıqlamaq olmur. Qorqudşünaslıqda bu problemlə bağlı irəli sürülən fərqli fikirləri nəzərdən keçirək.

“Qanlu” sözünü *qan* sözündən düzəlmiş sifət kimi anlayan O.Ş. Gökyay “qanlu-qanlu irmaqları” “kan akan irmaklar”, “qanlu suyu” “kan akan su”, “qanlu kafiri” “kan tökücü kafir”, “Qanlu oğuzu” isə “*döyüşçü, kan tökücü, savaşı Oğuz*” kimi şərh etmişdir [Daha ətraflı bax: 7]. Akademik H. Araslı yalnız “*qanlu oğuz*” deyimini ümumi kontekstdən ayıraraq bu yozuma etirazını bildirərək yazır: “Dədə Qorqud kitabı”nda “*qanlı Oğuz*” deyim olaraq “*qeyrət, təssübkeş*” mənəsindədir. Bu söz eyni mənada bu gün də Azərbaycan dilində işlənməkdədir. “*Qanlu adam, qanlu oğlan*” və s. bu kimi ifadələr də “qanlı igid mənəsindədir” [3, 198]. Y. Ergin Oğuzun əlaməti kimi işlədilmiş qalın (çoxsaylı, böyük, qüvvətli) və “*qanlu*” sözlərini bir-birinin qarşılığı kimi verməklə kifayətlənmişdir [6, 78]. F. Zeynalov–S. Əlizadə nəşrində isə bəzən müasir mənada, bəzən isə M. Erginin irəli sürdüyü “*qalın Oğul*” anlamında çevrilmişdir. Lakin həmin nəşrin “Tükənməz xəzinə” adlı giriş məqaləsindən görüldüyü kimi, müəlliflər bu sözü “tarixi inkişaf prosesində şəkildə sabit qalıb mənaca dəyişən sözlər (semantik arxaizmlər)” sırasına daxil edərək “*qanlı su*” birləşməsində “*aşib-daşan*” anlamını daşdığını göstərmişlər [Daha ətraflı bax: 4]. Lakin bu fikirlə etimoloji baxımından razılaşmaq olmur.

Etimoloji aspektdən -lu (-lı) sifət düzəldən şəkilçinin vasitəsilə yaranmış bu arxaizmin mənşəyində “qan” kökü durur [3, 142]. Və bu kök morfoloji cəhətdən isim deyil, feil kimi çıxış edir. Məsələn, XIX əsr lüğətçisi L.Z.Budaqovun sözlüyündə bu arxaik felin “*susuzluğu yatızdırmaq*” və buna yaxın mənələrdə qazax, qırğız, osmanlı türkcəsində işləndiyi göstərilmişdir [4]. Türk dillərinin böyük araşdırıcısı V.V. Radlovun fundamental sözlüyündə isə bu arxaik felin bir çox türk dillərində: “1) susuzluğu yatızdırmaq, son həddə qədər doymaq; 2) özünü razı salmaq, nə iləsə susuzluğu yatızdırmaq, nə iləsə doymaq; 4) kifayət qədər olmaq, çox olmaq” mənaları əks olunmuşdur. “Qədim türk sözlüyü”ndə isə bu felin açımı “*doymaq*” felinin müxtəlif çalarlarında verilmişdir [3]. Araşdırma göstərir ki, müasir türk dillərinin bir çoxunda həmin mənəli “qan(maq)” felinə geniş rast gəlinməkdədir. Müasir Azərbaycan dilində “qan(maq)” felinin həmin mənəsi işləklidən düşsə də, klassik yazılı ədəbi və folklor nümunələrində nadir hallarda istifadə olunmuşdur. Məsələn: Nəsiminin dilində, eləcə də bir sıra dastanlarda bu feil yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə işlənir:

Sənsiz nə yesəm, qüssəvü qəm dərd ilə qandır,

Gəlgil, dodağın şərbətinə canımı qandır

(İ. Nəsimi)

Başına döndüyüm gül üzli sona,

Ana, mən yazığı nə dindirirsən?

Südüni əmmişəm mən qana-qana,

Ana, mən yazığı nə dindirirsən?

(“Aşıq Qərib” dastanı)

*Başına döndüyüm ana,
Halal eylə, hümmət eylə.
Südüün əmdim qana-qana,
Halal eylə, hümmət eylə*

(“Valeh-Zərnigar” dastanı)

Gətirilən nümunələrdə “qan(maq)”, “qandır(maq)”, “qana-qana” (-a feli bağlama şəkilçisidir) fellərinin “doy(maq)”, “doydur(maq)” və “doyunca” mənalarında işləndiyi üzdədir.

Onu da qeyd edək ki, qazax dilçisi Y.Z. Kajibekova görə, feil-ad sinkretizmi türk dillərində yalnız açıq şəkildə deyil, həm də “gizli” şəkildə özünü göstərir ki, bunu bəzən etimoloji araşdırma yolu ilə ortaya qoymaq olur. Bu baxımdan “qan” feil kökünün həmin sinkretik hadisəyə uyğun olaraq “doy(maq)” mənası ilə yanaşı, həm də “doyum” anlamını ifadə edən isim (ad) kimi işlənməsi mümkündür. Bizcə, həmin qədim mənəli kökdən törəmiş “qanlı” arxaizmi “Kitab”ın dilində məhz “doyumlu” mənasını daşımışdır [4]. Bir daha həmin sözün işləndiyi yuxarıdakı məqamları və aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

6) *Qanlı kafir elinə dünin girdin* (5, 83);

7) *Qanlı kafir əlindən qardaşcuünün dartıb aldı* (5, 103);

8) Qazanın yağı üzərinə hücumu və qələbəsi isə belə təsvir olunur: “*Qazan bəgün qardaşı kafirin tuğuyla sancağı qılıcladı, yerə saldı. Dərələrdə, təpələrdə kafirə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdi. On iki bin kafir qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğul yigitləri şəhid oldu. Qaçanını Qazan bəg qomadı, aman deyəni öldürmədi. Qalın Oğul bəgləri toyum oldu* (5, 52);

9) *Oğul bəgləri toyum oldu*

Galaba toyum oldu

Yigit bəglər toyum oldu (5, 68).

Qorqudsünaslıqda əsasən “qənimət” kimi izah edilən “toyum” sözü eyni zamanda “bolluq” mənasında da izah oluna bilər. Maraqlıdır ki, Radlov lüğətində verilmiş bu mənə O.Ş. Gökyay lüğətində də mənə çalarlarından biri kimi qeydə alınmışdır [7].

Bizcə, abidənin yazıya alındığı dövrdə artıq arxaikləşən və buna görə də M. Kaşğari lüğətinə belə düşməyən “qan” ad korrelyatı məhz toyum (doyum) sözü ilə əvəzlənmişdir (bu söz özü də “toy-//doy-” felinə -um isim düzəldən şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir). Lakin “toyum (doyum)” mənəli arxaik qan ismi tamamilə dildən çıxmamış, “qanlı” arxaizminin tərkibində daşlaşmış şəkildə yaşayaraq “doyumlu, bol, zəngin” mənalarını ifadə etmişdir. Ehtimal edirik ki, “qan” arxaizminin “bol, zəngin” mənası onun qədim dövrlərdə “xan, hökmdar” mənasını ifadə etməsində özül rolunu oynamışdır. Oxşar funksiyalı “bay (bəy)” sözünün də “varlı, zəngin” mənası əsasında yarandığını qəbul etsək, onda bu mənə keçidi inandırıcı görünür [1, 117].

“Qanlı” sözünün qədimliyini sübut edən faktlardan biri də onun müxtəlif mənəli sözlərə yanaşaraq çoxmənəli leksik vahid kimi rəngarəng çalarlarda çıxış etməsidir. Belə ki, bu arxaizm “qanlı keyik”, “qanlı quyruq” birləşmələrində “doyumlu, kök”, “Qanlı Oğul”, “qanlı kafir” birləşmələrində doyumlu, zəngin, hər şeyi bol olan (bu çalarda Qalın Oğul (qüdrətli oğul) birləşməsinin qarşılığı kimi özünü doğruldur), “qanlı su”, “qanlı-qanlı su”, “qanlı irmaq” birləşmələrində isə “doyumlu, bol, gur, aşib-daşan” mənə çalarlarını daşımaqdadır. Dildə yalnız uzun müddət işlək sözlər belə xüsusiyyətə malik ola bilər ki, bu da “qanlı” arxaizminin qədimliyinə dəlalət edir.

“Qanlı” arxaizminin bu anlamda izahı iki mübahisəli məqamın da dəqiqləşməsinə kömək edir. Bunlardan biri “*Qan Abqaz elinə mən gedərəm*” [5, 66] cümləsindəki “qan Abqaz” ifadəsi ilə əlaqədardır. Akademik V.V. Bartold həmin ifadəni eynilə «кровожадный народ Абхазов» kimi tərcümə etmişsə də, çapa hazırlayan şərhçilər tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır. H. Araslı və M.H. Təhmasib bu ifadədə “el” sözünün “xalq” deyil, “ölkə” mənasında, “qan” sözünün isə hörmət əlaməti olaraq *xan* mənasında işləndiyini qeyd etmişlər. *El* sözü ilə bağlı bu mülahizə həqiqətə uyğundursa da, *qan* sözü ilə əlaqədar bunu demək olmur. A.N. Kononov da *qan* sözünü bu məqamda *xan* mənasında şərh etmişdir [4]. O.Ş. Gökyay ifadəni “kan Apkaza elinə” şəklində oxuyaraq əlavə heç bir məlumat vermir [7]. Y. Ergin də *xan* mənası üzərində qalır (6).

Abidənin məzmunundan görüldüyü kimi Abxaz eli oğuzların din ayrı qonşularıdır ki, buna görə də kafir eli kimi səciyyələndirilir. “Qan” sözünün bu baxımdan hörmət mənasında işlənməsi fikri özünü doğrultmur. “Turalı” şəxs adından fərqli olaraq ölkə adı bildirən “Abxaz” toponiminin əvvəlində “qan” sözünün işlənməsi onun “Abxaz elinin xanı” kimi qavranılmasını da mümkünsüz edir. Bizə belə gəlir ki, “qanlı” sözünün son hərflərinin buraxılması ilə səhv köçürülmüş bu birləşmə “qanlı Oğuz eli”, “qanlı kafir eli” və cəmi bir dəfə işlənmiş olduğu “qanlı qara Dərvənd” birləşməsində olduğu kimi, “zəngin, bol, doyumlu Abxaz eli” anlamını əks etdirmişdir. F. Zeynalov–S. Əlizadə nəşrində ifadənin “qanlı Abxaz eli”

kimi çevrilməsi də nüsxədə yol verilmiş yazılış xətası olması fikrinə əsaslanır ki, bu da gəldiyimiz qənaətin doğruluğuna zəmin yaradır [1, 119].

Digər mübahisəli məqam Bamsı Beyrəyin, nişanlısı Banuçiçəyi üç öpüb bir dişlədikdən sonra söylədiyi: “*Düğün qanlu olsun, xan qızı!*” [5, 56] deyimini ilə əlaqədardır. “Qanlu” sözünü müasir mənada anlayın O.Ş. Gökyay və Y.Ergin deyimin alqış əvəzinə qarğış kimi səsləndiyini nəzərə alaraq onu “qutlu” kimi oxumağı daha münasib bilmişlər. «*Да принесет нам свадьба счастье, ханская дочь!*» tərcüməsindən də aydın olur ki, V.V. Bartold da həmin sözü “qutlu” kimi oxumuşdur. H. Araslı və Ş. Cəmşidov nəşrlərində bu söz əslinə uyğun “qanlı// qanlu” şəklində oxunmuşdursa da, məna açımına toxunulmamışdır. F. Zeynalov – S. Əlizadə nəşrində “qanlu” kimi oxunmasına baxmayaraq, görünür, həmin arxaizmin müasir mənada (“*qana batmış*”) dərki ifadənin qədim oğul məsəli: “*Toy gecəsi bakirə ol!*” kimi şərhinə əsas vermişdir. “Kitab”ı intibah abidəsi kimi araşdıran prof. P. Xəlilov isə “qanlu” sözünün “Qədim türk sözlüyü”ndə verilmiş “*qane olmaq*”, “*göz istəyən qədər görmək*” mənasına istinad edərək həmin deyimi: “toyun gen-bol olsun, toyunda istənilən qədər yeyilsin-içilsin; toy, gözün doyunca keçsin!” şəklində yozmuşdur. *Qanlu* arxaizminin göstərilən mənada işlənməsi yalnız “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə məhdudlaşmayıb bəzi folklor nümunələrində, xalq deyimlərində yaşamaqdadır. Məsələn:

*Mən aşıqəm, qanlı gül,
Qanlı seviş, qanlı gül,
Yemiş bülbül ağzını
Çıxmış ağzı qanlı gül*

(Sarı Aşıq)

Cinas qafiyələrdən təşkil olunmuş bu məşhur bayatının ikinci misrasındakı “qanlı” sözü “doyunca, bol” mənalarını verir.

Yaxud XVI əsr Azərbaycan şairi Əmaninin “*Ğəməsi könlüm quşun sud eyləgəc, Olsun av qanlu,*” – *dedi ləli-ləbi*” beytinə düşmüş məşhur “ovun qanlı olsun” xalq alqışı məhz həmin arxaik məna əsasında açıqlandıqda məntiqi anlaşılır, yəni “ovun bol olsun, doyunca olsun” mənasında işlənir. Bu məna yozumu “Kabab qanlı, igid canlı” məsəlinin də effektiv məzmununa malik yozumda qavranılmasına imkan yaradır: “Kababı doyunca (bol) yeyən igid canlı (qüvvətli) olar”.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”nın dilində “qanlu” sözünün fərqli mənalarda işlənməsi aşkarlanır. Bir tərəfdən bu söz müasir dilimizdə işlənən mənada, başqa tərəfdən isə ilkin arxaizmlərdən olub “böyük, bol və doymaq” mənalarında istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı, Elm, 1999, 142 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III C. IV cildə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 368 s.
4. Hacıyev A.X. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açıqlamalar. Bakı, Elm, 2007, 214 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, I c., Bakı, YNE, 2000, 447 s.
6. Engin Yılmaz. Dedem Korkut Kitabında təsvir dünyası. Ankara, 2003, 482 s.
7. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul, 2000, 478 s.

The role of the word order in actual membership of the sentence

Summary

In the article it is analysed the using of word “qanlu”, which has different meanings in the epos. Bu etymology the word is linked with the root “qan”, which is can be used as the noun and as the verb in the Turkish languages. The syncretism of the verb and the noun is appealing in the various meanings of the word “qanlu”. So, in the epos this word is used both: in the modern meaning – like “bloodly” (and like a metaphor “executioner, enemy”) and in the archaic form – like “rich, fertile”. If the first meaning is dated back to the noun “blood”, then the second is dated back to the verb “to satisfy”.

Роль порядка слов в актуальном членении предложения

Резюме

В статье рассматривается употребление слова “qanlu”, которое в эпосе отмечается в разных значениях. Этимологически слово связано с корнем “qan”, который в тюркских языках выступает как существительное, как и глагол. Синкретизм глагола и имени проявляется в разных значениях слова “qanlu”. Так, в дастане это слово употребляется как в современном своем значении – «кровавленный» (и как метафора в значении «палач, враг»), так и в архаичном – «богатый, плодородный». Если первое значение восходит к существительному “qan”, то второе к глаголу “toyum (doyum)”.

Rəyçi: dos. S.Süleymanova

FRANSIZ DİLİNDƏ MƏİŞƏT ÜSLUBU VƏ ONUN BƏZİ LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ədəbi dil, məişət üslubu, bədii üslub, variativlik, normativ fonetika

Keywords: the literary language, the spoken language, the functional styles, variability, normative phonetics

Ключевые слова: литературный язык, бытовой стиль, вариативность, нормативная фонетика

Müasir dövrdə dünya dillərinin daha geniş ünsiyyət miqyası qazanması, ölkələr arasındakı əlaqələrin genişlənməsi yüksək xarici dil bacarıqlarına yiyələnmək vəzifəsini mühüm bir tələb kimi qarşıya qoyur, onların dərinlən öyrənilməsinə və leksik-qrammatik, üslubi qayda qanunlarına xüsusi diqqət və həssaslıqla yanaşmanı tələb edir. Ölkələr arasındakı iqtisadi, mədəni, elmi və təhsil əlaqələrinin dərinləşməsi eyni zamanda xarici dili yüksək səviyyədə bilən mütəxəssislərə tələbatı artırır və bu tələbat artdıqca aydın olur ki, şifahi nitqi eşidib anlamaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi onun tədrisində ən aktual məsələlərdən biridir.

Fransız dilini öyrənilən kifayət qədər biliklərə, söz ehtiyatına malik olan şəxs üçün düşdüyü ilk çətin vəziyyət eşitdiyi şifahi nitqi başa düşməməsidir. Ünsiyyətin ilk dəqiqələrində kitablardan öyrənilən, radio və televiziya verilişlərində eşidilən fransız dilindən çox fərqlənən bir dilə, daha dəqiq desək, fərqli danışq formasına rast gəlinir: cümlələrdə tələb və tətbiq edilən söz sırası pozulur və sözlər qısaldılmış halda (məsələn, sözün yalnız ilk hecaları (université-uni, cinema-ciné, restaurant-resto) tələffüz edilir, əşyalar tanış olmayan sözlərlə adlandırılır (voiture-bagnole, maison-baraque) və nəticədə söhbətin nədən getdiyini anlamaq mümkün olmur, yaxud o çətinliklə başa düşülür. Fransız dilini öyrənən bu dildə cümlədə müəyyən söz sırasının mövcud olduğunu, felin inkar formasının “ne” və “pas” inkar hissəcikləri vasitəsilə düzəldiyini, normativ fonetikaya əsasən düşən [ə] nün oxunma qaydalarını öyrənilən danışqda tətbiq etdiyi halda, fransız dili daşıyıcısının danışq zamanı bu qaydalara riayət etməməsi anlaşılmaqlıq və təəccüb doğurur. Bu dil daşıyıcısının danışq qaydalarını bilməməsi, yaxud onlara əməl etməməsi deyil, sadəcə onun ədəbi dilin normativlərindən uzaq olan, öz qaydaları çərçivəsində yaranıb inkişaf edən sadə danışq dilində, məişət üslubunda (le langage familier) danışmasıdır. Bu gün fransız dilini öyrənərkən paralel olaraq məişət üslubunun ifadə formalarını da öyrənmək vacibdir və müasir fransız dili bu üslubdan kənarında mövcud deyil.

Üslub danışanın yaşına, müraciət etdiyi insanın kimliyinə, olduğu məkana uyğun olaraq dəyişir və biri digərindən lüğət tərkibinə görə, mövcud qrammatik qaydalara əməl edib etməməsinə görə (zamanların üzlaşması, ne inkar hissəciyinin ixtisar edilməsi və s.), cümlə quruluşuna və həcminə görə, fonetik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Hər bir üslub formasının özünə xas olan əlamətləri olsa da, onların hər birində bu və ya digər dərəcədə ümumi əlamətlər də səciyyəvi göstəricidir. Başqa sözlə desək, bu üslublara aid xarakterik cəhətlərə əməl etmək, danışq və yazı zamanı orfoqrafik, orfoepik, qrammatik qaydalara, üslub normalarına əməl etmək, spesifik söz ehtiyatlarına malik olmaq hər bir üsluba xas normaları göstərməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün üslubi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində ədəbi dil əsas meyar kimi çıxış edir.

Fransız dilində məişət üslubunun sadə danışq üslubundan təəccüb doğuracaq qədər fərqli olmasının müxtəlif səbəbləri var. Bunlardan biri ədəbi fransız dilinin Fransanın sərhədləri daxilində olan regional variantlarının mövcud olmasıdır. Fransız dili Fransada və onun ərazisindən xaric departamentlərində yeganə ünsiyyət dili deyil. Əgər Fransada 18 regionda (2016-cı il inzibati bölgüsünə əsasən) bu gün istifadə edilən dilləri saysaq məlum olur ki, hazırda 75 dil mövcuddur. Bunlardan 24-ü Fransada yaşayan yerli əhalinin, qalanı isə orada məskunlaşan mühacir əhalinin dilidir. Digər aspektlərdən biri müxtəlif fransızdilli ölkələrdə - Belçika, İsveçrə, Kanadada yaranan variantların mövcudluğudur. Fransız dilində variativlik yalnız ərazi faktoru ilə deyil, həm də sosial və üslub faktorları ilə bağlıdır.

Müasir fransız dilində əsasən üç üslub müəyyən edilir, lakin ədəbiyyatlara görə bu bölgü dəyişir:

1. Bədii üslub (le français soutenu)
2. Gündəlik danışq üslubu (le français courant)
3. Məişət üslubu (le français familier)

Üslub bölgüsünün dəyişməsi dedikdə, digər bir bölgünü misal gətirmək olar:

1. Langue oratoire (Discours, sermons face à un public sans possibilité de réponse)
2. Langue soutenue (Cours, communications orales formelle diverses)
3. Langue commune (conversation courante, radio, télévisoin)

4. Langue familière (Conversation non surveillée entre amis proches, parents)

5. Langue populaire (Argot, conversation relâchée)

Langue oratoire və Langue soutenue bütün dil normativlərinə əməl edən üslubdur və xüsusilə yazıda, müəyyən çıxışlarda, rəsmi şəxslərlə danışıq üçün istifadə olunur. Lüğət tərkibi zəngin, cümlələr uzundur və qrammatik qaydalara tam əməl edilir.

Sadə danışmaq üslubuna gəldikdə isə, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bu üslub daha geniş ünsiyyət formasıdır və bütün səviyyələrdə ədəbi dil normalarından fərqli əlamətlərə malikdir. Fransız gündəlik danışmaq üslubu (le langage courant) daha çox istifadə edilən üslubdur. O eyni zamanda sifahi nitqdə və yazıda (məktublaşma, mesaj, qəzet) istifadə edilir. Hamı tərəfindən başa düşülən lüğət tərkibinə malikdir və bu üslubda qrammatik qaydalara tam əməl edilir.

İlk olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, məişət üslubu (le langage familier) dostlar, ailə üzvləri arasında istifadə edilən və dil normalarına əməl edilməyən danışmaq üslubudur.

Məişət üslubunda ifadə edilən nitqin qavranılmasına əngəl olan amillər çoxdur və onların tədqiqatı zamanı bütün linqvistik səviyyələrdə faktlar meydana çıxır. Bu faktları dilin leksik-qrammatik göstəricilərində, dilin fonetik sisteminə uyğun tələffüz formalarında, orfoepik məqamlarda aşkara çıxarmaq olar. Aydın təsəvvür əldə etmək üçün belə demək olar ki, məişət üslubunda ifadə edilmiş nitqin asan başa düşülməsinə çətinlik yaradan amillər qrammatik qaydaların pozulması, sözlərin qısaltılmış formada istifadəsi, tamamilə başqa bir sözlə əvəz edilməsi və bunun nəticəsində təəccüb doğuracaq dərəcədə fonetik dəyişikliklərin mövcudluğudur.

Yuxarıda adları çəkilən üç üslubu müqayisə edərkən dilin leksik tərkibinin üslublara görə dəyişməsinə nəzər salmaq:

Langage familier (Məişət üslubu)	Langage courant (Gündəlik danışmaq üslubu)	Langage soutenu (Bədii üslub)	Azərbaycan dilində
bagnole, caisse	voiture	automobile	maşın, avtomobil
bouquin	livre	ouvrage	kitab
bécane	vélo	bicyclette	velosiped
baraque	maison	demeure	ev
cabot, clebs	chien	canidé	it
godasses	souliers	chaussures	ayaqqabı
frousse, trouille	peur	effroi	qorxu
causette	conversation	entretien	söhbət
un pote	un ami	une connaissance	dost
drôlement content	très content	fort content	çox razı

Daha aydın şəkildə müşahidə etmək və dolğun təsəvvürə yiyələnmək üçün sual cümlənin cədvəldə üç üsluba görə necə dəyişməsinə nəzər salmaq:

Langage familier (Məişət üslubu)	Langage courant (Gündəlik danışmaq üslubu)	Langage soutenu (Bədii üslub)
Sujet+verbe +interrogation	Est-ce que+ sujet + verbe	İnversion verbe + sujet
Tu viens ?	Est-ce que tu viens ?	Viens-tu ?
Il va où ?	Où est-ce qu'il va?	Où va-t-il ?
Pourquoi tu pleures ?	Pourquoi est-ce que tu pleures ?	Pourquoi pleures-tu ?
Combien ça coûte ?	Combien est-ce que ça coûte ?	Combien cela coûte-t-il ?
Il arrive quand ?	Quand est-ce qu'il arrive ?	Quand arrive-t-il ?
Il s'appelle comment ?	Comment est-ce qu'il s'appelle ?	Comment s'appelle-t-il ?

Qrammatik qaydalara riayət edilmədiyindən və ifadələrin qısaltılmasından danışıqlarkən aşağıda göstərdiyimiz misala nəzər sala bilərik:

Il y a – Var ifadəsi **il** - üçüncü şəxsin tək halında və kişi cinsində olan əvəzlilikdən, *y* zəfindən və *a* - avoir felinin indiki zamanda üçüncü şəxsin təkində təsrif edilmiş formasından ibarət bir ifadədir.

Langage courant (Gündəlik danışmaq üslubu)	Langage familier (Məişət üslubu)

Il y a de la bière dans le frigo ?	Y a de l'bière dans le frigo ?

Misaldan göründüyü kimi, **Il** əvəzliyinin işlənməsi üsluba görə dəyişir, daha aydın desək, məişət üslubunda, ümumiyyətlə, işlənilmir.

İnkar formada qəbul edilmiş qrammatik qaydaya əsasən **ne** inkar hissəciyi fəldən əvvəl gələn **y** əvəzliyinin qarşısında, **pas** inkar hissəciyi isə fəldən sonra yerləşir:

Il y a → Il **n'y a pas**

Məişət üslubunda baş verən dəyişikliyə nazar salaraq:

Il y en a pas → Y en a pas → Yen a pas

Başqa bir misal:

İndiki zamanda inkar formada işlənmiş cümlədə baş vermiş dəyişiklik:

Je ne sais pas → Je sais pas → J'sais pas → Ché pas

Biz aydın şəkildə **ne** inkar hissəciyinin sadə danışq dilində işlənmədiyini görürük. Buna aid başqa misallar gətirək:

Je ne fais rien. - Je fais rien.

Je ne crois pas. - Je crois pas.

Bu dəyişiklik felin bütün zamanlarında və formalarında tətbiq edilir :

Tu n'as pas - T'as pas

Tu n'auras pas → T'auras pas

Tu n'aurais pas → T'aurais pas

Tu n'as pas pris mes affaires ? → T'as pas pris mes affaires ?

Tu n'aurais pas pris mes affaires ? → T'aurais pas pris mes affaires ?

Il ne peut pas venir ? → I peut pas v'nir ?

Nümunələrdən aydın görünür ki, ifadələrin qısaldılması və qrammatik qaydalara əməl olunmaması dil öyrəncisi üçün fikrin tez və düzgün anlaşılmasına çətinlik yaradır.

Məişət üslubunda ifadə edilmiş nitqdə leksik dəyişikliklər, sözlərin tamamilə yeni bir sözlə əvəz olunması verilən misallarda özünü açıq şəkildə büruzə verir.

İfadələrin müxtəlif üslublarda necə dəyişdiyinə diqqət edək:

Langage familier (Məişət üslubu)	Langage courant (Gündəlik danışq üslubu)	Langage soutenu (Bədii üslub)
J' <u>crèche</u> dans c'te <u>baraque</u> <u>pourrie</u> ...	J' <u>habite</u> dans cette <u>vieille</u> <u>maison</u> .	Je <u>réside</u> dans cette <u>vétuste</u> .
Un camion, <u>fais gaffe</u> !	Un camion, <u>attention</u> !	Un camion, <u>prends garde</u> !

Fonetik əvəzlənmələr, sözlərdə səs dəyişilmələri məişət üslubu üçün səciyyəvi olan linqvistik hadisələrdəndir. Fonetik dəyişmələr mövzunun başa düşülməsində əngələ çevirilir və bu amil fransız dili öyrənlər üçün çox vacibdir.

Məişət üslubunda baş verən fonetik dəyişiklikləri də müşahidə etmək maraqlıdır. Bu üslubda danışılarkən **je** əvəzliyi [k], [f], [s], [t] səsləri ilə başlayan fellərin qarşısında [ʃ] kimi tələffüz edilir. Məsələn :

Je connais [ʒə konE] [ʃkonE]

Je fais [ʒə-fE] [ʃfE]

Je sais [ʒə-sE] [ʃsE]

Je tire [ʒə- ti:R] [ʃti:R]

Digər fonetik dəyişmələrdən danışarkən **il** əvəzliyində olan dəyişiklik diqqəti cəlb edir: Sadə danışq dilində il əvəzliyindən sonra samitlə başlayan söz gələrsə, [il] [i] kimi tələffüz edilir:

Il faut fermer cette porte. → I(l) faut fermer cette porte.

Il me faut un peu de temps. → I(l) m(e) faut un peu de temps.

Il part à 5 heures. → I(l) part à 5 heures.

Il t'a donné les clés. → I(l) t'a donné les clés.

Fransız dilində tələffüz zamanı **u** hərfi düşməyə məruz qalmayan sait hərf olduğu halda, bu qaydaya məişət üslubunda riayət edilmir. Məsələn **Tu** şəxs əvəzliyi [ty] deyil, [t] kimi tələffüz olunur:

Tu es d'ici ? → T'es d'ici ?

Tu as - T'as

Tu as une minute ? → T'as une minute ?

Tu auras... → T'auras

Tu aurais → T'aurais
Tu habites où ? → T'habites où ?

Təkzibolunmaz faktıdır ki, xarici dili öyrənərkən eşitmə vərdişlərinin daha çətinliklə əldə edilməsi birbaşa olaraq üslubun dəyişməsi və tələffüz fərqi ortaya çıxması ilə əlaqədardır. Öyrənilən hər hansı bir xarici dilin müxtəlif üslublarına bələd olmaq həmin dili daha yaxşı anlamaq bacarıqlarına imkan yaradır və ədəbi dilin ən aktual ünsiyyət vasitəsi olan məişət üslubunun xüsusi diqqətlə öyrənilməsi şifahi danışığın başa düşülməsində xüsusi rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Campus 3. Méthode de français. Jacques Pécheur, Edviche Costanzo, Muruel Molinié CLE International, Paris, 2003 page 8.
2. abc DALF C1/C2 150 exercices Isabelle Barriere, Marie-Louise Parizet CLE International/ Sejer, 2014 səh. 287, 293
3. С.В. Казакевич. Cours théorique de la phonétique française (Теоретическая фонетика) // Курс лекций, УО "ВГУ им. П.М. Машерова", 2007, səh.94-98.
4. В.Хəlilov. Müasir Azərbaycan dilini leksikologiyası, Bakı, 2008.

Informal style in French language and its some linguistic properties

Summary

The article discusses the problems faced by students during language communication. Examines the roots of the differences between styles and the differences between them. It tells about the everyday style, one of the functional styles of the literary language. It is widely discusses and explains the fact why studying French language with sufficient vocabulary and other language skills a person does not understand the spoken language. The article also discusses phonetic, grammatical and lexical features of this style, which exist outside the norms of the literary language. The article can be used as an additional material for students and teachers in educational institutions.

Разговорно-бытовой стиль во французском языке и его некоторые лингвистические особенности

Резюме

В статье исследуются корни различий между стилями и объясняются их основы. Рассказывается о разговорно-бытовом стиле, об одном из функциональных стилей литературного языка. Широко обсуждается и объясняется тот факт, почему изучая французский язык, с достаточным словарным запасом и другими языковыми навыками человек испытывает трудности при усвоении устной речи. Обсуждаются фонетические, грамматические и лексические особенности домашнего стиля, которые существуют вне норм литературного языка. Статья может быть использована как дополнительный материал для студентов и преподавателей в учебных заведениях.

Rəyçi: m. N.Mirzəyeva

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/24-27

Leyla Sadıx qızı Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
leyla.sadixova.92@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ “TO PUT” FEİLİ İLƏ DÜZƏLƏN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: vurğu, frazeoloji birləşmələr, semantik, sintaktik, komponent

Key words: stress, phraseological units, semantic, syntactic, component

Ключевые слова: ударение, фразеологические сочетания, семантик, синтаксис, компонент

Müasir dövrümüzdə öz aktuallığını qoruyub saxlayan söz və söz birləşmələrinə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər öz təsirini göstərmişdir. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlər kimi, bütövlükdə eyni bir məna ifadə edən sabit birləşmələrin də rolu böyükdür. Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadələrin məcmusuna frazeologiya deyilir.

Bir dilçilik termini kimi ilk dəfə “frazeologiya” termini Şarl Balli tərəfindən dilçilik elminə gətirilmişdir. “Frazeologiya” sözünün etimologiyasına nəzər yetirsək, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən yarandığını görürük.

“Frazeologiya” termini 1940-cı illərdə yaranmışdır və dilin frazeoloji birləşmələrini öyrənir. Frazeologizmlərin dilin inkişafında oynadığı rol xüsusi səciyyə daşıyır. İngilis dilinin frazeologiyası çox zəngin və özünəməxsusdur. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində və müxtəlif səbəblər əsasında yaranmış frazeoloji sistem sayəsində danışıq prosesində fikri aydın şəkildə başqasına ötürmək mümkündür.

Frazeologiya bir dilçilik sahəsi kimi iki hissəyə ayrılır: 1.ümmumi frazeologiya 2.xüsusi frazeologiya.

Tədqiqata cəlb etmək istədiyimiz “to put” feili ilə yaranmış söz birləşmələrində heç də həmişə “to put” sözü özünün ilkin mənasında işlədilmir. “To put” komponentli frazeoloji birləşmələri araşdırmaqda məqalənin əsas məqsədi onların struktur və semantik xüsusiyyətlərini, məzmun və forma cəhətdən zənginliyini, işlənmə imkanlarını müəyyən etməklə əlaqədardır.

Lüğət tərkibinin formalaşmasında ən mühüm rol oynayan vahidlərdən biri də sözdür. Onlar dil sisteminin əsas vahidləri sayılır. Sözü bir sıra alimlər müxtəlif cür təsvir etmişlər. Məsələn, Aristotel sözü “nitqin ən əhəmiyyətli və ən kiçik hissəsi”, Plato “əşyaları ifadə etməyin əsas vasitəsi” adlandırmışlar.

Söz birləşmələri müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə tədqiq edilmişdir. Nitqimizdə yalnız tək-tək sözlər deyil, iki və daha artıq sözlərin birləşmələrindən də istifadə edilir. Söz birləşmələri asılı struktura sahibdir. Bir sıra dilçi alimlər, o cümlədən də V.V.Vinoqradov söz birləşmələrinin asılı struktura malik olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

Söz birləşmələrini geniş mənada şərh edən alimlərdən biri də L.Blumfeld idi. [14, s.143] O, XX əsrin 30-cu illərində yazdığı əsərində söz birləşmələrini ətraflı şəkildə şərh edir və onların 2 qrupa ayrılmasını iddia edirdi. Bunlar endosentrik və ekzosentrik qrupa ayrılan söz birləşmələri idi. Tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi başqa strukturlarda işlənərək birləşmə əmələ gətirən söz birləşmələrinə endosentrik söz birləşmələri deyilir. Tərkib hissələrinin heç biri bütöv birləşməni əvəz edə bilməyən söz birləşmələrinə isə ekzosentrik söz birləşmələri deyilir.

Smirnitcki də eyni zamanda dilin lüğət tərkibinin sözlərdən və söz ekvivalentlərindən ibarət olması fikrini irəli sürmüş və söz birləşmələrini “söz ekvivalentləri” adlandırmışdır.

Bir sıra dilçilər söz birləşmələrini “phrase”, “word group”, “word cluster” termini kimi ifadə etmişlər.

İlk dəfə olaraq fransız alimi L.Tenyer [18, s.12] tərəfindən söz birləşməsinin “leksik və qrammatik valentlik” olaraq iki əsas dilçilik faktoruna bölünməsi göstərilmişdir. Əvvəllər “valentlik” yalnız feillərin birləşməsi imkanları kimi təsvir edilirdi, lakin illər keçdikcə bu terminin mənası genişlənərək bütün morfoloji vahidləri əhatə etməyə başladı.

İngilis dilində sərbəst söz birləşmələri sözlərin qrammatik faktorları ilə əlaqədardır. Sərbəst və sabit söz birləşmələri bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. “Sabit söz birləşmələri”nin hər hansı elementini digər elementlə məhdud dairədə əvəz etmək mümkündür və ya qeyri-mümkündür. Sabit söz birləşmələrinin elementləri hər zaman sabitlik və eyniyyət təşkil edir.

Söz birləşmələri tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri baxımından təsnifinə görə iki növə ayrılır.

- 1.Sərbəst söz birləşmələri
- 2.Sabit söz birləşmələri

Sintaksisin əsas tədqiq obyektlərindən biri olan sərbəst birləşmələr tam müstəqil mənaya malikdir və ilkin leksik mənasını və müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

The door of the room-otağın qapısı

The engine of the car- maşının mühərriki

The flowers of the garden- bağın gülləri

Sərbəst söz birləşmələrində tərəflər arasında nominative mənə və sintaktik əlaqələr həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə sıx əlaqədə olur.

Sabit söz birləşmələri də sərbəst birləşmələr kimi cümlənin bir üzvü olur. Qeyri-sərbəst birləşmələr kimi də adlandırılan sabit söz birləşmələri sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Lakin onların komponentləri mənə müstəqilliyinə malik deyil. Həmçinin, onlar həqiqi mənada işlənmir və tərəflərindən biri zəif, asılı, məcazi mənə daşdığı üçün komponentləri ayrılmazdır. Sabit söz birləşmələrində hissələrindən biri həm qrammatik, həm də leksik mənə, digər komponenti isə qrammatik mənə daşır.

Frazeoloji vahidlərin ən çoxu feil komponentlidir. Dilçilik ədəbiyyatlarında həmin feilləri semantik cəhətdən qruplara bölürlər. Bir çox frazeoloji birləşmələrdə əsas mənə yükü birinci komponentə düşür. Məqalədə bu frazeoloji birləşmələri birinci komponentinə görə, yəni “to put” feilinə görə təhlil etməyə çalışmışıq.

Feili frazeoloji birləşmələr feil+isim, feil+sözünü+isim və s. konstruksiyalı ola bilər. “She was just jealous of your relationship with Pippa and couldn’t resist putting a spoke in your wheel”-O sizin Pippa ilə olan münasibətinizi qısqanır ancaq sizin münasibətinizə mane olmağa müqavimət göstərə bilmir. Məsələn bu nümunədə, “**to put a spoke in smb’s wheel**” frazeoloji birləşməsi “kiminsə işinə pəl vurmaq, mane olmaq” mənasında işlənir. Digər bir nümunədə isə, “If the management try to cut our pay, we can put a spoke in their wheel by going on strike”-*Əgər menecer bizim maaşımızı kəssə biz etiraz edərək onların işinə mane olacağıq*. Burada tərəflərdən biri və ya hər ikisi həqiqi mənada işlənmir və tərəflərindən biri zəif, asılı, məcazi mənə daşdığı üçün komponentləri ayrılmazdır və ümumi mənə ifadə edir.

To put your hands together-(alqışlamaq, əl çalmaq) -konstruksiya baxımından feil+şəxs əvəzliyi+isim zərflik tipli frazeoloji birləşmədir. “Ladies and gentlemen, please put your hands together for our next comedian this evening”.-*Xanımlar və cənablar, zəhmət olmasa bu axşam bizim növbəti komediyaçıyı alqışlayın*. “Everyone started putting their hands together to signal that they wanted the concert to begin”.

To put two and two together-(anlaşılması çox sadə və çox asan olan) -quruluş baxımından bu frazeoloji birləşmə feil+say+bağlayıcı+say+zərflik tipindəndir. Bir neçə nümunə ilə bu frazeoloji birləşmənin bildirdiyi mənəni ifadə edə bilərik. Məsələn, “I think he put two and two together and realized that John had been stealing from him this whole time”-*Düşünürəm ki, o çox asanlıqla başa düşdü ki, Con bu müddət ərzində ondan oğurluq edibmiş*. “Putting two and two together, it is not hard to guess who will be chosen for the lead role in the play”. Baş rol üçün kim seçiləcəyi çox aydındır.(Bu iki üstəgəl iki kimi bir şeydir).

Put smb.in (or into) the picture - (kimisə məlumatlandırmaq, xəbər etmək, kimisə nəyəsə həvəsləndirmək) - konstruksiya baxımından feil+isim+söz önü+isim quruluşdadır. “Just make sure you put the boss in the picture about the status of the project”- *Sən əmin ol ki, müdiri proyekt haqqında ətraflı məlumatlandıra biləcəksən*.

To put off-to postpone (təxirə salmaq) - feil+söz önü tipli konstruksiyalıdır. “They didn’t have enough information, so they have put off the decision until the next meeting”-Onların kifayət qədər vaxtları olmadığı üçün iclası növbəti həftəyədək təxirə saldılar. “put off” frazeoloji birləşməsinin digər bir mənəsi isə “to be a disincentive”(istəksiz olmaq)dır. “The price put me off”.

Put away - (place an object in its proper location)-frazeoloji birləşməsi feil+söz önü konstruksiyalıdır. “Here are your clean clothes, please put them away”.

Put back - feil+söz önü - (return an object to the location where it came from) –“After you are done using the dictionary, put it back”.

Put up with sth. - Konstruksiya cəhətdən bu frazeoloji birləşmə feil+söz önü+isim tipindəndir. “They won’t put up with her being late so frequently” - Onlar onun bu qədər tez-tez gecikməyinə dözmə bilmirlər. Mənə cəhətdən araşdırdıqda isə bu birləşmə “nə iləsə barışa bilməmək, razılaşmamaq”mənası verir. “I cannot put up with your constant whining any longer! We can put up with John’s living here until he finds a place of his own”.

Put smth.on ice - (hansısa bir işi dondurmaq, təxirə salmaq) - “I know that journalist has been persistent in getting a comment from us for his story, but we’ll just have to put him on ice until the trial is over”.- Bilirəm ki, jurnalist bu hekayə üçün təkidlə bizdən rəy almağa çalışır, ancaq biz məhkəmə qurtaranadək

fikrimizi bildirməyi dayandıracağıq. “The whole deal was put on ice when the stock market fell sharply”. - Anbarda qəfil işlər azalanda bütün işlər dayandırıldı.

Put smb.in the shade - Quruluş baxımdan bu frazeoloji birləşmə feil+əvəzlik+söz önü+isim tipindəndir. “I was really proud of my presentation, but Jonathan's put everyone else's in the shade”.-Mən həqiqətən də öz təqdimatımla fəxr etsəm də, Conatan hamını kölgədə qoydu.

“The fantastic performance by the Ugandan runner put his opponents in the shade”-Uganda yarışçısının möhtəşəm çıxışı onun bütün rəqiblərini kölgədə qoydu. “The new player really puts the rest of the team in the shade”-Yeni oyunçu həqiqətən də bütün komandanı kölgədə qoydu.

Bu frazeoloji birləşmədə tərəflərdən heç biri ayrı-ayrılıqda ümumi mənə bildirmir, lakin sabit söz birləşməsi kimi “kimisə kölgədə qoymaq” mənəsini verir.

Put one's shoulder to the wheel - Struktur etibarilə bu birləşmə feil+söz önü+isim+söz önü+isim konstruksiyalıdır. “I know that the new deadline is tight, but if everyone puts their shoulders to the wheel, I know we can get it done in time”- Mən bilirəm ki, vaxt sona çatır ancaq hər kəs işdən möhkəm yapışsa biz vaxtında işi başa çatdırı bilərik.

İlk baxışdan göstərilmiş nümunədəki frazeoloji birləşməni təhlil etsək, təxminən “çiyinlərini təkərə söykə” kimi başa düşülür, ancaq burada əsas mənə birbaşa təkərdən getmir, məcazi anlamda “işindən möhkəm yapışmaq” anlamını ifadə edir. “Work hard, make a strenuous effort, as in Well have to put our shoulder to the wheel to get this job done”-Əgər biz işimizdən möhkəm yapışsaq, çox işləsək, çox cəhd etsək biz bu işi əldə edə bilərik.

Put a price on smb's head - “I'm sorry, but we can not travel with your brother any longer. The sheriff put a price on his head, and it is too dangerous for the rest of us!”-Üzr istəyirəm, komissar sizin qardaşınızın başına mükafat qoyduğu üçün biz sizin qardaşınızla səyahət edə bilmərik, bu bizim üçün çox təhlükəlidir. Konstruksiya baxımından bu birləşmə feil+isim+isim+söz önü+əvəzlik+isim tiplidir. Bu frazeoloji birləşmə “mükafatlandırmaq, başına mükafat, pul qoymaq” mənəsindədir. Bu komponentlər hər ikisi öz leksik mənəsində işlənməyib, məcazi-metaforik işlənib.

Put pen to paper - “My first advice to anyone struggling with their emotions is to keep a small journal and put pen to paper as often as possible”-Mənim məsləhətim odur ki, öz hissləri ilə barışa bilməyən insanlar balaca jurnal götürüb hisslərini qələmə alsınlar. ; “Writers from across the country have been putting pen to paper for the annual nonfiction festival”-Bütün ölkədəki yazıçılar illik ədəbi müsabiqə üçün qələmə almağa başladılar. Bu cümlələrdə frazeoloji birləşmə “qələmə almaq” mənəsində işlənməmişdir. “The football star has refused to put pen to paper until his pay exceed that of his last contract”.-Futbol ulduzu yeni kontraktın ödənişi əvvəlkindən artıq olmayınca onu imzalamaqdan imtina etdi. Bu cümlədə frazeoloji birləşmə “to sign a contract- kontrakt imzalamaq, müqavilə imzalamaq” mənəsində işlənir.

Put up with -anlayış göstərmək, narahat situasiyanı qəbul etmək, uyğunlaşmaq mənəsi verir. “I can't put up with all the noise in the dormitory-I need a quieter place to study”-Mən yataqxananın səs-küylü olmasına uyğunlaşa bilmirəm, mənim oxumaq üçün rahat yerə ehtiyacım var.

Put smb.up -“Don't worry about finding a hotel- I can put you up for a few days”- Otel axtarmaq üçün əziyyət çəkmə, mən bir neçə günlük sənə evimi paylaşa bilərəm. Bu frazeoloji birləşmə “kimisə yaşamaq üçün yer(ev) vermək” mənəsi verir. Digər bir mənəsi isə “kimisə nəyəsə həvəsləndirmək, inandırmaq” anlamındadır. “My son is normally very well-behaved, but his friends put him up to playing a prank on the teacher”. - Mənim oğlum normalda çox təbiiyəlidir, ancaq onun dostları onu müəllimlə zarafat etməyə həvəsləndirirlər.

Put down-frazeoloji birləşməsinin mənəsi həm yazmaq, həm də kimisə danlamaq, alçaltmaq mənəsində işlənir. “I'm making a shopping list. I already put down bread, cheese and butter- what else do we need to get”- Bu cümlədə frazeoloji birləşmə “yazmaq” mənəsində işlənir. “Every time I try to add sth.to the conversation, my brother puts me down by saying my opinions are stupid”-Mən nə zaman söhbətə qoşulmaq istəsəm qardaşım ideyalarımın axmaqcasına olduğu üçün məni alçaldır. Digər bir mənəsi isə “xəstəlikdən əziyyət çəkən heyvanı əzablardan xilas etmək üçün öldürmək” anlamını verir. Məsələn, “When our cat got cancer, we decided to put her down” .

Put out - frazeoloji birləşməsə “söndürmək, çap etmək, narahatçılıq etmək” mənələrinə malikdir. Məsələn, “The firefighters quickly put out the fire in the apartment building”-Bu cümlədə “put out” frazeoloji birləşməsi yanğının söndürülməsi mənəsinə malikdir. “The organisation puts out a monthly newsletter”. - Bu nümunədə isə şirkətin aylıq qəzetlər çap etməsi barədə məlumat verilir. “Is it OK if I arrive early? I don't want to put you out in any way”.-Bu cümlədə isə “put out” frazeoloji birləşməsi “narahat etmək” mənəsində işlənilir.

Put onés faith in smb.–“ If the two of you put your heads together, İm confident yoüll figure out a workable solution”. - Mən əminəm ki, siz ikiniz bir araya gəlsəniz siz bu məsələnin öhdəsindən birlikdə gələcəksiniz. Bu nümunədə frazeoloji birləşmənin mənası heç də “başların bir yerə yığılması” deyil, birbaşa burada məna başdan deyil, məhz fikirlərin, düşüncələrin birləşərək mövcud məsələni həll etməsindən ibarətdir.

İngilis dilində “to put” komponentli frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik cəhətdən təhlilini apardıqda bu feil ilə yaranmış frazeoloji birləşmələrin komponentlərində motivləşmə ilə yanaşı məcazlaşmanın da olduğu aydın olur. Bu cür söz birləşmələrinin çox zaman komponentlərinin öz leksik mənasından uzaqlaşaraq başqa semantik məna ifadə etdiyinin şahidi olur.

Sonda gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, söz birləşmələrinin lüğəvi mənalərini tam anlamaq üçün onları kontekst daxilində işlətmək lazımdır və daha sonra həmin frazeoloji birləşmələrin semantik təhlilini aparmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Наси́ева Ә. Н., Наси́ева А. К. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı, Nurlan. 2006. 368 s.
2. Fərhadov F. M. Frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları (Azərbaycan, ingilis, rus dillərinin materialları əsasında), Avtoreferat, Bakı 2009. 22 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı. 1979. 65 s.
4. Vəliyeva N., (2008) Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili, 861 s.
5. Амосова Н.Н., (1956) Этимологические основы словарного состава современного английского языка, Москва, 316 с.
6. Амосова Н.Н., (1963) Основы английской фразеологии, ЛГУ, 326 с.
7. Бурлакова В.В., (1972) Структура словосочетание в английском языке, Москва, 256 с.
8. Виноградов В.В., (1977) Основные типы лексических значений слова, Москва, 327с.
9. Иртенева Н.Ф., (1972) К вопросу о классификации словосочетания, ИЯВШ, №3.
10. Кунин А.В., (1986) Курс фразеология современного английского языка, Москва, 336 с.
11. Смирницкий А.И., (1956) Лексикология английского языка, Москва, 259 с.
12. Смирницкий А.И., (1962) Слова и идиом, Москва, 198 с.
13. Строева Т.В., (1987) Семантика языковых единиц в разных уровнях, Ростов, 215 с.
14. Altenberg V., (2000) On the Phraseology of Spoken English, The Evidence of recurrent Word-Combinations. Cambridge, 308 p.
15. Bloomfield L., (1935) Language, New York, 601 p.
16. Odgen C.K., Richard I.A., (1970) The Meaning of Meaning, New York. İPƏK YOLU, No.3, 2017 Azərbaycan Universiteti 178
17. Rayevskaya N., (1957) English Lexicology, K., 207 p.
18. Schlauch M., (1965) The English Language in Modern Times, W., 215 p.
19. Tenyer M., (2001) The Theory of Valency, Oxford, 218 p.

Structural-semantic analysis of the phraseological units with the verb "to put" in English

Summary

The main purpose of this article is to define semantic and structural peculiarities, productivity of form and content, possibility of using of phraseological units with "to put" component. The article deals with the history of research on phraseology and word combination, too.

Структурно-семантический анализ фразеологических соединений с компонентом "to put"

Резюме

Главной целью статьи является определение структурно-семантических свойств, разнообразие форм и содержаний, и возможности использования фразеологических соединений с компонентом “to put”. В статье приводится также обзор истории исследования фразеологии и словосочетаний.

Rəyçi: dos. M.M.Təhməzova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/28-31

Sevinc Fəxrəddin qızı Hüseynova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Sevinc747@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ EVFEMİZMLƏRİN MƏNA QRUPLARI

Açar sözlər: evfemizm, arqo, slənq, jarqon, ədəbi dil

Key words: euphemism, argo, slang, jargon, literary language

Ключевые слова: эвфемизм, арго, сленг, жаргон, литературный язык

“Evfemizm” termini yunan mənşəli euphoma sözündən olub, yaxşı, gözəl danışıq, bəlağətli nitq deməkdir və eu (yaxşı, incə) və pheme (danışıq, nitq) mənasını verir.

Evfemizmlərin leksik - semantik mənalari özünə diqqəti çəkən məsələlərdən biridir. Əldə olan mənbələrə əsaslanaraq evfemizmlərin ingilis və Azərbaycan dillərində leksik - semantik məna qruplarına aid aşağıdakı informasiyanı vermək olar:

1. Ailə münasibətilə əlaqədar evfemizmlər.

Ailə münasibətilə bağlı evfemizmlər dilimizdə geniş yayılıb. Bunların da yaranma səbəbini türk xalqlarının mentaliteti, ədəb qaydaları ilə bağlamaq olar. Ailədə kişinin öz arvadını və ya əksinə adı ilə çağırması heç də din ilə bağlı hadisə deyildi. Sadəcə olaraq türk xalqlarında böyüklərin yanında ərin arvadını, eləcə də arvadın ərinə adı ilə çağırması yaxşı qəbul edilmirdi.

Ailə münasibətilə ilə bağlı ər və arvadın adı ilə əlaqədar ən çox rast gəlinənlər aşağıdakılardır:

a) Ev adamı - indi arxaik hesab olunan bu evfemizm vaxtilə də az işlənmişdir.

Hacı Mirzəli ağa vəfat etmişdi. Çün bizim ev adamına bir növ qohumluğu çatırdı, mərhumun dəfnində ta qəbirüstə kimi mən də getməyə məcbur oldum... [1, s.599].

b) Uşaqların anası - vaxtilə nisbətən geniş yayılmış evfemizm idi. Müasir dövrdə ancaq yaşlı nəslin danışıqında işlədilir.

Mənim ürəyimdə sizə qarşı heç bir hiss yoxsa, siz mənim uşaqlarımın anası ola bilərsinizmi? [7, s. 213]

Uşaqların atası - geniş yayılmış evfemizm deyil.

Əlikram xoruzlanmışdı: mən sənə uşaqlarının atasıyam. [5, s.43]

c) Kişi - evfemizmi qadın leksikonuna aiddir. Müasir danışıq dilində geniş işlədilir. Yazılı ədəbiyyatda da ona rast gəlinir. Məsələn:

Bunun **kişisi** necə ki, hər kəsə məlumdur, çox gözəl, əxlaqlı bir adam olub. [5, s.43]

ç) Külfət - evfemizmi həm kişi, həm də qadın üçün deyilir. Daha aydın desək, bu evfemizmdən həm ər, həm də arvad istifadə edir. Külfət evfemizminə müasir danışıq dilində də çox rast gəlinir. Lakin bu evfemizmin də azalmağa doğru getdiyi hiss olunur.

On beş, on altı, bəlkə də, on yeddi il olur.

Vardır mənim evimdə bu **külfət**, gavur qızı. [4, s.122]

Ər və arvadın adı ilə bağlı **ömür yoldaşı, həyat yoldaşı** evfemizmləri indinin özündə də geniş işlənir.

d) Təyyar müəllim, bizim sizə də, **həyat yoldaşınız** Cəmilə xanıma da hörmətimiz var. [4, s.15]

Məktubu oxuduq... Belə müəyyən elədik ki, rayonda vəzifəliyərdən biri olan Tağızadə **yoldaşını** - yeni arvadını işdən ayırmışdır. [5, s. 351]

Ailə evfemizmləri təkcə ər və arvadın adı ilə bağlı olmur. Elə ailə evfemizmləri var ki, onlar ailədə oğula və ya qıza da aid olurlar. Belə ki, ailənin qızını evin daimi üzvü hesab etmədiyindən onu **kəsik** adlandırırlar. Lakin bu evfemizmə az da olsa ayrı - ayrı dialekt və şivələrdə rast gəlmək olar. Bu evfemizmə bədi ədəbiyyatda da rast gəlinir. Məsələn:

Sizdən eyib olmasın o kənddə bir **kəsiyimiz** var, əri döyüb incidir. [5, s.260]

2. Evlənmə, ailə qurma ilə əlaqədar evfemizmlər

Bir çox dillərdə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də ailə qurma, evlənmə ilə əlaqədar evfemizmlər istifadə olunur. Bu cür evfemistik ifadələr istər tarixi, istərsə də müasir danışıq dilimizin leksikasının fəal üzvlərindəndir. Tarixilik baxımından bu evfemizmlərin belə uzun ömürlüüyü, ilk növbədə xalqımızda əsrlərlə formalaşmış və sabitləşmiş milli ədəb - ərkanla bağlıdır.

3. Ölüm və xəstəliklərin evfemistik adlandırılması

Ölüm ilə bağlı evfemizmlər də dilimizdə geniş yayılmışdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı dildə bunların müxtəlif formalarına rast gəlinir. Ölüm və xəstəlik kimi hadisələr insanlarda pis təsir yaradır. Bu neqativ təsiri azaltmaq və bu xəbərdən doğan vahiməni qismən yumşaltmaq üçün müxtəlif evfemistik ifadələrdən istifadə edilirdi. İngilis dilində ölüm, dəfn və bununla əlaqədar olan məkan və insanlarla bağlı çoxsaylı evfemizmlər var. Ölümlə bağlı evfemizmlər müxtəlifdir. "kick the bucket (əbədiyyətə qovuşmaq), "pass on" (rəhmətə getmək), "go to west (o dünyaya köçmək), bite the dust (vəfat etmək)

Bundan başqa öldürmək, qətlə yetirməklə bağlı bir neçə evfemizm var. Bunlara misal olaraq "terminate" (son qoymaq), "to talce them out" (aradan götürmək) və.s göstərmək olar.

Bədi əsərlərdə istifadə olunan ölümlə bağlı evfemizmlər.

a)Go

Leaves. On the ivy vine. When the last one falls I must go, too. (Yarpaqlar. Sarmaşiq üzüm bağında. Çox güman ki, sonuncu yarpaq düşəndə mən də həyatdan getməliyəm) [5,s. 82].

Bu evfemizmin Azərbaycan dilində də qarşılığı vardır.

Getdi - evfemizmi müxtəlif formalarda özünü göstərir. Evfemizmin əsasını getmək feli təşkil edir. Lakin bu evfemizmin təsir qüvvəsini daha da artırmaq üçün "getmək" feli ətrafına müxtəlif sözlər toplanılır. Məsələn, getmək feli ilə: "o dünyaya getmək", "həmişəlik getmək", "bu dünyadan getmək" kimi evfemizmlər əmələ gəlir. Məsələn:

Arvadlar ağlamağa başladılar. Ürəyində: "Siranuşa göz dikənlərin biri **o dünyaya getdi!**" - deyən Aşot sevindi. [4,s. 231]

İnfinite loss

He could take away the sense of infinite loss. (O, sonsuz itki hissini özündən uzaqlaşdırma bildi) [7,s.342] to take own life

Had she taken her own life? (*O, öz canına qəsd edib?*) [9,s.23]

Xəstəliklə bağlı evfemizmlərdən onu demək olar ki, həkimlər tez - tez xəstəlik adlarını birbaşa ifadə etməkdən çəkinərək xüsusi tibbi terminlərdən istifadə edirlər. Məsələn: "xərçəng" əvəzinə "cancer", "vərəm" əvəzinə "tbc" kimi evfemistik ifadələr işlədilir.

4.Doğum və boyluluq anlayışları ilə bağlı evfemizmlər

Doğum və boyluluq anlayışları ilə bağlı evfemizmlərin də yaranması daha çox etik qaydalarla əlaqəlidir. Belə ki, deyilməsi çox kobud səslənən sözləri aradan qaldırmaq üçün bu anlayışlarla bağlı bir sıra evfemizmlər yaranmışdır. Məsələn: pregnant (hamilə olmaq) əvəzinə *to be in the family way, bun in the oven*; give birth yerinə *visit from the stork*; *She is pregnant* əvəzinə *She is in the club* və s. ifadələrin işlədilməsi evfemizmdir.

5.Cinsi münasibətlə əlaqədar evfemizmlər

Bu başlıq altında olan evfemizmlərə ünsiyyət prosesində daha çox ehtiyac hiss olunur. Çünki ailə, ölüm, doğum, evlənmə ilə əlaqədar olan sözlər kobudluq dərəcəsini yumşaltmaq, cəmiyyət tərəfindən deyilməsi məqbul sayılan formada işlətmək ehtiyacından irəli gəlsə, hətta bəzən onları əvəz etmədən də işlətmək olur. Lakin cinsi münasibətlə əlaqədar sözləri evfemizmlərsiz işlətmək mümkün deyil. Ona görə ki bunlar istər danışmaq, istərsə də yazılı dildə həm kobud, həm də mərifətsizlik hesab olunur. İngilis dilində olan evfemizmlərə aşağıdakıları nümunə gətirmək olar:

Fig- fig (cinsi əlaqədə olmaq), *Bondage* (cinsi yaxınlıq), *Carry on with* (kəbinsiz əlaqədə olmaq), *Castig couch* (cinsi fəaliyyətdə olmaq), *Distracted by* (cinsi münasibətdə olmaq)

Making love, sleeping with, getting it on, hooking up, making the beastwith two backs (sevgi ilə məşğul olmaq)

Azərbaycan dilində isə: Darğa aş yeyib qurtardıqdan sonra başladı kəndli qızı ilə **kefə**. **Keflərini** qurtardıqdan sonra darğa kəndli qızının ağzından bir şillə vurub, saldı yola. [4,s.12]

6.Namus və onun tapdalanması ilə əlaqədar evfemizmlər

Bu evfemizmlər cinsi münasibətlə bağlı anlayışlara oxşar olduğundan onlar arasında az fərq var. Lakin bu anlayışla əlaqədar evfemizmlər də dilimizdə kifayət qədər yayılmışdır. Çünki qeyrət, namus anlayışı xalqımız üçün uca tutulmuş və qadın və qızların əxlaqı, təmizliyi yüksək dəyərləndirilmişdir. Namus və onun tapdalanması haqqında açıq danışmaq mümkün olmadığı üçün onların evfemizmlə əvəzlənməsinə çox ehtiyac hissi duyulur.

7. Əxlaq pozğunluqla əlaqədar evfemizmlər

Bu cür evfemizmlər cəmiyyətdə özlərini ədəbsiz apararaq ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmuş əxlaq qaydalarına riayət etməyən şəxslərlə bağlı olaraq yaradılmışdır. Kiminsə əxlaqsızlığını ifadə etmək üçün nalayiq sözlərdən yayınmağı evfemistik ifadələrlə əvəz etmək olar. İngilis dilində də pozğun əxlaqla bağlı evfemizmlər geniş yayılmışdır. Bunlara aşağıdakıları nümunə gətirmək olar: *alley cat,street girl* (fahişə),

angel of the night, lady of the evening (oynaş), *aunt* (yaşlı fahişə), *badger* (yüngül əxlaqlı qadın), *bun* (əxlaqsız), *cockchafer*, *call girl*, *escort* (fahişə)

8. İş adları ilə əlaqədar evfemizmlər

İş adları ilə bağlı evfemizmlər son zamanlar geniş yayılmışdır. Fövqəladə hallarda aznufuzlu işlər: *Janitor* (süpürgəçi) əvəzinə *sanitation engineer* (təmizləmə mühəndisi), *window cleaner* (pəncərə təmizləyən) əvəzinə *transparent - wall maintenance officer* (şəffaf divar xidməti məmuru), *secretary* (katibə) əvəzinə *office manager* və yaxud *assistant* işlənir. Əgər iş özlüyündə xoşagəlməz təsir bağışlayırsa o zaman evfemizmlərdən istifadə olunur. Məsələn: *rat - catcher* (siçovultutan) —> *rodent officer* (gəmirici üzrə məsul şəxs), *gravedigger* (qəbirqazan) —» *cemetery operative* (qəbiristan kustarı)

9. Demaqoqiya ilə əlaqədar evfemizmlər

Demaqoqiya həqiqi mənanı gizlətmək, örtbasdır etmək və ya təhrif etmək üçün məqsədli şəkildə yaradılmış bir dildir ki, bu da tez - tez dolay ünsiyyətlə nəticələnir. Demaqoqiya ilə bağlı evfemizmləri digər evfemizmlərdən fərqləndirən cəhət onun qabaqcadan düşünülmüş istifadəsidir. Demaqoqluq açıq - aydın evfemizmlər formasında və yaxud ikimənalı tərkiblərlə ifadə olunur. Məsələn: "*firing of many employees*" (bir çox işçiləri kənar etmə) əvəzinə "*downsizing*" və "*rightsizing*" (kütləni azaltmaq) terminləri, "*assassination*" (siyasi motivə görə qətl) əvəzinə "*wet work*" (məntiqsiz davranış), "*destroy*" (dağıtmaq) əvəzinə "*take out*" (aparmaq, təmizləmək) kimi ifadələrdən istifadə edilir.

10. Yalanla bağlı evfemizmlər

Çox zaman qarşı tərəf yalan danışanda ona açıq şəkildə səhv tutmaq olmur. Çünki bu kobudluq hesab olunur. Beləliklə, evfemizmlər yaranmış olur. Bu evfemizmlərin də nitq mədəniyyətində rolu böyükdür. Çox vaxt nöqsan dolayısı ilə irad tutulur. Belə bir dolay üsul üçün evfemizmlərdən bir vasitə kimi istifadə edilir. Çünki evfemizmlər dolay yolla həqiqi mənanı ifadə edirlər. Dilimizdə yalanla əlaqədar evfemizmlər başqa evfemizmlərə nisbətən azlıq təşkil edir. İngilis dilində də yalanla bağlı evfemizmlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Məsələn: *bullskate somebody* (cəfəngiyat danışmaq), *misspeak* (səhv danışmaq), *bend the truth* (həqiqəti əymək), *white lie* (zərərsiz yalan), *fudge* (uydurma), *colour the truth* (həqiqəti rəngləmək), *put one's foot in it* (səhv etmək)

11. Bəzi heyvan adları ilə əlaqədar evfemizmlər

Bütün türk xalqlarının dilində bəzi heyvan adlarını çəkmək kobud təsir bağışladığı üçün onlar evfemizmlərlə əvəz olunur. Azərbaycan dilində belə evfemizmlər özünü daha çox "eşşək" sözü ilə əlaqədar göstərir. Dilimizdə *eşşək* sözü yerinə daha çox "*ulaq*", "*uzunqulaq*" evfemizmlərinə rast gəlinir. Məsələn:

Söhbət düşəndə deyirdilər: "*Uzunqulağa* da tuman geydirib, başına yaylıq örtəsən, Baxış bəyin tamamı düşər" [2,s.63]

Bir qədər də xan arvadı ilə getmək barəsində söhbət edəndən sonra nökrər gəldi və xana dedi:

- Xan, bu *ulaq* kimindi, bu şeyləri kim gətirib? [6,s.211]

12. Bir sıra yer adları ilə əlaqədar evfemizmlər

Bəzi yer adları ilə əlaqədar evfemizmlər sayca azlıq təşkil edir. Bunlara danışmaq dilində daha çox rast gəlinir. Bəzi yerlərin adını demək eyib sayıldığı üçün onlar "*yaramaz yer*", "*pis yer*" adlandırılırlar. Lakin belə yerlərin adı bəzən konkret evfemizmlərlə əvəzlənir. Məsələn: "*tualet*" mənasında "*ədab yeri*" və ya "*ayaqyolu*" evfemizmləri işlənir.

Bunun üçün aşağıdakı nümunəyə baxaq: Məktəbin axırıncı sinfində idi ki, yoldaşları bir - iki dəfə onu güclə bulvara, bağa və bəzi **yaramaz yerlərə** apardılar. [7,s.247]

O, öskürür, papiros çəkirdi, sifəti də sapsarı idi. Mehdi onu saxladı:

- *Bağışlayın ayaqyolu haradadır?* [8, s.279]

İngilis dilində də işlənən bu növ evfemizmlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: *bathroom* (vanna otağı), *restroom* (ayaqyolu), *powder room* (qadınlr üçün ayaqyolu), *bath tissue* (tualet kağızı), *water closet* (ayaqyolu), *lounge* (ayaqyolu).

Yaşlı ər - arvada yeni bir sevinc gətirmişdi istəkli nəvələrinin onlarla bir yerdə qalmaqı. [3,s.24]

Evfemizm əksər hallarda bu və ya digər sözün məcazi, metafora, metonomiya, snekdoxa və s. mənada işlədilməsi nəticəsində yaranır. Sözləri onların əsl mənasından fərqli olaraq tamam başqa mənada işlədərək yeni mənalar əmələ gətirir. "Evfemizmlər lüğət tərkibinin zənginləşməsində bir mənəbə təşkil etdiyi kimi, sözlərin mənaca inkişafında da böyük rol oynayırlar." [10, s.46]

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1981. -272s
2. Abdullayeva N.D. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, 1975.-276s

3. Abdullayev İ.H. Azərbaycan dilində müqayisəli - metaforik ifadələr haqqında bəzi qeydlər. ADU-nun "Elmi əsərləri", DƏS.,B., 1973, №1, səh.48-54.
4. Abdullayev S.Ə. Dil və bədii qavrayış. "Yazıçı", B., 1984, 167 s.
5. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. ADU, B., 1987, 86 s
6. Alxasov K. Müasir Azərbaycan dilində vasitəsiz nitq. Bakı, "Maarif", 2000
7. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.-275s
8. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində "İslahat proqramı", Bakı, 1999.
9. Cəfərov N.Q. Azərbaycan: dil, ədəbiyyat, mədəniyyət. B., 2001, 78s.
10. Y.Kərimli: «Azərbaycan dilində evfemizmlər». Bakı, 1999.-628s
11. Arnold İ.V. The English Word. Moscow, 1966-p.513
12. Greenal Simon. People like us. M., 2003-p.400
13. Aziza Həjiyeva , Elmar Najafli. Contrastive Lexicology. Bakı, 2010 p-360

Semantic groups of euphemisms in English and Azerbaijani languages

Summary

This article is about euphemisms and their semantic groups. A euphemism is a polite word or expression that is used to refer to things which people may find upsetting or embarrassing to talk about. Therefore, the term euphemism refers to polite, indirect expressions that replace words and phrases considered harsh and impolite, or which suggest something unpleasant. Euphemism is an idiomatic expression, which loses its literal meanings and refers to something else, in order to hide its unpleasantness. For example, "kick the bucket" is a euphemism that describes the death of a person. In addition, many organizations use the term "downsizing" for the distressing act of "firing" its employees. Author shows 12 semantic groups of euphemisms. They are: euphemisms about family relations, euphemisms about marriage, the names of animals, the names of some places etc.

Семантические группы эвфемизмов в английском и азербайджанском

Резюме

Эвфемизм - это вежливое слово или выражение, которое используется для обозначения вещей, о которых люди могут расстраиваться или смущаться, чтобы говорить. Таким образом, термин эвфемизм относится к вежливым косвенным выражениям, которые заменяют слова и фразы, считающиеся грубыми и невежливыми, или предполагающим что-то неприятное. Эвфемизм - это идиоматическое выражение, которое теряет свои буквальные значения и ссылается на что-то другое, чтобы скрыть свою неприятность. Например, «пни ведро» - это эвфемизм, который описывает смерть человека. Кроме того, многие организации используют термин «сокращение штатов» для огорчительного акта «увольнения» своих сотрудников. Автор показывает 12 семантических групп эвфемизмов. Это эвфемизмы о семейных отношениях, эвфемизмы о браке, названия животных, названия некоторых мест и т. Д.

Rəyçi: dos. S.E. Tağıyeva

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/32-35

Zərifə Bayram qızı Məmmədova

Azərbaycan Tibb Universiteti

MÜTALİƏ İNSANI KAMİLLƏŞDİRİR

Açar sözlər: *mütaliə, kitab, valideyn, kitabxana,*

Key words: *reading, book, parent, library*

Ключевые слова: *чтение, книга, родитель, библиотека*

Mütaliə bütün insanların, o cümlədən gənc nəslin tərbiyəsində mühim əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, bədii əsərlər oxucunun hisslərinə, şüuruna və davranışına güclü təsir göstərir. İnsanlar bədii ədəbiyyatın köməyi ilə bir sıra həyat hadisələrini daha yaxşı mənimsəyir və onun mahiyyətini düzgün anlayırlar. Mütaliə edilən hər bir kitab oxucunun təfəkkürünü inkişaf etdirir, yeni bilik qazandırır, marağını, mənəvi tələbatını ödəyir. Nəticədə onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir. O da danılmaz faktdır ki, kiçik yaşlarından kitaba olan maraq uşaqları, yeniyetmələri, həmçinin gəncləri həyat həqiqətlərini dərk etməyə sövq edir və ardıcıl davam edən bu hallar onlarda mütaliə mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Pedaqoji, psixoloji baxımdan mütaliə mahiyyətə fərdi psixoloji proses olsa da, o, yeni ideyaların yaranmasına və yayılmasına imkan yaradır, mədəni səviyyəni yüksəldir. Aydın ki, gündən-günə dünyanın qabaqcıl ölkələrində istehsal sahələrinin mütərəqqi texnika ilə silahlanması, tarixi kəşflərin, böyük elmi nailiyyətlərin, Nobel mükafatına layiq görülmüş əsərlərin meydana gəlməsi, yeni-yeni bilik sahələrinin yaranması, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər mütaliəni obyektiv sosial zərurətə çevirir. İndi heç kəs inkar etmir ki, mütaliə mədəniyyəti, hər bir insanın mütaliə tələbatı müasir insanın mənəviyyatını şərtləndirən ən başlıca amillərdəndir. Təsadüfi deyildir ki, hazırda bütün dünyada mütaliə problemi öncül yerlərdən birini tutur. Məhz bunun nəticəsidir ki, mütaliə həm də tədqiqat problemi hesab olunmaqdadır. Bu sahədə ciddi araşdırmalar aparılır. Artıq sübut olunmuşdur ki, istər ümumtəhsil, istərsə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tədris proqramlarında nəzərdə tutulan biliklər insanın sosial həyata fəal müdaxiləsi üçün kifayət etmir. Çünki dünyada biliklər məcmusu sürətlə dəyişir. Təbiidir ki, ümumtəhsil məktəblərində fənlər üzrə elm sahələri deyil, onun əsasları öyrənilir və bu prosesdə şagirdlər ancaq müəyyən ixtisasa yiyələnməyə istiqamətləndirirlər. Bu biliklər sisteminin yaradılmasını, tərbiyə isə şəxsiyyətin inkişafı gedişinin idarə olunmasını ehtiva edir. Bu funksiyalar hər kəsi insanın məktəbə qədəm qoyduğu birinci gündən ömrünün sonunadək izləyir və onun intellektual fəaliyyətinin məzmununu müəyyənləşdirir. Ona görə də, mütaliə, onun zəruriliyi haqqında təhsil ocaqlarında geniş söhbət aparılmalıdır. Onun həyat üçün əhəmiyyəti döndə-dönə xatırladılmalıdır, böyük şəxsiyyətlərin həyatından nümunələr gətirməklə bəzi həqiqətlər yada salınmalıdır.

Elmi ədəbiyyatda mütaliə dedikdə, həyat təcrübəsi qazanmaq və özünü təkmilləşdirmə, idraki ehtiyac, şəxsi təhsil və təcrübə faydalanmaq, emosional və estetik tələbat, əylənmək və b. Elmi-praktik kateqoriyalar başa düşülür. Bunların hər birinin öz funksiyaları vardır.

İnsanlar üçün fasiləsiz artmaqda olan sosial tələbat sayılan mütaliə ilk növbədə insanların ictimai şüurunun formalaşmasına, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərən ən güclü amillərdəndir. Mütaliə elə bir prosesdir ki, onun nəticələri insanın ictimai və istehsalat fəaliyyətində əks olunur, onun dünyagörüşünün, əməyinin səmərəliliyini dəyərləndirir. Təsadüfi deyildir ki, İ.Şıxlının, İ.Əfəndiyevin, B.Vahabzadənin, M.Arazın, Anarın, Elçinin və b. şair və yazıçıların əsərləri yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsində əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Gənclər onların qəhrəmanlarından çox şey əxz edirlər.

O da həqiqətdir ki, mütaliənin əsasında kitab durur. Ona görə də, gənclərdə kitabı bütünlüklə oxumaq, onu başa çatdırmaq vərdişi yaradılmalı, həm də onlar həyatın astanasından kitab mütaliəsinə daha çox həvəsləndirilməlidirlər. Kitab ömrün böyük yolunun başlanğıcı rolunu oynayır.

Mütaliənin mahiyyətində kitab təbliği də başlıca yer tutur. Odur ki, kitabxanalarda mütaliə sosial, sosial psixoloji və pedaqoji problemlərin, eyni zamanda onun ictimai həyata təsirinin tədqiqi sahəsinə nüfuz edir və yeni-yeni nailiyyətlərin meydana çıxması üçün qida verir. Kitab bilik mənbəyi olmaqla həm də ən yaxın ünsiyyət vasitəsidir. Yalnız kitab vasitəsilə, heç vaxt üzünü görə bilmədiyimiz, zaman və məkan baxımından bizdən çox-uzaq olan müəlliflərlə dialoq qurmaq olar. Bu prosesə valideynlər də cəlb edilməlidir. Valideynlərin maarifləndirilməsi də unudulmamalıdır. Öz uşaqlarında mütaliə sevgisi yaradacaqlarına ümidlərini itirməmiş valideynlər təcrübəli pedaqoqların məsləhətlərinə qulaq asmaq və ona əməl etməklə uğur qazana bilərlər. Hətta övladların hədiyyə almaq istəyən valideynlər üstünlüyü kitaba

versələr, daha gözəl iş görmüş olurlar. Uşaqlarda oxumağa meyil, öyrənməyə həvəs, ətraf mühiti anlamağa maraq da kitablardan başlayır. Bu yaşda kitab sevməyin təməli qoyulur. Bəzi valideynlər düşünürlər ki, televizor və kompyutələr uşaqların oxumaq həvəsini öldürmüşdür. Sözsüz ki, belə yanaşma tərzii kökündən səhvdir. Müəllimlərlə məsləhətləşərək hər bir valideyn uşaqlarda kitab oxumaq vərdişinin yaradılmasının iştirakçısı olmalıdır. Onlarda yatmadan əvvəl kitab oxumaq vərdişi aşılanmalıdır. Uşaqların və yeniyetmələrin kitab seçiminə valideyn nəzarəti yaddan çıxmamalıdır. Məktəblilər üçün müəyyən edilmiş kitabların hələ orta məktəb dövründə oxunmasına, onların sevilməsinə ilk növbədə onlar cavabdehdir. Lakin bu asan məsələ deyildir. Uşaqların oxu qabiliyyətlərinə yiyələnmələri və kitaba məhəbbət bəsləmələri işində valideynlərdən böyük zəhmət və dözümlülük tələb olunur.

Hələ orta məktəbdə şagirdlərə kitab üzərində səylə işləməyi, fənlə əlaqədar müxtəlif sorğu ədəbiyyatdan (əsasən lüğətlərdən), kataloq və kartotekadan istifadə etməyi, müəyyən mövzuya aid material toplamağı, kitab üzərində müstəqil işin nəticələrini düzgün formalaşdırmağı, tezislər hazırlamağı, ədəbiyyat siyahısını tərtib etməyi, oxuduğu əsərin qısa məzmununu şərh etməyi və s. öyrədilməlidir. Ali məktəblərdə isə, bunlar gündəlik işə, məqsədə çevrilməlidir.

Artıq YUNESKO da təsdiq etmişdir ki, hazırda mütaliyəyə laqeydlik halları bütün dünyada mövcuddur. Bu isə, dünya alimlərini, xüsusən pedaqoqları və psixoloqları ciddi düşündürməyə bilməz. Məsələn, yayılan məlumatlara görə, Rusiyada ölkə əhalisinin yarısından çoxu kitab almır. Əhalinin üçdə bir hissəsindən çoxu kitab oxumur. Vətəndaşların 79 faizi kitabxanaya getmirlər. Bundan əlavə, Rusiyanın hər üçüncü sakininin evində, ümumiyyətlə, kitab yoxdur. Buraxılan kitabların yarısından çoxu öz oxucusunu tapmır. Bizdə belə statistika olmasa da, təəssüflə qeyd etməliyik ki, bizim ölkəmizdə də belə hallar vardır. Kitaba, mütaliyəyə meyl bizdə də zəifləmişdir, bunu yazıçılarımız da, pedaqoqlarımız da, müəllimlərimiz də görürlər və onu ürək yanğısı ilə tez-tez dilə gətirirlər. Ona görə də, son vaxtlar kitab təbliğinə marağın artırılması məsələlərindən danışılır. Kitabın insan həyatı üçün əhəmiyyətli mənəvi xəzinə olduğunu ən etibarlı mənbələr də təsdiq edir. Böyük rus tənqidçisi Belinski mütaliənin vacibliyini həmişə ön plana çəkmişdir. O, demişdir: “Tələt ağıla, təhsilə, zəngin məlumatlara, hadisələrə, oijinal və düzgün baxışlara əsaslanmırsa, o, tezliklə fərasətsizliyə çevrilir”.

Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində mütaliyəyə dair çox qiymətli fikirlər vardır. “Dolu” romanının müəllifi, tanınmış publisist və yazıçı Aqil Abbasdan soruşanda ki, “İnsan özünü tapmaq üçün nə etməlidir?”, o belə cavab vermişdir: “Oxumalıdır, dünyada nə var, nə yox bilməlidir. Mənə elə gəlir ki, dünyada hər şey oxumaqdan yaranır. Oxumaq qədər insanı formalaşdıran heç şey ola bilməz. Mən xüsusilə gənclərimizə üzümlü tuturam ki, mütləq oxuyun. Gec olmadan özünü formalaşdırın”.

Dünyanın elə şəxsiyyətləri olmuşdur ki, onlar elmi biliklərini əsasən müstəqil mütaliə nəticəsində əldə etmişlər. Onlar mütaliəni hər günün əsas məqsədi və məzmunu kimi başa düşmüşlər. Məsələn, M.Qorki hər gün mütaliyəyə vaxt ayırır və bunu dəqiqədə 4 min söz sürətiylə edirdi. Stalin gün ərzində 400 səhifə mütaliyəyə özünün minimal norması kimi baxırdı. Balzak romanı yarım saatda 200 səhifə oxumaqla qıraət edirdi. N.A.Rubakin 250 min kitab mütaliə etmişdir. Napoleon kitabı bir dəqiqədə iki min söz sürətiylə oxuyurdu. T.Edisonun gözü bir dəfəyə 2-3 sətir alırdı. Məşhur riyaziyyatçı Hardi ilə bağlı belə bir rəvayət (həqiqət) söylənilir: 1913-cü ildə Kembriç universitetində Hardiyə məktub gəlir. Zərfin üstündə yazılan müəllifin adı, yəni Rəməncücan Spinivazə (1887-1920) heç kimə məlum deyildi. Məktub Hindistanın Mədrəs vilayətindən gəlmişdi. Müəllif yazırdı ki, universitet oxumamışdır, orta məktəbdən sonra müstəqil yolla, riyaziyyatla məşğul olmuşdur. O, öz məktubunda yazırdı ki, düsturlar bir maraq kəsb edərsə, onları çap edin. Çünki o özü kasıb adamdır və buna imkanı yoxdur. Bu düsturlar əvvəlcə Hardinin təəccübünə səbəb olur, sonra onu maraqlandırır və nəhayət, dəhşətə gətirir. Hardi başa düşür ki, qeyri-adi istedadla malik olan bir insanla rastlaşmışdır. Məktub gətirən bu şəxs öz mütaliəsi sayəsində elmin zirvəsinə yüksəlmişdir. Qısa məktublaşmadan sonra Hardidə Rəməncücanın elmə məlum olmayan 120 yeni düsturu toplanır. Çox keçmir ki, o, dünya şöhrəti qazanır. Spinivazə Rəməncücanı çox vaxt riyaziyyatın Paqaninisi adlandırırlar.

Deyirlər ki, Kazan professoru kimyaçı N.N.Zininin yanına tələbə gələrək deyir ki, “qurtardım”. “Doğrudanmı?”- deyər professor soruşur və az fasilədən sonra əlavə edir. “Mən isə hələ yenidən başlayıram”. Söz yox ki, Zinin şəxsi mütaliəsini nəzərdə tuturdu.

Bir dəfə akademik N.N.Beketovun xidmətçisi alimin otağına gəlib həyəcanla: “Kitabxanamıza oğru girib”, - deyər qışqırır. Beketov bir anlığa işdən ayrılıb sakitcə ondan soruşur: “Həyəcanlanmaq nə üçün, görəsən o hansı kitabı oxuyur, mane olmayın”. Bəli, alim yalnız mütaliə barədə düşünürdü.

Böyük şəxsiyyətlərin həyatına nəzər saldıqda, mütaliə haqqında çox əhəmiyyətli və maraqlı faktlar meydana çıxır. Nizami elm öyrənməyi hər şeydən üstün tuturdu. O, qədim yunan mənbələrini bir-bir öyrənirdi. Müasirimiz olan S.Vurğun, R.Rza mütaliənin vacibliyini dönə-dönə qeyd edirdilər. Bir az keçmiş

qayıdaq. “Risaleyi Nur” kitabının müəllifi olan Bədiuzzaman Səid Nursi yeniyetməlik çağında gündə 200 səhifə mütaliə etməklə 90 kitab oxumuş və qeyri-adi hafizəsi hesabına onların hər birini əzbər yadda saxlamışdır.

Mütaliənin vacibliyi həmişə qeyd olunmuşdur. Qədim hind müdrikləri öyrədir: “Kim ki, daim oxuyub öyrənir, o, özü özünün həkimi olur. Səbirli olmaq, məqsəd uğrunda mübarizlik, insani kamillik oxuyub öyrənməklə bağlıdır”. Görkəmli psixoloq Anton Rubinşteyn çox gözəl demişdir: “Əgər birçə gün öyrənmirəmsə, -bunu özüm hiss edirəm, əgər iki gün öyrənmirəmsə - bunu mənə yaxın olanlar hiss edirlər, əgər üç gün öyrənmirəmsə - bunu hamı hiss edir”.

Yaradıcılığın bütün sahələrində öz-özünə öyrənmə və şəxsi mütaliə böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə deyirlər ki, yaradıcılıq işlərində ən əsası və başlıcası öyrətmək olmaz bunu ancaq öyrənmək olar. Filosof Spenserə görə, “bəşəriyyət həmişə ancaq şəxsi mütaliə yolu ilə müvəffəqiyyətlə inkişaf etmişdir. O.Süleymanov təsdiq edir ki, “ancaq şəxsi mütaliə yolu ilə mütəxəssis olmaq olar”.

Türkiyə parklarının birində kitab şəklində oturmaqlar quraşdırılmış, orada klassiklərin əsərlərindən bəzi parçalar həkk edilmişdir. Buraya parka gələnlərdə mütaliyəyə maraqlı oyaatmaq məqsədi nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, mütaliə bütün elmi biliklərin əsasıdır, həm ümumtəhsil məktəblərində, həm də ali məktəblərdə şagirdlərin və tələbələrin mütaliə mədəniyyətinə yiyələnmələrinə ardıcıl diqqət və qayğı göstərməlidir. Kitab oxuma alışıqlığı insanda tərbiyəvi bir xüsusiyyətdir. Belə insanlar bunun üçün həmişə vaxt tapırlar. Həm də bu hərəkətləri ilə, yəni əlində daim kitab gəzdirilməsilə başqalarına da təsir göstərirlər. Məlumdur ki, uşaqlara mütaliə vərdişlərinin erkən yaşlarda təbliği olduqca vacibdir.

Əsas odur ki, vaxtında bu vərdişin təməli qoyulsun. Mütəxəssislər sübut edir ki, kiçikyaşlı uşaqlar gördüklərini və eşitdiklərini daha yaxşı qavrayırlar. Uşaqlarda mütaliyəyə həvəs hələ balaca yaşlarından başlayır. Təsədüfi deyildir ki, məktəbəqədər müəssisələrə dair proqram və metodiki sənədlərdə balaca yaşlı uşaqlarda mütaliyəyə həvəsdən bəhs edilir. Onlar üçün ucadan qiraət xüsusi qeyd edilir. Hətta onlara kitabı sevdirmək məqsədilə onları ekskursiyalara, müvafiq sərgilərə aparmaq da tövsiyə edilir. Məktəblərdə də bu sahədə əhəmiyyətli işlər görülür. Mütaliyəyə cəlb etməyin başqa bir forması isə onların yazıçıları, şairlərlə görüşlərinin təşkil edilməsidir. Belə tədbirlər tez-tez ali məktəblərdə də keçirilir. Bu yolla əhalidə mütaliyəyə marağın formalaşdırılması da nəzərdə saxlanmalıdır. Ali məktəblərdə humanitar olmayan fakültələrdə də bədii-sənədli ədəbiyyat oxumaq tövsiyə edilir. Azərbaycan Tibb Universitetinin müvafiq kafedralarında, o cümlədən dilçilik kafedrasında həm Azərbaycan, həm də rus bölməsində oxuyanların geniş dünyagörüşə yiyələnmələri üçün tədris materiallarından kifayət qədər nümunələr gətirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə bütün nəşrlərin çap olunub kitabxanalara təhvil verilməsi şagirdlərin, tələbələrin, bütün əhalinin mütaliə mədəniyyətinin inkişafına əsaslı və güclü təsir göstərmişdir. Tam əminliklə təsdiq edilir ki, yalnız bundan sonra mütaliə üçün geniş imkan və şərait yaranmışdır.

Mütaliə psixoloji proses kimi kommunikasiya-əlaqə fəaliyyətini mümkün edir. O da diqqətdən kənar qalmamalıdır ki, informasiyalaşmış cəmiyyətin formalaşması və tərəqqisi mütaliə prosesinin bəhrəsidir. Mütaliə insanı həyata bağlayır, zehin açır, ətraf mühiti, dünyanı, bütün insanları sevdirdir. Onda estetik hisslər oyadır, kulturoloji hazırlıq aşılayır. Təsədüfi deyildir ki, gözəl nitqə, zövqə, əxlaqa malik olanlarla işləmək daha asan və daha maraqlıdır.

Şagirdlər də, tələbələr də, müəllimlər də, pedaqoji işçilər də öz rəhbərlərini mütaliə mədəniyyətinin ən bariz daşıyıcısı kimi tanımalıdırlar. Belə adamlarla ünsiyyət yorucu olmur. Onları dinləmək, onlardan öyrənmək gündəlik tələbatə çevrilir. Azərbaycan oxucusunun əlinin altında klassiklərimizlə yanaşı Tolstoy, Puşkin, Çexov, Lermontov kimi rus klassiklərinin əsərləri vardır. Onlar dilimizə çox gözəl tərcümə olunmuşdur.

Ölkəmizdə indi də dünyanın ən məşhur klassiklərinin, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin əsərlərinin nəşri işinə böyük dövlət qayğısı göstərilir. Bu tərcümələrdə Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə fikir verilir. Kitabxanalarda, kitab mağazalarında doğma dildə istənilən qədər maraqlı, məzmunlu, oxunaqlı kitabları tapmaq olur. Onların hər biri elmin yolları ilə irəliləyən gənclərimiz üçün mayakdır. Vaxt gözləmir, mütaliə gecikməyi sevmir. Kitabı sevmək, onu oxumaq zamanın tələbidir. Unutmaq olmaz ki, mütaliə insanı kamilləşdirir, onu öz vətəninə layiq vətəndaş kimi yetişdirir.

Məqaləni Tibb Elmlər Akademiyasının akademiki V.N.Ternovskinin sözləri ilə bitiririk: “Bilirsizmi bəzən mənə elə gəlir ki, insan kitabı nə qədər çox sevirə, xəstəliklərə bir o qədər də az tutulur”.

Ədəbiyyat:

1. A.Mirzəcanzadə İxtisasa giriş. Bakı, 1990.
2. A. Hacıbəyli Gənclik. Füyuzat, 2012, 3.
3. Cəfər M. Məktəbdə estetik tərbiyə. Bakı, 1982.

Reading perfects a person

Summary

The article talks about the role of reading in human life, education, the importance of reading skills among pupils and students. I recall the statements of great personalities on this subject. Reading is seen as a psychological process that makes communicative activity possible. Reading connects people with life, opens their minds, conveys love for the environment, the world and people, and also improves a person and educates him as a citizen worthy of his homeland. To love a book is a requirement of the time.

Чтение развивает мышление

Резюме

В статье говорится о роли чтения в жизни человека, о важности развития навыков чтения у учеников и студентов. Вспоминаются высказывания великих личностей по этому поводу. Чтение рассматривается как психологический процесс, делающий возможным коммуникативную деятельность. Чтение связывает людей с жизнью, открывает их разум, передает любовь к окружающей среде, миру и к людям, а также совершенствует человека и воспитывает его как гражданина, достойного своей родины. Любить книгу - это требование времени.

Rəyçi: dos. Z.İ.Avilova

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINLƏRİN SEMANTİK ÜSULLA YARANMASI

Açar sözlər: termin, semantik üsul, terminologiya, sözyaratma, sözün mənası, terminləşmə prosesi

Keywords: term, semantic method, terminology, meaning of the word, the process of terminology

Ключевые слова: термин, семантический способ, терминология, смысл слова, процесс терминологизации

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinin terminoloji sistemləri, onun əsas xüsusiyyətləri, spesifik cəhətləri ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Lakin terminologiya ilə bağlı aktual problemlərin həlli zəruridir. Azərbaycan dili terminologiyasının müstəqillik illərində inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi, onların linqvistik baxımdan tədqiq edilməsi dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Çünki terminologiya elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin, sənaye və kənd təsərrüfatının, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir.

Müasir dövrdə gedən proseslər: intellektual fəaliyyət sahələrinin yaranması və çoxalması, videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf yeni anlayış və məfhumların yaranmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində yeni sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu anlayışların adlandırılması zərurəti dildə terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına zəmin yaradır. Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Hər bir termin elmi anlayışı əks etdirir.

Dildə yeni terminlərin yaranması əsasən iki yolla mümkündür: dilin daxili imkanları hesabına və başqa dillərdən alınmalarla. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənməlidir. Hər iki halda terminləşmə prosesi öz qanunlarına uyğun şəkildə baş verir.

Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqat işləri aparılrsa da, yenə də terminologiyanın sahəsində elmi bazanın formalaşması çox önəmlidir. Terminologiya məsələlərində ən vacib məqamlardan biri termin yaradıcılığında ümumi nəzəriyyə ilə spesifik məqamların vəhdətidir. Təbii ki, bu proses dilin ümumi qanunlarına uyğun şəkildə getsə də, yenə də müxtəlif sahələrin terminlərinin yaranmasında spesifik xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. əslində bu cür tədqiqatlara müasir dövrdə daha böyük ehtiyac vardır. Beləki, terminləşmə prosesinin elmi-nəzəri bazasının formalaşması mütləqdir. Məsələnin əsas məqamları olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- 1) Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf meyilləri;
- 2) Termin yaradıcılığının mənbə və üsulları;
- 3) Semantik, morfoloji, sintaktik kalkalar;
- 4) Alınma terminlərin dilimizin lüğət tərkibində yeri və s.

Tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən dilin lüğət tərkibi müxtəlif mənbələrdən alınan terminlər hesabına daha da zənginləşir. Dildə yaranan yeni terminlər həm də dilin öz daxili imkanları, həm də alınma sözlər əsasında yaranır. Beləki elm və texnikanın sürətli inkişafı, ölkələrlə qarşılıqlı əlaqə, dünya ölkələrinə inteqrasiya yeni terminologiyanın beynəlmiləl səciyyəli olmasına, beynəlxalq səviyyədə işlənməsinə şərait yaradır.

Dildaxili imkanlara gəlicə qeyd etmək lazımdır ki, termin yaradıcılığında morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından istifadə olunur. Lakin bu üsullarla yaranan terminlər meydana çıxan çoxsaylı anlayışları ifadə etmək üçün yetmir. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə daim yaranan yeni əşya və hadisələrin adlandırılmasında dildə mövcud olan söz və terminlərin yeni mənada istifadəsi kimi zərurəti yaranır. “Bu üsulda terminologiya kəmiyyətcə yox, keyfiyyətcə artır” (1, 121). Yəni dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidləri yeni mənə verməklə onlardan yeni yaranan anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur. Bu üsul semantik üsul adlandırılır. Bu üsulun məği ondan ibarətdir ki, termin yaradıcılığı prosesində yaranmış anlayışı ifadə etmək üçün dilin sözyaratma üsulları əsasında yeni terminlərin yaradılmasına deyil, dildə əvvəlcədən mövcud olan müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərə yeni mənalar verməklə elmi-texniki anlayışlar yaradılır. Bu zaman sözün-terminin daxili tərkibi dəyişmir, ancaq mənə dəyişikliyi ilə əlaqədar yeni məfhum və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və

ya əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözün, terminin mənası genişləndirilə bilər. Beləliklə terminin, sözün semantik yükü artır. Sözün mənacə genişlənməsinin səbəbi elmi və texniki kəşfin müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə məhdudluğudur. “Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlərlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. İnkişaf əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur”.

Lakin yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Onu da qeyd edək ki, semantik üsulda sözlərin terminləşməsi zamanı, yəni yeni mənalar qazanaraq elmi-texniki anlayışları ifadə edərək yaranan terminlər müəyyən mühitə düşür və onların əvvəlki mənaları yeni mühitdə arxa plana keçərək məna anlaşılmazlığını aradan qaldırır. Kontekstdən kənarında isə bu cür sözlər məna qarışıqlığı yaradır. Məsələn, *surət* – ədəbiyyatşünaslıqda *surət*; *güc* – fizikada *güc*). Bu hal terminoloji vahidlərin mənasında omonimlik xüsusiyyəti yaradır.

“İstər terminlərin, istərsə də sözlərin semantik məna qazanaraq yeni anlayışı ifadə etməsi, yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi müəyyənləşdirməyin üsullarından biridir” (1, 122). Hazırda elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində bu üsulla yaranan termin, termin-söz birləşməsi çoxdur. Məsələn, həm inşaatda, həm maşınqayırmada, həm də informatikada *baza*; həm riyaziyyatda, həm tarixdə *azadlıq* və s.

Semantik üsuldan ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Müasir ədəbi dillərin terminologiyasında sözlərin semantik məna qazanaraq anlayışı ifadə etməsi üsulu geniş tərtil edilir. Lakin, terminlərin yaradılması üsullarının işlənmə tezliyinə nəzər salsaq görərik ki, ümumiyyətlə, semantik üsuldan sintaktik və kalka üsuluna nisbətən daha az istifadə olunur. Bu isə terminlərin bir tərəfdən təkmənalılığa meyildən, digər tərəfdən isə bəzi terminlərin başqa dillərdən olduğu kimi alınmış işlənməsindən irəli gəlir.

Dilçilikdə semantik üsulla bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur. M.Ş.Qasimov sözün semantikasının inkişafında üç əsas prosesi qeyd edir: a) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; b) sözlərin mənasının xüsüsülənməsi; c) yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi (2, 123).

M.Y.Osadçuk bu prosədə semantik dəyişmələri tədqiq edərkən onun dörd növünü qeyd edir: 1. mənanın dəqiqləşdirilməsi; 2. mənanın daralması; 3. oxşarlığa görə eynilik; 4. müştərəkliyə görə eynilik. (3, 108-109)

Mənanın xüsüsülənməsi terminləşmənin zəruri əlamətidir. Semantik konversiya zamanı söz terminoloji məna qazanaraq xüsüsülənir. “Bu baxımdan məna xüsüsülənməsi terminoloji qatda özünü göstərən və bu qatın zənginləşməsində mühüm rol oynayan bir proses kimi semantik-funksional dilçilik hadisəsi olaraq diqqəti cəlb edir” (1,124).

Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə etməsi zamanı adi sözün, söz birləşməsinin adlandırma funksiyasının genişlənməsini görürük. “Adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminlərin müəyyən sistemində müəyyən məna kəsb edir: daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur” (4, 38). Bir sıra hallarda elə olur ki, ümumi ədəbi sözə texniki cəhətdən məna verərkən o daha çox xüsusi məna kəsb edir və özünün birinci mənbəyindən uzaqlaşır. Ümumi ədəbi sözlərdən əmələ gəlmiş termin öz mənbəyinə qarşı xüsusi omonimə çevrilir, yəni onunla əlaqəni tamamlə və qismən itirir.

Adi sözlərin, söz birləşmələrinin əvvəlki mənasına yeni bir mənanın əlavə olunması onları məhdud dairədən kənara çıxarır və terminologiyanın zənginləşməsində böyük rol oynayır. Məsələn, “bərklilik” sözü xalq içərisində “simic”, “xəsis” mənasında işlənir, fizikada isə tamamilə yeni elmi məna, məfhum ifadə edən “bərklilik – müəyyən bir materiala özündən bərk bir cisim girən zaman materialın həmin cismə göstərdiyi müqavimətdir”. Məişətdə geniş istifadə edilən “*başmaq*” sözü isə *texnikanın* müxtəlif sahələrində fərqli məna çalarları qazanaraq yeni anlayışları ifadə edib. Məsələn: 1) qazma prosesində qoruyucu kəmərin ucuna bağlanmış qısa boru; 2) elektrik maşınlarında qütb ucluğu; 3) qatırı dayandırmaq üçün rels üzərinə qoyulan tormozlayıcı tərtibat.

Dildəki adi ümumişlək sözlərin bir çoxu öz strukturunu, səs tərkibini saxlamaqla bərabər terminologiyada da yeni elmi məna kəsb edir. Belə terminlərin ümumişlək mənası ilə yeni elmi mənası arasında bəzən heç bir əlaqə olmur. Bəzən isə sözün semantik yükü müəyyən məna axtarışlarına görə artır. Bu baxımdan S.Sadiqova məna köçürülməsinin üç növünü göstərir: 1. Zahiri oxşarlığa görə; 2. Texniki oxşarlığa görə; 3. Funksional oxşarlığa görə; Hər üç növdə ədəbi dildə işlənən söz ilkin mənasını qorumaqla elm və texnikanın müəyyən sahəsində xüsusi termin kimi işlənir. Məsələn, “*yaddaş*” bir şeyi zehində

saxlamaq və yenidən təsəvvürdə canlandırmaq qabiliyyəti, hafizə (ADİL, s.472) mənasında işlənsə, *informatikada* “verilənlərin qəbulu, saxlanması və ötürülməsi üçün təyin olunmuş funksional hissə” mənasında işlənir; “*yükləmə*” – *informatikada* proqramın, yaxud verilənlərin maşına daxil edilməsi; “*yuma*”- *geologiyada* hər hansı bir süxurda olan bərk maddənin maye axınları ilə həll edilərək yuyulub aparılması; “*boşalma*” – *informatikada* maşın yaddaşında olan lazımsız informasiyanın aradan çıxarılması, silinməsi mənasında terminləşir; Açar, başmaq, düymə, oyuq, dirsək, kəməər və s. sözlərin zahiri oxşarlığı əsasında semantik cəhətdən genişlənilib terminləşmişdir. Məsələn, “*kəməər*” – qayıq, belbağı mənasında, *texnikada* isə içərisində su, neft, qaz və s. axıtmaq üçün metal və ya saxsı boru (neft kəməri, su kəməri, qaz kəməri) mənasında işlənir; “*zibil*” – sözünün ilkin və törəmə mənalarına diqqət yetirək. 1. Çöp, çürüntü (gərəksiz, lüzumsuz, faydasız, heç bir dəyəri olmayan); 2. Yararsız, ləyaqətsiz, çox pis, aciz; 3. Informatika elmində “lazımsız, yararsız informasiya” mənasında işlədilir; “*Axtarış*” ümumişlək sözü hüquqda cinayətkarın axtarışı; *informatikada* isə tələb olunan xassələrdən ibarət olan elementin tapılması məqsədil müəyyən elementlərə ardıcıl basılması mənasındadır. Axtarış sözünün mənasında tapılmaq mənası ehtiva olduğu üçün ümumişlək məna funksional cəhətdən köçürülərək terminləşmişdir.

Semantik üsulla yaranan terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni elmi-texniki terminoloji məna ifadə etməsi prosesi də mövcuddur. Bu zaman termin öz semantikasını tam və ya qismən qorumaqla başqa terminoloji sahəyə keçir və sahələrarası omonimləşmə baş verir. Lakin transterminləşmə prosesində eyni termin müxtəlif elm sahələrində müxtəlif məna ifadə edən anlayışları bildirir. Məsələn, “*Əmsal*” – *riyaziyyatda* cəbri ifadədə ədədi (ya hərfi) cəmlənmə. Axtarlan ədəbi əldə etmək üçün müəyyən kəmiyyətə vurulmalı olan ədəd; *fizikada* – fiziki cismin hər hansı bir xüsusiyyətini təyin edən kəmiyyət (ADİL-II s., s.276); “*İndikator*” – *texnikada* fiziki kəmiyyətləri (təzyiqi, yükü və i.a.) təyin etmək üçün işlədilən bir sıra cihazların adı (elektrik cihazları indikatoru); kimyada – kimyəvi reaksiyanın sonunu (rəngin dəyişməsi, çöküntü və s. üzrə) bildirən maddə (reaktiv) mənasında işlənir. Gördüyümüz kimi, semantik yolla yaranan terminlər elmin, texnikanın beş-altı sahəsində də müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər.

Elə terminlər də var ki, aid olduğu sahədə bir neçə məna ifadə edir. Məsələn, “*Avanport*” termini gəmiçilikdə həm gəmilərin lövbər saldığı limanın xarici ön hissəsi”, həm də “qoşa portlardan biri (əsas port çağın mənəsinə yaxın, avanport isə dənizə yaxın yerləşir.) mənasını daşıyır. “*Meridian*” termini *riyaziyyatda* həm “üçbucağın təpə nöqtəsini qarşıdakı tərəfin ortası ilə birləşdirən düz xətt parçası” mənasını, həm də “təsədüfi kəmiyyətin qiymətinin paylanma xarakteristikalarından biri” mənasını /AES.B.1983,V c/; “*mərkəz*” termini *riyaziyyatda* “çevrənin mərkəzi onun bütün nöqtələrindən eyni uzaqlıqda olan nöqtə”; “iki oxşar fiqurun oxşarlıq mərkəzi həmin fiqurların uyğun nöqtələrindən keçən düz xətlərin kəsişdiyi nöqtə” /ASE, B.1983 VII c/ mənalarını ifadə edir. “*Konvektor*” terminin isə *informatikada* “bir növ siqnalı digər növ siqnala çevirən EHM qurğusu; proqramı bir dildən eyni səviyyəli başqa dilə çevirən proqram” və “informasiyanı perfokartdan perfolentə və ya əksinə yazmaq üçün qurğu” kimi mənaları vardır.

Beləliklə, terminlərin yaradılmasında semantik üsulun əhəmiyyəti böyükdür. Bunları öyrənmədən terminlərin məna inkişafını, xüsusiyyətini, hansı mənalarda işləndiyini dəqiqləşdirmək çətinidir. Bununla belə, həmin üsul çoxmənalılığa səbəb olur, terminologiyayı zəruri dəqiqlikdən məhrum edir. Ona görə də, adı sözlərdən, termindən yeni termin kimi istifadə olunarkən həmin sözün ümumi ədəbi dildəki bütün mənalarını aşkar etmək və nəzərə almaq zəruridir. Yoxsa terminlərdə olan bu xüsusiyyət elmi anlaşılmaqlıq yarada bilər.

Cəmiyyətin siyasi-iqtisadi, mədəni həyatında baş verən dəyişmələr dilə öz təsirini göstərmiş, yeni terminlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu, yeni yaranan terminlərin hərtərəfli öyrənilməsinə, mənə və üsullarının tədqiqinə, yeni terminoloji lüğətlərin yaranmasına ehtiyac yaradır. Lüğətlərin yaranması üçün kifayət gədar yeni termin ehtiyatı mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. S.Sadıqova. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011,
2. M. Qasımov Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı. Bakı, Maarif, 1973
3. М.Л.Осадчук Семантические изменения – один из терминообразовательных способов подъязыка вычислительной техники. Воронеж, 1984,
4. Д.С.Лютге Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, t.II.

Formation of terms in modern Azerbaijani language in a semantic way

Summary

The formation of terms in the language is possible in two ways: due to the internal capabilities of the language and due to borrowings from other languages. In both cases, the process of term formation is regulated by certain norms and laws of the language. On the other hand, this process takes place in accordance with the laws of terminization. Many words, retaining their own structure, sound composition is used in the language as scientific terms. In addition, there is a process of formation of terms due to the expansion of their semantic meaning.

Образование терминов в современном азербайджанском языке семантическим способом

Резюме

Образование терминов в языке возможно двумя способами: за счет внутренних возможностей языка и за счет заимствований из других языков. В обоих случаях процесс терминообразования регулируется определенными нормами и законами языка. С другой стороны, этот процесс проходит в соответствии с законами терминологизации. Многие слова сохранив собственную структуру, звуковой состав используются в языке как научные термины. Кроме того, наблюдается процесс образования терминов за счет расширения их семантического значения.

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmov

COUP D'ŒIL SUR L'HISTOIRE DU LEXIQUE FRANÇAIS

Mots clés: emprunt, vocabulaire, xénisme, francique, lexique

Açar sözlər: alınma söz, lügət tərkibi, ksenizm, fransik, leksik

Key words: borrowing, vocabulary, xenism, fransik, lexis

1) **État du vocabulaire commun.** Combien de mots la langue française a-t-elle? Impossible de le dire en effet. Il faut d'abord déterminer la définition du mot. Un mot composé comme *pomme de terre* est-il à compter comme 1 ou 3 mots ? Les multiples formes du verbe *être* forment-elles chacune un mot différent? Nous choisissons, c'est la position de bon sens, de considérer qu'il s'agit, à chaque fois, d'un mot unique, même s'il prend une forme graphique multiple, ou possède une grande variété de formes: le singulier et le pluriel seraient à compter à chaque fois comme 2 mots différents: *enfant/ enfants, cheval / chevaux, œil / yeux...*). Faut-il compter les **homonymes** (homophones + homographes) comme des mots différents ? On remarquera aussi qu'un mot a des sens différents, mais liés sémantiquement entre eux, et on n'est pas alors dans l'**homonymie** mais dans la **polysémie**.

On peut quand même essayer d'évaluer le vocabulaire commun du français, avec les réserves qui s'imposent, et en précisant comment on arrive à un compte donné. Les dictionnaires comptent entre 30.000 et 100.000 mots environ (du *Dictionnaire du français au collège* chez Larousse au *Grand Robert*). Or, ils ne répertorient qu'un nombre limité de mots techniques ou scientifiques, qui sont innombrables et réservés aux lexiques spécialisés. Des spécialistes ont trouvé un grand nombre de textes situés entre 1785 et 1965 (dépouillement pour le *Trésor de la Langue Française*). Ils ont conclu l'existence de 71.640 mots. Parmi eux 907 sont fréquents. Il s'agit du vocabulaire dans le langage *écrit*. Le langage *parlé* par rapport au langage *écrit* est bien plus pauvre. Les uns des mots apparaissent, d'autres disparaissent, comme le montrent les dictionnaires (entre 1922 et 1976 : 25% de mots nouveaux, mais 10% de pertes). L'usage de certains mots progresse ou régresse, sans qu'il soit question de leur disparition : c'est leur fréquence d'utilisation qui est ici en jeu, car il existe un " noyau " de mots de base qui sont extrêmement utilisés, et il est aussi important d'évaluer cette fréquence d'utilisation que de compter un nombre total, qui comprend des mots rares (combien de fois par jour utilise-t-on le verbe *être*, combien de fois par an le nom *pachyderme*, que tout le monde connaît pourtant ?). Disons encore que les créations éphémères de mots sont extrêmement nombreuses. Avec un préfixe, un suffixe chacun peut en être l'auteur. Un faible nombre entreront dans l'usage et seront comptabilisés. Ainsi, on peut *encadrer*, mais aussi *décadrer* ou *désencadrer* un tableau; *déjeuner*, puis *redéjeuner*, *retéléphoner* ; Mme de Pompadour appelait les fleurs " des *jolités* du Bon Dieu " ; un personnage se moquait de la *capitalomanie* de Napoléon ; au XIXème siècle, on parlait de *déroiter* le roi. Le mot *défaitisme* a été créé en 1916 par un journaliste et écrivain russe vivant à Paris, mot appliqué aux russes ; le mot picard *rescapé* a été introduit par les journalistes suite à la catastrophe de Courrières en 1906 (1200 morts).

2) **Composition du lexique.** En fonction de l'histoire de la langue, on peut compter les mots selon leur origine : les mots d'origine **préceltique** (antérieurs aux gaulois) se comptent sur les doigts, et surtout dans les parlers régionaux. On parle de mots "à l'origine incertaine". Les reliques **gauloises** sont 0,08% du vocabulaire français. Certains sont passés anciennement en latin, parce que les romains en avaient l'usage (*braca > braie* : le pantalon gaulois ; certains ne sont restés qu'en patois local, comme un *frigon* en wallon, qui désigne un petit houx. Les mots d'origine gauloise correspondent souvent à un vocabulaire de la campagne : des plantes, des arbres (*bruyère, chêne, bouleau*), des animaux (*alouette*) ; des termes techniques, qui concernent l'artisanat [des spécialités gauloises] ou l'agriculture (*jante, benne, tonneau, charrue, soc, sillon, talus, glaner, chemin, arpent...*).

Les mots **germaniques, franciques**, couvrent 1,35% du vocabulaire français, mais 3,5% des mots les plus fréquents. Ils concernent toute la vie sociale ; particulièrement le vocabulaire militaire (*guerre, épieu, gant, haubert, écharpe, dard...*) ; des termes de droit ou d'administration (*maréchal, sénéchal, échevin, gage...*) ; la vie de la campagne (*blé, cresson, épervier, jardin, troupeau, gagner...*) ; la vie de tous les jours (*marcher, garder, blanc, riche...*). On notera que le mot *franc* lui-même a pris des sens élogieux (noble de coeur, énergique, sincère, etc.), ce qui témoigne de l'orgueil des anciens Francs. Le fonds **latin** constitue

l'essentiel du patrimoine héréditaire français : 86,53%. Rappelons qu'il s'agit du latin parlé ; le latin littéraire, classique, a servi par la suite à faire des mots nouveaux, de manière artificielle.

Les **emprunts** aux langues étrangères constituent environ 10% de notre vocabulaire. Il y en a un peu dans l'Antiquité, beaucoup plus à la Renaissance (influence de l'italien), beaucoup à l'époque anglo-saxon. On adopte d'abord le mot tel quel (*glasnost*) ; c'est ce qu'on appelle un **xénisme**, mot russe, servant à nommer une réalité étrangère ; puis on adapte sa prononciation (*beef-steack*, écrit *biftèque* par Queneau) ; enfin le mot est naturalisé dans sa prononciation, sa graphie et ses désinences (*riding-coat* > *redingote*, *packet-boat* > *paquebot*, etc. Les invasions **arabes** de la fin du VIIIème siècle n'ont laissé aucune trace dans le vocabulaire français.

1) Le Moyen-Âge, jusqu'au XIIIème siècle

Le fonds primitif est pauvre, au moins jusqu'à la Renaissance Carolingienne. Il suffisait aux besoins d'une société peu civilisée, où l'on exprimait peu de pensées abstraites ou de sentiments délicats. Ce fonds primitif, d'origine latine et partiellement germanique, va s'enrichir du XIème au XIIIème siècle, époque où se développe une littérature médiévale.

Quelques remarques sur l'état de la langue au début de cette période littéraire. Certains mots se redoublent sémantiquement, l'un d'origine latine, l'autre germanique: *honte* (frq **haunita* ; cf *honnir*) et *vergogne* (lat. *verecundia*) sont synonymes. D'un autre côté, les mots sont souvent très polysémiques, ils ont plusieurs sens. Des emprunts sont faits à d'autres langues : quelques mots normands, des mots grecs, suite au commerce ou aux croisades : *diamant* au XIIème et d'autres. Des mots arabes, suite au commerce et aux croisades: *jube* (*djubba*, long vêtement de laine de dessous, fin XIIème), *alchimie* (=magie noire) ou *alambic* au XIIIème; plus tard, *magasin*, *zéro* (arabe *sifr* > *chiffre*)[découverte fondamentale: les romains l'ignoraient], etc.

La langue savante (= la langue de ceux qui savent, les gens instruits) a recours au **latin** : depuis la Renaissance Carolingienne, mais on ne peut que supposer (sans doute les mots qui respectent l'accent latin), et beaucoup à partir du XIème, par exemple dans le langage juridique, celle des *clercs*, des lettrés.

Au XIème siècle, la langue de la *Chanson de Roland* est encore assez pauvre, et toute concrète, bien que ce soit une langue "savante" pour l'époque. Au XIIème, la langue est plus riche, capable d'exprimer des analyses psychologiques et des nuances de sens. Par exemple, le mot *mort* était seul de sa famille ; dans le *Roland* apparaît *mortel* ; au XIIème, *mortellement*, *mortalité*, puis *mortifier*, *mortification*. Aux XIIème et XIIIème apparaissent des mots comme *obscur*, *obscurité*, *obstacle*, dont on aurait du mal à se passer aujourd'hui.

Bibliographie:

1. Seguin Boris, Teillard Philippe. Les Céfrans parlent aux Français: chronique de la langue des banlieues. P. Calmann-Lévy. 1996. 120 p.
2. Walter Henriette. Le français dans tous les sens. Editions Robert Laffont. P. 1988. 416 p.
3. Causse Rolande. La langue française fait des signe(s). Editions du Seuil. 1998. 251 p.
4. Méla Vivienne. Verlan 2000. Langue française. Larousse. Revue trimestrielle. N° 114. Juin 1997. p.16-34.
5. Emile Benveniste *Problèmes de linguistique Générale*, vol I. 1966.
6. www. yahoo.com.fr.lexicologie
7. www. google. com. fr. lexicologie.

Fransız dilinin lügət tərkibinə tarixi baxış

Xülasə

Bu məqalədə fransız ədəbi dilinə tarixi nəzər salınmış, dilin hansı yollar vasitəsilə zənginləşməsinə aydınlıq gətirilmişdir. Məlum olduğu kimi müxtəlif tarixi dövərlərdə fransız dilindəki sözlərin bir qismi qədim Frank və Qalya tayfalarının dilindən keçərək dildə kök salmış və bu sözlərin danışq dilində daha çox mövcud olması bildirilmişdir. Ümumilikdə fransız dilinin lügət tərkibinə daxil olan sözlərdən istifadə zamanı şifahi dilin yazılı dil ilə müqayisədə elədə zəngin olmaması bildirilib. Əlbəttəki fransız dilinin zənginliyi XII-ci əsrdə yazılan əsərlərdə sinonim sözlərin çoxluğu ilə özünü daha çox biruzə vermişdir. Bundan əlavə dilə daxil olan alınma sözlərin 10% təşkil etməsindən və bu zamanadək dildə mövcud olan sözlərin dəqiq sayının qeyri-mümkünliyündən və eyni zamanda dildə tənəzzülə uğrayan sözlərin də yetərincə olmasından söhbət açılır. Həmçinin fransız dilində « être » feli ilə yaranan ifadələrin və omonimlərin dildəki çoxmənalı

sözlərin əmələ gəlməsinə xidmət etməsindən danışılır və müəyyən dövrlər əsnasında dildəki sözlərin statistik hesablamalarına nəzər salınır.

The historical review of the lexical base of the French language

Summary

This article gives an overview of the French literary language and explains how the language is enriched. As it is known, at various historical periods, some of the words in the French language have been rooted in the language from the ancient Frank and Galya tribes, and it is said that these vocabulary are more common in spoken language. In general, when using the words included in the dictionary of the French language, it is stated that the oral language is not as rich as the written language. Of course, the richness of the French language has become more and more evident with the abundance of synonyms in the works of the twelfth century.

It also speaks that there are 10% of the spoken words in the language and it is not possible to define the exact number of such words. There are enough words that have disappeared in the language recently. The article also speaks about the formation of a new polysemantic words by the assistance of homonyms and the expressions with “être” (to be) in the French language and are looked through the statistical number of the words at different times.

Rəyçi: dos. V.Seyidova

ЖАНРОВЫЙ АСПЕКТ ПУБЛИЦИСТИКИ ИСМАИЛА ГАСПРИНСКОГО

Ключевые слова: публицистика, Гаспринский, этническая пресса, художественно-публицистические жанры, очерк, эссе

Açar sözlər: publisistika, Qasprinski, etnik mətbuat, bədii-publisistik janrı, oçerk, esse

Keywords: journalism, Gasprinsky, ethnic press, artistic and publicistic genres, sketch, essay.

Публицистике Гаспринского присуща многоаспектность, широка жанровая палитра его газетных выступлений. Он одинаково удачно работал как в информационных, так и в аналитических и художественно-публицистических жанрах журналистики. Преимущественная сфера отражения художественно-публицистических жанров – это социальные, духовные, нравственные коллизии общества.

Общеизвестно, что художественно-публицистический стиль характеризуется совокупностью информационной и воздействующей функцией. Первая основывается на документальности и объективности, вторая связана с формированием оценочности, выразительности, эмоциональности, полемичности. Таким образом, художественно-публицистический стиль предполагает не только констатацию факта, но и выражение отношения к сообщаемому. Зарисовка, очерк, эссе, которые относятся к группе художественно-публицистических жанров журналистики, направлены на воздействие, убеждение. Система доказательств предполагает выдвижение тезисов и аргументацию. Образные средства подчеркивают авторскую мысль, способствуя эмоционально-образному, рационально-логическому восприятию информации [5, с.144].

Очерк как разновидность художественно-публицистических жанров нередко встречается в публицистике Гаспринского. Особенно часто он обращался к такой ее форме, как путевой очерк (следующий параграф данного исследования посвящен детальному анализу именно путевого очерка как особого жанра публицистики Гаспринского).

Следует отметить, что очеркам Гаспринского свойственно сочетание документализма и художественности, стремление разглядеть в личности социальный тип, а в конкретном событии – актуальную проблему. Автор динамично описывает эпизоды людей, воспроизводит события и ситуации философскими рассуждениями, приметными деталями. Документальное отображение действительности, ее художественное моделирование с характерной логикой суждений, ассоциативность в описании ситуаций, лиц, предметов, экспрессивное описание деталей предмета изложения, заключительные умозаключения и выводы – таковы специфические черты, присущие очеркам Гаспринского. Так, в путевом очерке «Несколько дней в Стамбуле», опубликованном в «Терджимане» 15 июля 1894 г., публицист достаточно ярко описывает одну из самых крупных достопримечательностей Турции – дворец Османских султанов Долмабахче: «Построенный из белого мрамора, украшенный золотом, кристаллом и перламутром этот дворец необычайно красив. Не останавливаясь, я два часа прогуливался по дворцу, но наверно так до конца не смогу описать всего того, что здесь увидел. В некоторых комнатах развешаны картины известных в мире художников, в том числе несколько работ нашего земляка из Феодосии Айвазовского, все картины в золотой рамке. Весьма внушителен зал Долмабахче. В этом огромном, высоком с куполообразным потолком помещении султан принимал правительственных чиновников, которые в праздничные дни наносили визит его превосходительству» [8].

В силу того, что этот жанр относится к крупным формам журналистики и соответственно имеет достаточно большой объем, размер, привести в этом исследовании полный текст одного из очерков Гаспринского не представляется возможным. Поэтому путем анализа разберем один из текстов Гаспринского, написанный в жанре очерк – «Шагин-Гирей – последний крымский хан», опубликованный в одном из декабрьских номеров «Терджимана» за 1886 год. Этот очерк можно

отнести к категории портретных очерков в газетной публицистике, где важным художественным методом выступает психологизм. Несмотря на то, что в нем мало детального описания внешности главного героя, однако стилем повествования, обрисовывая социально-политическую обстановку вокруг, акцентируя внимание на индивидуальных характеристиках, автору удается раскрыть его образ.

Образно отражая фрагменты жизни последнего крымского хана Шагин-Гирея, Гаспринский опирается на фактический материал относительно жизни и деятельности героя своего очерка. Здесь же им приводятся исторические данные периода правления Шагин-Гирея, что добавляет тексту весомости и способствует читательскому доверию. Описывая своего героя, публицист фиксирует внимание на самых существенных характеристиках его личности и государственной деятельности, что способствует наиболее полному созданию образа.

Так, к наиболее крупным достижениям Шагин-Гирея Гаспринский относит упорядочение финансовой части своего управления, а также строительство монетного двора, пороховой и пушечного завода. Разногласия, возникшие между ханом и народом вследствие непонимания народом своего хана в назревавшей ситуации вокруг вопроса присоединения Крыма к России, привели к бунтам, которые были подавлены ханом со всей строгостью. Детально излагая исторические перипетии Крыма конца XVIII века, Гаспринский показывает своего героя как государственного деятеля с нелегкой судьбой.

В заключительной части очерка присутствует авторская оценка событий эпохи правления последнего крымского хана и отношение Гаспринского к этой исторической личности. Свой очерк Гаспринский резюмирует так: «Указав на реформаторские мечты Шагин-Гирея, мы не придаем им значения, ибо в его времени дни Крымского ханства были сочтены и никакие реформы не могли изменить ход исторических судеб, но мы желали бы обратить внимание на то обстоятельство, что несчастный Шагин-Гирей является первым мусульманским государем-новатором, прозревшим, что Европа далеко опередила мусульманские страны и народы. Первыми новаторами и преобразователями считают обыкновенно египетского Мехмет Али-пашу и турецкого султана Махмуда. Шаин предшествует им и по времени, и по инициативе. Не его вина, если рок судил ему родиться и жить не вовремя» [13].

К жанрам художественной публицистики также относится эссе, которое представляет собой прозаическое произведение небольшого объема и свободной композиции. В нем выражается индивидуальное впечатление автора и его соображения по конкретному поводу, это своего рода «мысли вслух». Это размышление, требующее доверительной интонации, уникальное коммуникативное средство общения с читателем [4, с. 1246].

Высокая степень субъективизма, эмоциональность, афористичность и стилистическая специфика эссе делает данный жанр особенным. Не каждый даже опытный журналист способен написать хорошее эссе, поскольку ритмический рисунок повествования, образная ткань текста и порой неожиданные ассоциации, иронические и сатирические ноты, умело вплетенные в ткань произведения, требуют особого мастерства при работе над этим жанром.

В публицистике Гаспринского находим примеры использования данного жанра. Газетную публикацию под заголовком «Мерзость», опубликованную в «Терджимане» в октябре 1902 года, можно отнести к эссе. Эксперссивное изложение автором своих мыслей по поводу нравственных устоев общества, выражающего негодование относительно некоторых негативных сторон во взаимоотношениях обоих полов, а также призыв к сохранению общепринятых семейных ценностей – такова основная тема данного эссе. Субъективные размышления автора с критическим взглядом на ситуацию добавляет тексту экспрессии, рефлексии: «Упорная народная молва уже два месяца ходит по Крыму, указывая лиц, растапывающих в грязь все человеческое и все святое, вопреки людским и божеским законам. Вот муж, промотавший большое состояние жены, ввергает ее с детьми в величайшее несчастье, собираясь развестись и жениться на ее же родной сестре! Вот сестра – недавно овдовевшая после богатого мужа, стремится занять ложе своей родной сестры, выбросив ее, разоренную, униженную на улицу!» [6].

«Кричащий» заголовок привлекает внимание читателя и побуждает к дальнейшему чтению материала. Как правило, в эссе большое значение отводится к заключительной части текста, а именно последней его фразе, которая «созревает» на протяжении всего произведения, чтобы потом выразиться в одной небольшой реплике цельно и мощно. В данном эссе Гаспринского законы жанра четко соблюдены и кульминационная реплика, завершающая весь текст, звучит мощным

заключительным аккордом всего произведения: «Не чужой, а сестра разрушает дом родной сестры, а муж оскверняет собственный очаг, не щадя ни жену, ни детей, и если это се так, то долой подобных членов общества. Признавая их своими членами, общество осквернит само себя. Пусть совершают гадости, если не одумаются, но вне общества» [6].

Эпистолярные жанры, которые также относятся к публицистическим жанрам, они были также представлены на страницах «Терджимана». Периодически здесь публиковались письма читателей, свидетельствующие о существовании обратной связи редакции с читателями. налаженный диалог в рамках «журналист–читатель» в «Терджимане» говорит о том, что газета была востребована аудиторией, а публикуемые материалы вызывали читательский интерес, что повышала популярность издания.

Следует отметить, что публикация писем читателей – достаточно распространенное явление в практической журналистике. Письмо как эпистолярный жанр обладает следующими признаками: во-первых, это форма непосредственного обращения читателя в редакцию, во-вторых, оно имеет цель – вызвать интерес к тому, о чем идет речь в конкретном письме и, возможно, побудить к действиям в связи с предметом выступления. Письма читателей в редакцию также свидетельствуют о степени их доверия к изданию, ведь в них порой можно найти самые сокровенные мысли, с которыми читатель делится с газетой. Это своего рода психологическая установка, которая закреплялась в сознании людей многие годы.

В качестве такого примера, когда читатель «Терджимана» делится с редакцией своими мыслями относительно того, что его волнует, приведем письмо жителя деревни Никита Неби Мустафа-оглу, опубликованное в одном из мартовских номеров «Терджимана» под рубрикой «Письмо из Ялты»: «По шариату и по закону детям при рождении дается какое-либо имя. Так и я в 1885 году, когда Бог дал мне сына, пригласил нашего сельского (дер.Никита) имама Абдурахмана-эфенди освятить молитвой имя моего ребенка и занести в метрику. Ребенку дано было имя Сулейман. Так до сих пор звали его семья и соседи. Между тем, на днях я узнал, что сын мой записан муллой в метрику под насмешливым прозвищем «Чандалай». Мулла сыграл эту шутку не только со мной. Так, сына поселянина Мемед-Эмина он произвольно отметил в метрике «Езитом», а другого мальчика «Боракаем». Обращая внимание духовной власти на эти вредные и неуместные шутки муллы, просим редакцию указать, как восстановить в метриках настоящие имена детей. 12 марта 1891 г. Неби Мустафа-оглу, дер. Никита» [11].

Размещение **некрологов** как одного из жанров газетной журналистики достаточно распространенная практика в периодической печати. Публикуя информацию по поводу смерти какого-либо человека (как правило, это узнаваемая и уважаемая в обществе личность), газета, уведомляя о его смерти, сообщает о причинах смерти, заслугах перед обществом, жизнедеятельности покойного. В некрологе (небольшом по объему тексте), которое, как правило, помещается на последней странице издания, выражается соболезнование родным и близким покойного.

В «Терджимане» также достаточно широко практиковались публикации некрологов. Приведем пример. «Некролог. 26-го марта скончалась учительница местного новометодного женского мектебе Пемпе-ханым Болатукова, урожденная Гаспринская. Покойница была родной сестрой редактора нашей газеты и являлась пионером в деле введения нового метода в женские мектебы Крыма. Открыв свой мектеб в Бахчисарае, Болатукова лет 12 (двенадцать) работала на ниве народно-женского образования нашего города, она успела пошатнуть прочные устои предрассудков таинственного мира наших восточных женщин. Мир праху твоему, добрая труженица» [7].

В майском выпуске газеты за 1899 год был помещен некролог памяти известного художника И.К. Айвазовского, его краткая биография и стихотворение феодосийца Оджа-Мемет Эфенди на крымскотатарском языке, что свидетельствует о том, что Айвазовский пользовался уважением и симпатией местных мусульман, особенно Феодосийского района. Этот некролог отличается от других несколько большим размером (именно по этой причине его полный текст здесь нами не приводится – **З.Ш.**), тем не менее его также можно отнести к данному жанру газетной публицистики, поскольку в нем присутствуют все необходимые элементы, характерные жанру некролог: сообщается о смерти человека, его достижениях, выражается соболезнование родным и близким покойного.

Следует отметить, что на страницах «Терджимана» периодически публиковались анекдоты. Рассматривая анекдот как газетный жанр, имеющий главную цель – развлечение читателя, необходимо подчеркнуть, что это короткий шуточный рассказ, часто содержащий неожиданные повороты и столь же необычную концовку. Как любимый народом жанр, анекдот получил довольно

широкое распространение и стал непременным атрибутом многих изданий. Основная функция, которую выполняет анекдот в прессе – рекреативная (развлекательная). Именно возможности "разрядиться" в ходе чтения анекдотов, забыть о повседневных трудностях, отдохнуть, и привлекают к анекдоту читателя. Анекдот в прессе преследует еще и такие важные цели, как оповещение аудитории о существующих стандартах комического, воспитание чувства юмора.

Анекдоты, публиковавшиеся в «Терджимане», были весьма интересны и поучительны. В качестве примера приведем анекдот, опубликованный в крымскотатарской части газеты одного из январских выпусков издания за 1885 год (язык оригинала сохранен – **З.Ш.**): «Бир инсан къарысындан гъает безгенинден бир кунь тышюнноп турурду. Достларындан бири келип: «Сени гъает кедерли кориюрым, себеби недир? – деди. Бу киши деди ки: «Эвлендигим вакъыт, къарымны о къадар севердим ки, ашайджагъым келирди. Шимди ничюн емедим дие теэсюф идиюрым...», – деди». Смысловый перевод данного анекдота таков: «Один мужчина, за многолетнюю супружескую жизнь уставший от своей второй половины, как-то раз в сердцах поделился со своим другом: «Когда женился, я так любил свою супругу, что готов был съесть ее. Сейчас сожалею о том, что не сделал этого тогда...» [1].

Публикация рекламных сообщений, объявлений – непременная составляющая любого периодического издания. Как известно, реклама в прессе является одним из самых старых видов распространения информации коммерческого характера. В газете «Терджиман» также существовала практика публикации рекламных сообщений. Как правило, на последней полосе каждого выпуска газеты помещались рекламные объявления, некоторые из них иллюстрировались, сопровождалось графическими материалами. Для украшения объявления и таким образом привлечения внимания читателей использовались различные шрифты и иные способы выделения текста и, в частности, применение полужирного начертания. Иногда количество рекламных сообщений в одном номере превышало 10. Спектр предлагаемых товаров и услуг был широк – от рекомендации купить новоизданную книгу до предложения приобрести популярную коллекцию духов.

Таким образом, жанровое разнообразие медиатекстов Гаспринского свидетельствует о таланте и мастерстве автора, успешно работавшего в различных жанрах журналистики, как в информационных, аналитических, так и в художественно-публицистических. В этом контексте доминирующими в публицистике Гаспринского можно назвать такие жанры, как информационная заметка, статья, очерк, эссе.

Художественно-публицистические жанры составляют неотъемлемую часть его публицистического наследия и представлены преимущественно очерком и эссе. На страницах «Терджимана» также публиковались различные тексты рекламного характера, некрологи, анекдоты, автором многих из них также был Гаспринский. В этом особенностями творческой лаборатории Гаспринского-публициста – умении сбалансировать текст как с содержательной, так и жанровой стороны. Именно благодаря этому его газетные выступления были востребованы далеко за пределами Крыма, где немалым по тем временам тиражом (10 тысяч экземпляров) выходила газета «Терджиман», имевшая обширную географию распространения – от Литвы до Туркестана.

Считаем, что по широте охвата тем, глубокому содержанию публицистических произведений, таланту и мастерству их изложения Гаспринского можно смело отнести к числу лучших публицистов своего времени. «Терджиман», возникший в конце XIX века в Крыму, был заметным явлением, как в системе мусульманской прессы царской России, так и всего тюркского мира, ярчайшим образцом этнической прессы своей эпохи.

Литература:

1. Анекдот // Терджиман. 1885. № 2. 17 января.
2. Здорова В. И. Слово тоже есть дело. Некоторые вопросы теории публицистики. М.: Мысль, 1980. с. 217.
3. Исмаил-бей Гаспринский. Россия и Восток. / Отв. за вып. Багаутдинов Р. Казань: Татарское книжное издательство, 1993. с. 131.
4. Литературная энциклопедия терминов и понятий. / Глав.ред и сост. А. Н. Николюкин. Москва: НТК «Интелвак», 2003. 1596 с.
5. Мельник Г. С., Тепляшина А. Н. Основы творческой деятельности журналиста: учеб. пособие для студентов 1-го курса фак. журналистики. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 271 с.
6. Мерзость // Терджиман. 1902. № 40. 21 октября.

7. Некролог // Терджиман. 1905. № 17. 29 марта.
8. Несколько дней в Стамбуле // Терджиман. 1894. № 25. 15 июля.
9. Османов Ю.Б. Из плена лжи: научные статьи о творчестве и деятельности Исмаила Гаспринского. Симферополь: Доля, 2001. 254 с.
10. Основы творческой деятельности журналиста. С-Петербург: Питер, 2008. 271 с.
11. Письмо из Ялты // Терджиман. 1891. № 12. 24 марта.
12. Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т.1. Сост.: Сеитваниева Г. Ю., Сеитметова С.А. Симферополь: ООО «Форма», 2016. 381 с.
13. Шагин-Гирей – последний крымский хан // Терджиман. 1886. № 46. 5 декабря.

İsmayıl Qasprinski publisistikasının janr apekti

Xülasə

Məqalədə XIX-cu əsrin sonu XX əsrin əvvəlində türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən olan, maarifçi, təhsil islahatçısı, naşir, publisist İsmayıl Qasprinski publisistikasının janr xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Müəllif Qasprinski mətbu çıxışlarının təhlilini onun "Tərcuman" qəzetində dərc olunan yazıları əsasında təhlil edir və Qasprinski publisistikasının janr meyllərini müəyyənləşdirir. Müəllifin fikirlərini Qasprinski yazılarından gətirdiyi misallar daha dolğun şəkildə təsdiq edir.

Genre aspect of journalism Ismail Gasprinsky

Summary

The article examines the genre nature of journalism of one of the most famous personalities of the Turkic world of the late XIX - early XX centuries., Enlightener, education reformer, writer, publisher, publicist Ismail Gasprinsky. The author of the article focuses, in particular, on the artistic and journalistic genres of newspaper speeches by Gasprinsky and on specific excerpts from his articles published in the newspaper Terdzhiman (Translator), shows the main genre orientation of journalism of Gasprinsky. As a confirmation of the theses presented, the author quotes from the original source - directly articles by Gasprinsky, which were published in Terdzhiman in various years of its publication.

GURBET HAYATI YAŞAYAN ŞAİR

Açar sözlər: Mehmet İsmayıl, Vatan konusu, lirik şiir, gurbet hayatı

Key words: Mehmet Ismail, homeland theme, lyrics, life in a foreign land

Ключевые слова: Мамед Исмаил, тема Родины, лирика, жизнь на чужбине

Günümüzde şiirin engebeli yollarında güvenle adımlayan, kelimenin kudretini değerlendirebilen, yenilikçiliği ve kendine özgün yaratıcılığıyla dikkati çeken, çağdaş ulusal şiirin uslubuna yeni renkler katan, büyük yetenek sahibi şairlerimizden biri Mehmet İsmail'dir. Keçen yüzyılın 60'lı yıllarında edebiyata gelen şair yüksek manevî-ahlâkî değerlere dayanan eserler ortaya koymakla sadece Azerbaycan'da değil, onun sınırları dışında da kendine binlerce okur bulabilmiştir.

Yıllar ilerledikçe zamanın taleplerine uygun olarak şiirin toplumsal-siyasal ve bedii-estetik yükü de durmadan ve devamlı şekilde artmaya başladı. Şairin böyle bir dönemde yazdığı şiirler yükselen bir çizgi boyunca gelişerek genel anlam ayırtılarını biraraya getirmekle umumbeşeri düzeye kalktı. Salt bu sebepten yüksek duygu, derin düşünüş yeteneği, poetik düşünce tarzı, bedii-felsefi açıdan genelleştirme eğilimi, gerçek hayattaki olaylara anlam kazandırmak yeteneği onun şiirlerinin ana ölçütüne dönüştü.

Genelde hayatta vuku bulan her hangi bir olayı canlandırmak, açığa vurmak, bedii detaylarını betimlemek Mehmet İsmail şiirlerinin leitmotivini oluşturmaktadır. Vatan sevgisi, toprağa bağlılık, doğanın gönül açan güzelliklerinin betimlenmesi, anne ve babaya olan kutsal sevgi, bazan yalnızlıktan, tenhalıktan doğan keder, unutulmuş bir sevginin acılı göz yaşlarında boğulan şairin derin manevî sarsıntıları şiirlerinin temel konusunu teşkil etmektedir.

M.İsmail'in yaratıcılığında Vatan konusu özel yer tutuyor. Şair "Uzun bir cümledir Vatan toprağı", "Neden böylesin, Vatan?", "Behey, Vatan ne çabuk unuttun?", "Vatanın tüm yadları", "Hey bulut", "Savalanda uyuyan yiğit", "Vatana can atan umut ışığı", "Vatan seçilmez" ve diğer bu tipten şiirlerinde Vatan'ın kutsallığını ön plâna çıkarıyor. Şiirlerinde Vatan sadece coğrafi mekan kavramıyla sınırlanmamıştır, onun için bu, hem de manevî değer, ahlâk ve inançtır. Şairin şiirlerinde Vatan daha geniş, çok yönlü anlam taşımaktadır. Bu açıdan "Vatan seçilmez" şiiri anlam kapasitesi, fikir derinliği ve estetik değerine göre dikkati daha çok çeker:

Dostu bu dünyada seçir, taparsan,
Dost- düşman seçilir, Vatan seçilmez.
Kayanı ovarsın, dağı çaparsın,
Dağ- kaya küçülür, Vatan küçülmez.
Geçilmez kaledir, Vatan geçilmez...

Vatan yücelik, bütünlük, şeref ve namustur! Vatan "geçilmez, alınmaz kaledir!". Görüldüğü üzere M.İsmail şiirinde Vatan hem de genelleşmiş mecaz olarak kullanılmıştır. Vatana borc ise bu şiirde kendini ona, halkına, toprağına, onun kalkınmasına adanmak anlamı kazanmıştır.

Vatan hissi, ona içtenlikle bağlılık şairin bir vatandaş olarak düşüncelerini harekete getiren güçtür. Bunu şairin geçen yüzyılın 80'li yıllarında Güney Azerbaycanla ilgili yazdığı "Savalanda uyuyan yiğit" şiirinde daha net görebiliyoruz. Burada şair Azerbaycan topraklarının ikiye parçalanmasını en dehşetli, acımasız tarihî olay gibi kaleme almıştır:

Yarına sesliyor zaman yolları,
Yollar gah ayrılmış, gah calanıptır.
Masallar içinde yatır oğullar,
Bu Vatan ikiye parçalanıptır.

M. İsmail'in yaratıcılığındaki bu olağanüstü hasretin ağrı ve acıları, hayatın gerçekleri okurunu etkilemeksizin ötmüyor. Okurları da şairin duygu ve heyecanlarına ortak oluyor. Çünkü şair o duyguları yaşayarak, onu kendi düşüncesinin süzgecinden geçirerek mısralara dökmüştür:

Bin yel atına,
Arazı kınından çekip sıyrır gel:
Cenuplar, Şimallar bir ola belki,

Ayrılan mahallar bir ola belki,
Maksatlar, amallar bir ola belki!

Şu mısralarda çağrı ruhunun yanı sıra ince, gevrek lirizm hiss olunmaktadır. Bu, vətəndaşlık yangısından ileri gelen lirizmdir. Şair Güney dertlerine, Güney hasretine geniş toplumsal-manevî bağlamda anlam verdiğinden, bu onun şiir yaratıcılığına yeni renkler katıyor, onu kendine özgün bedii boyalarla zenginleştiriyor.

Şair “Her sözün doğrusu” şiirinde de bu konuya dönüyor. Onun kalbi hiç huzur bulamıyor. Aradan seneler geçse de Savalan'da “uyuyan yiğitin uykusu derin” olduğundan hala da “kalkmak, uyanmak” istemiyor gibi:

Kalk ki, Kaf dağında donan umudun
Kuzey rüzgarının önünü kesmir.
Orda - Savalan'da yatan yiğidin
Kalkıp uyanmaya hala telesmir etmiyor.

O uyanmak istemese de, milletin içinde dehşetli bir “fırtına besleniyor” ve o fırtınanın ne zaman kopacağı henüz belli değil. Zaten şairin canından fazla sevdiği Vatanı parçalanarak ikiye ayrılmıştır. Gurbet ömrü yaşasa bile, kalbinde Vatan hissi o kadar güçlü ki, “haydı”- söyleyerek ileri atılmaya çoktan bile hazır:

O ben, parçalanan o benim ülkem,
Bu gurbet, bu da ki Mehmet İsmail,
Benden ayrılmaya gün gezir gölgem,
Haydı, arzudaki Mehmet İsmail!

M.İsmail Vatanını, torpağını, halkını derin aşkla seven şairdir. O, kendisini Vatanından ayrı değil, aksine onun hiç bir zaman ayrılmayacak parçası olarak görüyor. Vatan onun varlığında ikinci candır. Çünkü Vatan toprağı onun için anne kucağı kadar aziz ve kutsaldır:

Benim ilk yatağım – ana kucağı,
Benim ilk yattığım oda beşiktir.
Önümde güzarım - Vatan toprağı,
Sonunda mezarım – o da beşiktir.

Gurbete göç etmezden çok daha önce şair “Ağaçdelen, çal kapımı” şiirinde yürek sızısıyla şöyle yazıyordu:

Eldən ayrı ömür olmaz, gün olmaz,
Eli seven yüreklerde kin olmaz,
Neden Araz arzularım çin olmaz,
Haçanacan yuxularda çay görüm?

Kader öyle yazdı ki, şair uzun yıllar sonrası gurbet hayatı yaşamak zorunda kaldı. Bu şairin kabuk bağlamaya başlamış yaralarını yenedən kopardı. Ama herşeye rağmen kalbi her zamanki gibi yine de Vatan hasretiyle çarpmaya devam ediyor. Gurbette geçen ömür gün şairin hayatının ışıklı günlerine siyah gölge düşürüyor. Onun yanıp tutuşan kalbi Vatan hasretiyle alevleniyor. Şair gurbet ellerde ilkbaharın gelişini hissetmiyor. Çünkü onun yurduna gelen bahar hiç bir zaman gurbete gelemiyor. Şair “Vatana can atan umut ışığı” şiirinde şöyle yazıyor:

Yok, daha erimez kuzeyde karlar,
Sen gezen baharlar hiç vade gülmez.
Vatanda açılıp solan baharlar,
Ne illah etsen de gurbete gelmez...

Bu parçanı okumak bile şairin kederini, ağrısını, geçirdiği günlerin acısını anlamaya yeter, zannimice. Her defa köğüs geçirdikçe soluğunu alamadığı mısralardan anlaşılıyor. Her solukta hayatının gençliği gözleri önünden film gibi geçiyor. “Gökle çarpıştığı”, “yerle güreştiği” günlerin hatıraları burnunda tütüyor. Ama zaman da akarını aksatmaz ki... Onun sararmakta olan “ömür bahçesinin son yaprakları” artık dökülmeye hazırlanıyor. Şair “dişlerini sıkarak” ağrı ve acılar içinde Vatan hasretiyle kıvraniyor:

Ne kadar dişimi dişime sıkım,
Ağrı buharlansın can hevesinden?
Vatana can atan umut ışığım
Işıldar gurbetin penceresinden.

Kaderini Vatanın kaderine bağlayan şair onun ayrılmaz bir hissesi gibi okurlarının gözlerinde manen büyüterek yüceliyor. Onda geleceğe olan umutlarla dolu inançını daha da kuvvetlendiriyor.

Hitap şəklində yazılmış “Hey bulut” şiirinin de şairin gurbet şiirleri arasındakı yeri özeldir. Şair bu şiirində “kararmış buluttan” “taziyesinin ne zaman tutulacağını” soruyor. Ondan kendi göz yaşlarını silmesi için “siyah mendilini ödüncü olaraq vermesini” istiyor. Hatta kendisini asmaı için buluttan “yağmur kendirini” istemeği bile unutmuyor. “Ne olur, ben öleyim, sen ağla” – diyerek buluda yalvarıyor:

Vatan Vatandı, ha deyim..
Bendeye, Allaha deyim..
Gurbetten daha ne deyim,
Daha ne yazım, hey bulud?

Bu şiirində şair buludu karşısında bir insan olarak görüyor, o yüzden de onunla yakın ahabap, dost, sırdaş gibi konuşuyor. Vatandan uzaklarda gurbet hayatı yaşayan bir insan için bundan ağır dert, hüznünlü gün olabilir mi, acaba? İşte, bir şair ömrünün hafızalara ebediyen kazılmış kederli anları, insan kalbini alevsiz, közsüz yakan ağrı ve acıları...

Şair gurbet şiirlerinin hepsine kalbinin ateşini, sıcaklığını katarak kaleme almıştır. Hareketlilik, keskinlik ve mücadele ruhunu şairin kullandığı bedii ifâde ve biçim üslubunda çok net şekilde görebiliyoruz. Şairin gurbet şiirlerinin tümü lirik monolog biçiminde yazılmıştır. O şiirlerde şairin lirik “ben”i kendisini çok faal şekilde belirtir ve bu “ben” sıradan ifade vasıtalarından biri değil, onun şiirlerinde bir sistem, bir usul, vahit poetik mücadeledir. Bu arada onun “Laçınım” şiiri güncelliğine göre seçiliyor:

Laçınım, Laçınım, kesilen elim,
Düşman pencesinde yetim güzelim.
Yol mu var, yanına nereden gelim?!
Laçınım, Laçınım, yaralı kuşum,
Kimin var, halini kimlere sorum?!

Bu şiirde “ben” geniş toplumsal anlam içermektedir. Düşman ayakları altında çığnenen ve inleyen Vatanımızın bir parçası Laçın şairinkaleme aldığı en büyük dertlerinden biri olarak hafızalara kazılmıştır. Burada lirik “ben” sanki bütün dünyayı, varlığı kendi içinde bulunduruyor. Şair bu şiirinde Vataına olan sonsuz sevgisini “Laçınım, kesme şikestem” (makamın türlerinden biri) – diyerek Laçını göz yaşları içinde, dertli dertli anlatıyor.

M. İsmail'in yaratıcılığında doğa güzelliklerinin bedii boyalarla tasviri, onun harikulâde kudretinin insanla vahdette estetik etmen olarak değerlendirilmesi şairin doğayla ilgili lirikasında önemli yer tutmaktadır. “Bahar yağmurları”, “Bu bahardı”, “Merhaba, sonbahar gazelleri”, “Kıştır” ve diğer şiirlerinde hem büyüü, hem düşünen, hem de felsefi tip olan doğa aynı zamanda günümüz şiirimizde toplumsal lirik bir tiptir:

Bu bahardı... Gelişinden haber tutmamış,
Kardelenler kar altında çiçek açıyordu.
Günvurdukça zirvelere çekiliyordu kış,
Eteğini toplayarak köyden kaçıyordu.

Doğanın baharı ve kışı, gecesi ve gündüzü gibi tüm mevsimler de geniş estetik tutuma sahiptir. Çünkü bu güzelliklerin kendisi de ahlak ölçütüdür:

Mart gecəsi....
Tabiatın avçı beresi...
Çiçekledi çağalallar, çöl erikleri.
Dünen kıştı, bugün bahar çıktı sabaha,
Bir gecede yarpaq bastı pörelikleri...

Bir zamanlar şair baharla dosttu. O, koynunda doğup büyüdüğü köyünde yüce yaylaklara kalkar, oradan doğanın füsünkar güzelliklerinin seyrine dalardı. Döşlere yayılmış ter çiçeklerden demet bağlar, yamaç boyunca koşardı.

Bugün gurbet hayatı yaşayan şairin şiirlerinde baharın gönül açan güzellikleri artık keder notları üzerinde köklenmiştir. Onun sıcacık göz yaşlarıyla yoğrulmuş “Sen şimdi kim için gelirsin, bahar?!” şiiri Vatanından ayrı düşmüş bir insanın qamli kaderindən, yakıcı dertlerinden haber veriyor:

İkiz kardeş idik bir süre sen, ben,
Gizli sırdaş idik bir sirre sen, ben
Hani gelişine tir tir esen ben?
Sen şimdi kim için gelirsin, bahar?!

Doğayla birliğini ve onunla vahdetini görüp de, doğayla konuşan şairin monologunu acı bir feryat şeklinde duyup da buna karşı duyumsuz kalmak tabii ki, mümkün değil:

Beni de didiren diller var idi,
Bana da açılan güller var idi,
Bana da geldiğin yıllar var idi...
Sen şimdi kim için gelirsin, bahar?!

Doğanın insan ve beşer hayatındaki ahlâkî-estetik dəyərləri şairin şiirlerinde günümüzün gerçəkliyi açısından kendini daha kabartılı şəkildə belirtir. Çünkü doğa lirikası hərşeyden önce hümanizm və vətəndaşlıq lirikası gibi okurların diqqətini daha fazla çekebilir. Hem düşünen hem de düşündüren, ermiş və büyüü doğa toplumun biri gibi canlandırılmışdır.

M. İsmail'in şiirleri kendisi gibi sert ve gevrek, sakin ve çılgın, doğal ve gururludur. Onun varlığında meşe gururu, dağların ululuğu vardır. O, pınarların suyu kadar şeffaf, temiz, kükreyip coşan dağ çayları kadar sinirlidir. Bu da şairin şiirleriyle şahsiyetinin vahdet oluşturduğunu kanıtıyor. Onun şiirleri saflıktan yoğrulmuş, güven ve itibar kaynağıdır. Bunların tümünün kökünde kendisinin yaşadığı ağır hayat koşulları, duygu ve heyecanları, düşüncelerinin yanı sıra tarihi geçmişimizle bağlı "kan hafızasına"na ebedi olarak çizilmiş ve günümüze kadar ulaşan, hayatında yüzünü görmediği baba acısı, anne derdi var:

O keder ki ninemin gözünde kararmıştır,
O keder ki annemin yüzünde sararmıştır,
O keder ki ev yıkılmış, nice kapı kapatmış,
O keder ki senelerce bakışlarda ağlamış,
O kederden başlamış hafızamın evveli.

Yıl o yıllardı ki, bütün köy gençleri ve orta yaşlılar seferber olunarak cepheye gönderilmişti. İnsanları azalan köyler ihtiyarların, kadınların ve dünyayı hala idrak edemeyen bebeklerin umuduna sığınarak henüz beklemekteydi. Açlıq insanları bitkin düşürmüş, onları bir lokma ekmeğe muhtaç bırakmıştı. Savaşa gidenlerin de büyük kısmının "kara kağıtı" (ölüm kağıtı) geliyordu. Kader dünyaya yenice göz açmış zavallı bebeklerin yüzüne gülmüyordu. Şair sadece baba yüzüne hasret kalmadı, onu hiç mi hiç hatırlayamıyor bile:

Nasıl hatırlayasın görmediğin insanı?
Hafızanı döküştür, hayalini işe sal,
Getir gözün önüne görmediğin dünyayı,
Açılmaz düğüm olur halli çetin bu misal!

"Gordi düyümü"nden de zor olan düyümü açmak şimdi bir zorluğa dönüşmüştür. Derdini kime söyleyesin, kederini kiminle paylaşasın? Babasızlık kabuk bağlamış yaralarını kanatıyor. O ise iç karartıcı feryatlarla babasını istiyor:

Yok, baba ayrı kestir, baba özü gerektir.
Evlət kuru bedendir, baba çarpan yürektir.

Şairin kalbi hüznle doludur, kederlidir. Baba hasreti içinde bir yara, bir yangıdır. Hayatta babasının yüzünü birkez bile görmüş olsaydı, belki bu kadar da kederlenmezdi. Şair "evvelini", "kimliğini" arıyor, onu bulamayınca da göz yaşları dökerek kalpleri yasa boğuyor:

Hani benim evvelim, kimin oğluyum, kimin?!
Ele bele, yalandan, teselliğin gösterin,
Sağır olsun, kör olsun, malul, ya topal olsun,
Bir yol görüm yüzünü, sonrası hayal olsun...
Bilim kimin oğluyum...

Şair şiirlerinde savaştan, onun yol açtığı dehşetli felaketlerden nefret ediyor, yer yüzünde yaşayan bütün insanları hür görmek istiyor. Çünki o, geçen kanlı belalı günleri kendi gözleriyle görmüş, onun ağrı acılarını tatmıştı. Savaşla ilgili şair şöyle yazıyor:

Savaş yıllarında dünyaya gelmek,
Bizim nesillerin payına düşmüş.

Aradan yeterince zaman geçmesine rağmen, şair o ağırlı acılı savaş yılları, onun vurduğu iyileşmez yaralar, özellikle de babasıyla ilgili konuları yeniden ele alıyor. Babasızlık derdi bir an olsa bile onu terketmiyor. İşte, cepheye gidenler demiryol istasyonunda toplaşmışlar. Durmadan yağın karı rüzgar savurmaktadır. Biraz sonra artık "ayrılık" zamanı. Cepheye gidenlerin yanında kucığında "bir buçuk" yaşında erkek çocuk olan "yirmi" yaşında bir gelin anne de vardır. Çocuk dünyadan habersizce mişıl mişıl uyuyor. Biraz sonra tren kalkacak ve çocuk bir daha babasının yüzünü göremeyecek. Bebek tatlı uykusundan uyanıp gözlerini açsaydı, belki de son anda babasının aksi evediyen gözlerinde kalabilirdi. Fakat o uykusunu bölüp uyanmıyor. Babası ise cepheye gidiyor. Hem de yavrusuna bir hatıra bile bırakmadan... "Baba resmi" şiirinde şair bunu nazım diliyle şöyle açıklıyor:

Tren gidiyordu dert çeke-çeke,
Uyuyan bebeğin uykusu kardı...
Açsaydı kör olmuş gözünü, belki
İçinde bir baba resmi kalırdı...

Baba hakkında yazılmış bu şiir her şeyden önce kendine özgünlüğüyle farklanıyor. Bebek ve savaş, bu bebeğin dünyadan habersizce tatlı uykuya dalması, karın yağması, “çekilemeyen dertleri çeken tren”in yüceden duyulan aralıksız düdük sesleri, kadınların yakıcı feryatları çelişkilerle dolu bu şiirin düşünce kapasitesini keskinleştirir ve zenginleştiriyor.

Şüphesiz ki, savaş söyleyince hemen akla faşizm geliyor. Vatanın, halkın, ordunun faşizmle savaşı çoktan sona ermiş olsa bile, şiirin savaşı hala devam etmektedir. Şimdi savaşın manevi ibret derslerinin idrak olunması şiirin temel konusu olmuştur. Savaşın Vatanımıza, halkımıza vurduğu iyileşmeyecek veya iyileştirilemeyecek ağır yaraların bugün lirik-psixolojik analizi yapılıyor.

Savaş sırasında “emekleğen çocuklar” günümüzde şiir, sanat aleminde kendi sözünü artık söylemiş, ona sanatın mühürünü vurmuş şairlerdir. Şu anda “savaş dönemi çocukları” parmakla sayılacak kadar oldu. Onlar şiire kuvvetli “baba haykırışını” getirenlerdir.

Ya savaş döneminin anneleri nasıl? Onlar o ağır, zor yıllarda küçük çocuklarını nasıl büyütüp, yetiştirdiler? Şair “Aman, teklik elinden” poemasının prologunda dünyaya gelişini, zorluklar içinde büyümesini şöyle betimler:

Biz dört nefer idik,
Tepel koyun idi,
Yaban elma idi,
Annemdi, bendim.
Gelecek hayatın hatırasına
Bizi atmışdılar yer küresine...
Annem güzelliğin gelinliğiydi,
Elma ormanların pöhrəliliydi
Ben ise beşerin körpeliğiydim.
Vaktiniz olursa, bir sıkın mənı
Görün bir neyim ?!
Anne ekmeğiyim, elma şırasıyım, koyun südüyüm...

Evet, anne umuduna kalan çocuklar savaşın beraberinde getirdiği açlık ve sefalet içinde büyüyerek, hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardı. Hatta büyük kısmı evlâtları daha kendi geçimlerini sağlamaksızın ebediyete göçmüşlerdi:

Çıktımı gehete Allah adamı,
Uzaktan uzağa ala sedamı.
Kader gurbet elə attı atamı,
Annemin yerini aldı Tovuzda.

Şimdi onların ismi Vatanla birarada çekiliyor. Anne – Vatan kelimeleri bir bütünün hisseleri gibi birlikte ele alınıyor. Anne söyledikte Vatan, Vatan söyledikte de o kutsal varlık olan Anne gözlerimiz önünde canlanıyor:

Çizer bu kederin haritasını
Alnımın kırışı, saçımın ağı,
Öldün, ölümünlə yer küresini
Eyledin ömrünün ana Vatanı!...

“Anneler”, “Adım-unvanım”, “Ay anne”, “Evinin yanına ev yaptım, anne”, “Ana Vatan”, “Tovuzda”, “Anne, anne” və digər şiirleri anneye olan sonsuz sevgisinin ifadesidir. Aynı zamanda bu şiirlerde gerçeğin belirtisi anne suretinin şiir diliyle bedii boyalarla betimlenmesinde yansısını buluyor. Bu şiirler arasında “Yaman özlemişim seni ben, ana” şiiri kendi akıcılığı, orijinallığı, konu ve biçim güzelliği ile yazarına okurların derin sevgi ve saygısını kazanmıştır:

Nefesin yüzüme değmez ne vakttir,
Ellerin kapımı döymez ne vakttir.
Bekleye kalmışız gör bir ne vakttir,
Yaman özlemişim seni, be anne!

Seni bu haftalar, aylar istiyor,
Saçın tek beyazlı çaylar istiyor.
Dünya kendisi de layla istiyor,
Yaman özlemişim seni, be anne!..

Bu şiirde anne ömrünün şiire dökülmesi anneye olan ulvi sevgi duygusundan kaynaklanıyor. Aynı zamanda anneye olan sonsuz saygı ve lütfkârlık duygusu gibi beşeri nitelik taşır.

M.İsmail hem de lirik şairdir. Bu lirikanın temelini insanı derinden duygulandıran ve düşündüren, onu kendi dünyasından koparıp başka bir âleme götüren pâk ve temiz, ulvi ve kutsal, zarif ve gevrek sevgi şiirleri oluşturuyor. “Nerde kaldı bu aşk, aşk”, “Değil ki”, “Gelmez”, “Bir yıldır”, “Aşk”, “Senin umurunda değil, ha Terter nehri”, “Sevdim”, “Güzeldir” ve diğer şiirleri bu kabildendir. Bu şiirler insan kalbini saflaştran, onun gevrek duygularını titreten, gönül dünyasını fetheden, hazin bir poeziya örnekleridir. Şair lirik kahramanın his ve heyecanlarını yaşadığımız dünya ve doğayla vahdette bedii tasvirini vermekle onun icazkar kudretini daha da büyütüyor. Bunun en güzel örneğini şairin “Güzeldir” şiirinde görüyoruz:

Gözlerin çalkanan sevgi denizi,
Görenin açılır beti-benizi.
Kaldır kipriğini gülsün dan yüzü,
Ağ-kara üstünde hale güzeldir.

Sabahın çiğinde gez ayak yalın,
Yel essin, omuza düşürsün şalın.
Ayrı alemi var yeşille alın,
Zemiler içinde lale güzeldir.

Mecazlarla zengin bu parçada şair doğada vukubulan somut olayların yardımıyla lirik kahramanın düşüncelerini ifâde ediyor, sevgiyi doğanın bir parçası olarak görmekle derin bedii analizini yapıyor. Aynı zamanda sevginin kutsallığını ön plâna çıkarıyor. “Siyah gözlerinin belası benim” söylemekle, sanki şair sonraki parçaya zemin hazırlıyor. Şiirdeki ana fikir, ide de salt bu parçada doğrulanıyor:

Yar ol dert bilene yar olanda da,
Yoluna göz diksin yorulanda da.
Öylesine vurul, vurulanda da,
Desinlər, hey Mehmet, alâ, güzeldir.

Şiirde vahit bir hissi, fikri, ruh halini evvelden sona kadar geliştirmek zordur. Çünkü bu şairden böyle büyük ustalık ister. M. İsmail'in “Güzeldir” şiiri böyle bir yeteneğin ustaca kaleme alındığı poetik, hafızalarda iyice kalabilen en güzel örneğidir.

Aşk, sevgi onun şiirlerinde en yüksek, en ulvi, beşeri bir duygu gibi anlatılıyor, öylesine anlam veriliyor. Çünkü onun şiirlerinin mayası tamamen saf insanî duygulardan yoğunlaşmış şiirdir. Bu şiirler ruhî ıztırapların talebi değil, herşeyden önce insanın kendini idrakidir, manevi güzelliğin doğrulanmasıdır. Bu sevgi insanı asil yapan, içten temizleyen, olgunlaştran duygudur:

Bu gece yer ile gök arasında,
Dünyaya bir taze sevgi geliyor.
İki seven kalbin macerasında,
Ay kanad açır, ay yükselirdi.

Şairin şiirlerinde aşk iki kişinin, iki kaderin, iki seven kalbin hikâyesidir, insanî ilişkilerin heyecanıdır. Lirik “ben” ve onun sevdiği, hasretini çektiği, sevinç ve üzüntüleriyle yaşadığı güzel bu şiirlerin başlıca kahramanıdır; şairin poetik dünyası sevinçli kederli, vüslatlı hicranlı, çelişkilerle dolu bir dünyadır:

Sen nerden bileydin, neden bileydin,
Kuruca kağıtta söz gül açarmış,
Söz közə dönürmüş, gönül açarmış.
Sen nerden bileydin, neden bileydin
Sözün de gocanı cavanlaştran,
Sözün de ilahi küdreti varmış...

Hitap biçiminde yazılmış bu parçada lirik kahraman kendini sevgi heyecanlarında arıyor. Bütün bunlar içindeki his ve duygularının, fikir ve düşüncelerinin çarpışması ve mücadelesidir. Güven ve şüphe, sevinç ve keder, umut ve umutsuzluk burada yüz yüzedir, birbirinden ayrılmazdır. Lirik kahramanın gerçekleşemeyen sevgisi ve manevi üzüntüleri hayatının ayrılmaz kısmını oluşturmaktadır:

Sen nerden bileydin, neden bileydin

Bir anne oğluyum, benim ucumdan
Gitmmiş gəlinliyi, gitmiş kızlığı,
Sen ki, görmemişsin annesizliyi.
Olmuş hastalığımı özen azlığı,
Sen ki, görmemişsin babasızlığı.

İşte, şair kalbinin derin sarsıntıları, umutsuzluktan doğan manevi üzüntüleri. Ve bir de bütün bunların merkezinde terk edilmesi, unutulması imkânsız olan güzelin kendi vaadine dönük çıkması... Fakat lirik kahraman sevgilisine son anda hitap edərək:

Bir ömür isterim manalı, kısa,
Dilsiz duygularım köçer kağıta,
Sen beni yüreктен duyup anlasan, - diyor...

M. İsmail'in aşk konusundaki şiirlerinde yoğunluk, fikir ve duyguyu tipleştirmek, anlamına anlam katmak gibi nitelikler üstünlük teşkil etmektedir. Onun şiirlerinde aşk hazin ve gevrek, düşünceli ve tasalı, keder ve hüznle dolu olsa da, ömrün en güzel, tekrarlanmayan anları gibi canlandırılıyor. Şairin "Ömür okunmamış kader eseri" şiirinde buna bir daha tanık oluyoruz:

Kendin de bilmeden ahı neyledin,
Bir göze görünmez akın eyledin...
Gurbeti gurbete yakın eyledin
Gözümü yollara dikerek, kadın.

Şairin yaratıcılığında sevgi lirikasının yenidən parlaması, onun gerçek insanî duyguları öne çıkarmak çabaları şiirde geleneksel konuya yenidən hitap etmesini zorunlaştırdı:

Adı bilinmezdin, yad kızı yaddım,
Baxtımı uyatıp sevaba battın.
Sonra da hicretin oduna atdın
Yakanı kenara çekerek, kadın.

Acaba, bu şiirde ana fikir nedir? Bunu herşeyden önce şairin modern oluşunda, ele aldığı problemin çözümünde, lirik kahramanın heyecanlarında aramak gerek. Sevgide temizlik, hassaslık, karşılık beklememek, fedakarlık bu şiirin ana fikrini, bedii özelliklerini oluşturuyor.

Poetik fikrin doğrudan doğruya değil, tipin yardımıyla, peyzaj ve somut hayat levhalarının yardımıyla, konunun hassaslıkla tasvirini ifade etmek M. İsmail şiirlerinin başlıca özelliklerinden biridir. Şairin "Bu dünya denilen ne güzel imiş", "Benzemiş", "Gelin ocağa gelir", "Kızların" ve s. şiirleri insan maneviyatını saflaştırıyor, onu dahilen güzelleştiriyor, lirik kahramanın kalbindeki gevrek duyguları dile getiriyor:

Düğünün sabahı gözler uykuda,
Kaymak dudakları yüz katmış süte.
Bir güzel kendine bakıyor güzğüde
Bu dünya denilen ne güzel imiş...

Şiirde geçen ömür yolu hem zor ve eziyetli hem de şerefli ve başarılı bir ömür yoludur. O şairden mert ve savaştı, dayanıklı olmak ve tahammül, sabır ve irade, akide saflığı ve manevi bütünlük, cesaret ve sadakat ister. Şiirin kendine özgün niteliklerini derinden benimseyen şair şiirlerini daha canlı sunmaya, onun psikolojik heyecanlarını, manevi ve felsefi düşüncelerini açıp göstermeye çalışıyor. Bu da şiirlerinin lirik-emosyonel anlamının daha da zenginleşmesine neden oluyor. Şair tedricen hayat olgularını ve belirtilerini kendü duygularının süzgeçinden geçirerek onlara anlam kazandırıyor. Şimdi şairin kendine, kendi iç dünyasına dalması, kendini eleştirme yöntemi okurda ilgi hissi uyandır. İşte, "Çöpleri boş kalan kirbit kutusu" şiirinde şair gençlik çağlarını arıyor.

Görüldüğü üzere, şair poetik sözün görevini doğru anlayarak şiiri bedii soruyla bitiriyor ve bununla da şiirin açıklamasını, yorumlanmasının sorumluluğunu okuruna yüklüyor. Şair, şiirin onu yaratan kişiden kendini tamamen ona adamasını istediğini idrak ediyor. Bunsuz gerçek anlamda beşeri şiir yok:

Baba yok, anne yok, bir oğlu birdin,
Yorgunluk yolunu sarmış bu ömrüm.
Sen otuz sekkize yetmez diyordun,
Yetmiş sekkizi de varmış bu ömrüm...

Bu, şairin yaratıcılığında üstlenmiş olduğu görevinde yetkinliğini, şiirle insanın tasa ve problemlerini daha da yaklaştırmak, şiirde insanın en mühim, en önemli heyecanlarından söz açmaq çabasını ifade ediyor.

Sevindirici olan Mehmet İsmail'in kitaplarının şimdiye kadar Avrupa'nın sekizden fazla ülkesinde tercüme olunarak basılmasıdır. Şairin 2018 yılında Brüksel'de Arnavut dilinde çok nefis şekilde basılmış

“Unutma, nöbetçi” kitabı edebi toplumca büyük ilgi görmüştür. Kitab hakkında hem Arnavutluk, hem de Kosova yayınlarında bir sıra ilginç yazılar yayınlanmıştır. Şair, Priştine Üniversitesi'ne profesörü, Avrupa Bilim, Sanat ve Edebiyat Akademisi üyesi Yeton Kelmendi “Mehmet İsmail'in eserlerini heyecansız okumak olmuyor” isimli yazısında şöyle yazıyor: “Azerbaycanlı şair Mehmet İsmail mükemmel şiirler yazmak ve ülkesini en yüksek edebi seviyede temsil etmek için doğdu. Onun şiire yaklaşımı yalnızca hayali bir yaklaşım değil, aynı zamanda ölümsüz sanat eserleri yaratmak ve ebediyete mesaj göndermektir. Bu ise, zannimce, her bir büyük sanat adamının niteliği ve özelliğidir...”

Birkaç senedir yakından tanıdığım, Arnavut ve Fransız dilinde kitaplarını okuduğum Kosova'nın en önemli devlet ödülleriyle ödüllendirilmiş Mehmet İsmail'in hayatı ve eserleri bana onun gerçekten büyük şair ve aydın olduğunu düşünmek ve söylemek cesareti veriyor. Ben yüzümü Azerbaycan milletine ve yöneticilerine dönerek milletin poetik ve intellektüel düşüncesinin böyle bir omurga sütununa sahip olduklarından dolayı şanslılar ve onunla gurur duymalarının gerektiğini, kendisinin buna çok daha laik olduğunu söylemek arzusu geçiyor içimden.”

Şair hakkında Kosova Milli Kütüphanesi'nin müdürü Angel İ.Berisa “Akıl ermeyecek ağrıların hatırası” isimli yazısında şairin Bogdani Basın Evi'nde basılmış “Unutma, nöbetçi” kitabı üzerine konuşurken onun orijinelinden tercüme olunduğunu söylemiş, kitapta şairin şiirlerinin yanısıra, onun “Hayat hikâyesine” de yer verildiğini vurgulamıştır. M.İsmail “hatta Arnavutça'ya tercümede bile “dünya standartlarıyla yarışan” bir şairdir. “Şairin ülkesi –Vatanı dünyevi konular arasında neredese onun bütün şiirlerinin başlıca leitmotividir”.

Angel İ.Berisa yazıyor: “Dönemin en büyük belası olan mühacirlik şairin en büyük acısıdır, iddialara karşı munakaşalar ve sistemlerin gerginliği, sık sık yaratıcılık zincirlerinden kopan bir ego gücünü oluşturur. Bu poetik durum onun şiirlerinde sık sık görülmektedir. Bu şiirlerde ağrı, acı var ve bu ezici tonu saklamak veya idare etmek düşünülür kadar da kolay değildir. Kaybolmuş şehirde grotesk bir adamın baygınlığı var. Kaybettiğini zannettiği sokaklarda terkedilmişliğin koruyucusu gibi istesen bile sesini yükseltemezsin...”

Mehmet İsmail hakkında yazılmış her iki yazıda onun Vatanını, halkını derin sevgiyle sevdiğine tanık oluyoruz. Bugün şair gurbet hayatı yaşasa da, kalbi yine de Vatan aşkı, Vatan hasretiyle yanıyor.

Şairin şiirleri kendi orijinallığı, konuların renkliliği, güncelliği, estetik güzelliği, mânâ derinliği ve çağdaşlığıyla dikkati çekiyor. Onun şiirlerinde sözün bedii dizimi, poetik sözdizimi açık şekilde görülüyor. Okurlarının zevkini okşayan polifonik düşünce tarzı, değişik ritmik birimler ve biçimler, benzetme ve mecazlar onun şiirlerinin etkileme gücünü daha da artırıyor, keskinleştiriyor. Yüksek seviyede yoğunluluk, doğallık ve içtenlik, şiir dilinin renkliliği, dinamik düşünce tarzı onun şiirlerine özellikle güzellik katmaktadır.

Bugün M.İsmail Vatandan uzaklarda gurbet hayatı yaşıyor. Bu sene usta şairimiz seksen yaşını kutlayacak. Biz de bu münasebetle vatanından çok çok uzaklarda bile okurların sevgisini kazanmış güzel şairimize mânâlı ömür, iyi sıhhat, yeni yeni yaratıcılık uğurları, başarılar diliyoruz.

Poet living in a foreign land

Summary

The famous Azerbaijani poet Mammad Ismail came to literature in the 60s of the twentieth century. The talent of the poet made it possible to make his own contribution to modern Azerbaijani poetry. His work is famous not only in Azerbaijan, but also far beyond its borders. The main theme of his work is the theme of the Motherland. The author devoted a huge number of poems to the Motherland theme, which on the one hand are filled with a sense of pride, and on the other, a feeling of deep sadness. The poet is sad over the lost lands. Lines dedicated to love topics are full of purity, sincerity. Their strength takes us to a world of deep feelings. Today, the author lives far from his homeland.

Поэт, живущий на чужбине

Резюме

Известный азербайджанский поэт Мамед Исмаил пришел в литературу в 60-ые годы XX века. Талант поэта позволил внести собственный вклад в современную азербайджанскую поэзию. Его творчество пользуется известностью не только в Азербайджане, но и далеко за его пределами. Главной темой его творчества является тема Родины. Теме Родины автор посвятил огромное количество стихов, которые с одной стороны заполнены чувством гордости, с другой чувством глубокой грусти. Поэт грустит по потерянным землям. Строки, посвященные любовной тематике исполнены чистоты, душевности. Их сила переносит нас в мир глубоких чувств. Сегодня автор живет далеко от Родины.

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/56-59

Mətanət Musa qızı Aslanova
Bakı Slavyan Universiteti
Aysel_islamova_2015@mail.ru

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN ŞEİRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN OMONİM VƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

Açar sözlər: Aşiq, şeir, çoxmənalı sözlər, omonim, omofon, omoform

Key words: polysemantic words, homonyms, homophons, homophorm, poems

Ключевые слова: многозначные слова, омонимы, омофон, омоформ, стихи

“Aşiq Ələsgər leksikası əsrarəngiz bir muzeydir. Bu muzeydə poetik sözün bütün çalarlarını, rənglərini, akustik cazibəsini, intonasiya formalarını, eyni sözün cürbəcür şəkildə mənə variantlarını, sözlərin bir-birinə təması nəticəsində musiqi yaranmasını müşahidə etmək olar. Şeirin gözəlliyində sözün rolu və qiyməti əvəzsizdir” (4;27).

Həqiqətən də, Ələsgər söz mülkünün hakimi olan sənətkarlardandır. Onun şeirlərində klassik poeziyadan gələn ifadələrlə yanaşı, el ədəbiyyatında, xalq danışığı dilində işlənən kəlmələrə də rast gəlmək olur. Gül əndam, lalə yanaq, maral baxışlı, qələm qaşlı və s. bu kimi xeyli xalq danışığı dilinə məxsus ifadələri işlətməklə aşiq şeirlərinə canlılıq, ifadəlilik, əyanilik gətirmişdir.

Aşiq Ələsgərin leksikonunda bəzən xalqımızın ən əziz sözlərini, heç bir dilə tərcüməsi mümkün olmayan sözləri görürük.

Baxtin vura, bu nişanda qız ola (2;67)

Qaymaq dodaqlara bal bələnidir (2;57)

Elə ki, şər gəldi, qaraltdı qaşı (2;37)

Ələsgər şeiri lüğət tərkibinin zənginliyi ilə fərqlənir. İstedadlı sənətkar söz bilməyə, dili bilməyə çox böyük əhəmiyyət verirdi.

Sözlər müxtəlif mənə çalarlarına malik olur ki, bu da onların ifadə etdiyi məfhumların rəngarəngliyi ilə əlaqədardır. Çoxmənalı sözlərin əsas xüsusiyyəti sözün əsas həqiqi mənası ilə yanaşı digər məcazi mənaya malik olmasıdır. Dilimizin dərin qaynaqlarına, mənə zənginliyinə dərinədən bələd olan sənətkar öz şeirlərində çoxmənalı sözlərdən məharətlə istifadə etmişdir ki, bu da onun şeirlərinə bədii gözəllik gətirmişdir.

Namərdə qaydadı: kəsər basdığın,

Hər kəs hesab çəksin öz arasında. (2;27)

--

Eşq əhliyəm, dərd çəkməkdən üzülləm,

Nəsildən nəsibsən, əslini billəm. (2; 29)

Göstərilən nümunələrdə “çəkmək” feli müxtəlif mənələrdə işlənmişdir.

Hər bir sənətkarın bacarığı, məharəti onun sözə fərdi mənə verə bilmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Aşiq Ələsgər də sözü hamının işlətdiyi həqiqi mənasından çıxararaq fərdi sözlər, fərdi ifadələr yaratmaqla bədii dil tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşdur.

Şamı sübhə, sübhü şama çəkirsən!

Gah pozursan, gah nizama çəkirsən.

Əkməz kotan kimi kama çəkirsən

Bu nə dağdı, sən sinəmə çəkirsən. (2;33)

--

Sona tək silinib gərdən çəkəndə,

Bənzəyirsən quya, qaza, Müşgünaz (2;65)

Cadu qəməzləri qanıma düşdü.

Güləndə qadası canıma düşdü.

Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü. (2;44)

Göründüyü kimi, qoşmada bütün bəndlərin son mısralarının həm qafiyə olması üçün müəllif bir sözü birləşmənin tərkibində müxtəlif mənələrdə işlədir. Bu da sözün başqa sözlərlə birləşməsi nəticəsində mənənin zənginləşməsinə səbəb olur.

Aşıq Ələsgər də sözlərin bu mənə zənginliyindən istifadə edərək şeirlərinin dilinin obrazlı, ifadəli, təsirli alınmasına nail olmuşdur. O, “düşmək” felini aşağıda verilən müxtəlif mənələrdə işlətməmişdir:

Bir bəlaya düşdüm, candan usandım,
Heç kəsə demədim, ürəkdən yandım. (2;45)

--
Əsli-Kərəm kimi mən oda yandım,
Eşqə düşdüm, öz canımdan usandım. (2;65)

Sözlər nə qədər çoxmənalı olsalar da, onların mətn daxilində konkret bir mənası olur. Çoxmənalı sözlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirərək yeni leksik və frazeoloji vahidlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Aşıq Ələsgər də çoxmənalı sözlərdən şeirlərində obrazlı ifadələr yaratmaq üçün geniş istifadə etmişdir.

Heç bilmirəm neyləmişəm, neylərəm,
Xəncər alıb, qara bağrım teylərəm. (2;73)

--
Həqiqətdən dərs almışam. (2;111)
Ağ, qara sifətlərinin onun şeirlərində hansı mənələrdə işləndiyinə fikir verək.
Bəstə boyu, ağ əndamı, gül üzü,
Baxdıqca qaşının tağı şirindi (2;76)

--
Sən ağ çalsan, mən də göy çal olmuşam
Ələsgərəm, baxtı qara çək məni (2;74)

“Qılmaq” köməkçi felini dilimizdə “namaz qılmaq” mürəkkəb felinin tərkibində fəal işləkliyə malikdir. Aşığın dilində bu sözün müxtəlif söz tərkiblərində işlədilməsi maraqlıdır.

Tut orucun, qıl namazın (2;144)

--
Bəy yoxsulla, bəhsə düşüb,
Həcv edir, tənə qılır (2;193)

--
Sevda qıl haqq ilə, əl çək haramdan (2;109)

Aşıq Ələsgər əsl söz xiridarı olmuşdur. O, şeirlərində oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri düzgün yerində işlədilərək, ədəbi dilin qaydalarına tabe olan ifadələrlə elə təsvir edir ki, həmin səhnə, görünüş tam mənası ilə gözümüz önündə canlanır. Sənətkar eyni sözü müxtəlif mənə, müxtəlif birləşmələrin tərkibində çox ustalıqla işlədərək maraqlı leksik vahidlər yaratmışdır.

Neçə taxt qurulub nuri-münəvvər,
Neçəsi zəbərçəd, neçəsi gövhər! (2;59)

--
Sağ ol səni, yaxşı dövrən qurubsan,
Bu dünyanın sonu puçdu, Güləndan! (2;53)

Müxtəlif şeirlərdən gətirdiyimiz bu nümunələrdə taxt qurmaq, dövrən qurmaq, kimi çoxmənalı sözlər sənətkarlıqla işlənərək şeirləri daha da mənalandırmışdır. Şeirlərdəki belə söz oyunları qələm sahibinin fitri istedadından, söz ehtiyatının zənginliyindən xəbər verir.

Ələsgərəm, baxtı qara çək məni,
Qul adına sat, bazara çək məni,
Gülləynən öldürmə, dara çək məni (2;74)

--
Yandı, ürəyimin yağı töküldü,
Əlimdə istəkan sağı töküldü (2;78)

Misallardan görüldüyü kimi şeirdə bir sözün tez-tez işlədilməsi oxucunu yormur. Çünki bu sözlər hər dəfə yeni bir mənada işlədilir. Bu da şeirə bədiiyyət, gözəllik verir, dilinə şirinlik gətirir, ifadə olunan fikrin təsir gücünü artırır. Sözlərin belə müxtəlif mənələrdə işlədilməsi Aşıq Ələsgərin dilimizin lüğət tərkibinə dərinlik bələdliyini isbat edir.

Omonimlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Sənətkarlar omonimlərin vasitəsilə dilə gözəl ahəngdarlıq, musiqililik, rəngarənglik gətirir, sözləri müxtəlif çalarlarda işlətməklə maraqlı leksik ifadələr yaradırlar. Bədii nitqdə omonim və ona oxşar omonimik vasitələrdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Onların vasitəsilə gözəl qafiyələr qurulur, bədii nitq

üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır. Aşıq Ələsgər də yaradıcılığında bu vasitələrdən yerli-yerində istifadə edərək mükəmməl, bədii cəhətdən kamil şeirlər yaratmışdır.

Tifil fəğan eylər şirin yolunda
Rübah dura bilməz şirin yolunda,
Ölsəm Fərhad kimi, Şirin yolunda. (2;99)

Aşıq omonim və omonimlərə yaxın söz qrupları vasitəsilə yazılmış cinas qafiyəli gözəl təcnislərin müəllifidir.

Bir sazım var, nə pərdəsi, nə simi,
Onu çalıb kim tərpedər nə simi?
Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi (2;90)

--
Tikdiribsən qəsr, eyvan, oda sən,
O nökrin, o sevdiyin, o da sən.
Qıya baxdın, məni saldın oda sən. (2;97)

Bu şeir parçalarında işlənən nə simi, nəsimi, Nəsimi, oda, o da sözləri tələffüzçə oxşar olsalar da, fonetik tərkibinə, leksik mənasına görə müxtəlifdirlər.

Aşıq Ələsgərin “Narın üz” təcnisində omonim, omofon, omofon və omograflarla yaranan cinasların hamısı vardır.

Narın çalxan, narın silkin, narın üz
Almasın dər, gülün iylə, narın üz. (2;97)

--
Gətirdin rəngimə sarı, dur gedək,
Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək
Ələsgərəm, bizə sarı dur gedək. (2;97)

Bu nümunələrdə narın sözü birinci misrada ehtiyatla, ikinci misrada isə meyvə mənasında işlənmişdir. Sarı sözü isə rəng, sarımaq və istiqamət mənalarında omonimidir.

Bədii mətnin mənimsənilməsində omonimlərin, ona oxşar variantların belə məharətlə işlədilməsi Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tikdiribsən qəsr, eyvan, oda sən.
O nökrin, o sevdiyin, o da sən.
Qıya baxdın məni saldın oda sən.
İnsaf eylə, gəl könlümün narın üz. (2;97)

Təcnisdə aşıq omofondan cinas qafiyələr yaratmaq üçün istifadə etmişdir.

Birinci bəndin birinci misrasında “oda, alacaq” ikinci misrada bağlayıcı, üçüncü misrada od (atəş) mənalarında işlədilmişdir.

Omofomlarla yaranan cinaslar:

Hər kim ayırırsa yarı yarından,
Elə tacü taxtın talan, ya Əli! (2;80)

--
Elə ki, şər gəldi, qaraltdı qaşı,
Dumana qərq olur dağların başı. (2;37)

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı şeirlərinin sadə, rəvan dilinə, məzmun və məna rəngarəngliyinə görə şifahi xalq ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutur. O, ana dilimizin zəngin lüğət tərkibindən məharətlə istifadə edərək dillər əzbəri olan, bir oxunuşla yaddaşlara hopan mükəmməl bədii nümunələr yaratmışdır. Böyük sənətkar sözlərin müxtəlif məna çalarlarından yerli-yerində, ustad düşüncəsi ilə istifadə edərək yüksək obrazlılıq, emosionallıq və ifadəliliyə malik şeirlər müəllifi kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əbədi iz qoymuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, 1991
2. Aşıq Ələsgər əsərləri. Bakı, 2004
3. Ələsgər İ. Haqq aşıqi. Bakı, 2004
4. Hüseyinov M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı, 2017
5. Məmməd Araz. Aşıq Ələsgər yüksəkliyi. Bakı 1972

Homonyms and polysemantic words in the Ashig Alasgar's poetry

Summary

Ashig Alasgar is a great representative of Azerbaijani folk poetry who devoted his life to the words and raised them to highs. The words master, Ashig Alasgar elucidated every word with the warmth of his heart and gave to it an eternal life.

Омонимы и многозначные слова в поэзии Ашук Алескера

Резюме

Ашыг Алескер является талантливым поэтом, посвятившим всю свою жизнь народной поэзии. . Будучи мастером слова, ашук Алескер освещал каждую строчку своих стихов теплотой своей души и дал вечную жизнь каждому слову в своем творчестве.

Rəyçi: dos. Ç.Məmmədova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/60-61

Fəxryyə Telman qızı Xudiyeva
Abşeron rayonu, Xırdalan, 2 № -li tam orta məktəb

NƏİMİ, NƏSİMİ VƏ BÖYÜK TARİXİ ABİDƏ -XANƏGAH

Açar sözlər. Nəimi, Nəsimi, Xanəgah, Hurufizm

Key words: Naimi, Nasimi, Khaneghah, Hurufi

Ключевые слова: Наими, Насими, Ханегах, Хуруфизм

İmadəddin Nəsimi (1369-1417) Azərbaycanın böyük ədəbi siması, dahi şairi, mütəfəkkiri, ana dilli poeziyamızın və Hürufizmin görkəmli nümayəndəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 15 noyabr, 2018-ci ildə "Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında" sərəncam imzalamışdır ki, bu sərəncamda deyilir: "Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutan əsərlərində daim insanın əzəmətini, insani məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm etmişdir. Nəsimi irsinin Azərbaycan xalqının mənəviyyat xəzinəsində layiqli yerini tutması ötən əsrin 70-ci illərində öz geniş fəaliyyət sahəsində tarixi-mədəni dəyərlərimizə münasibətdə əsaslı dönüş yaratmış ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən ilk dəfə Nəsiminin 600 illik yubileyi YUNESKO-nun tədbirlər siyahısına daxil edilmiş və 1973 -cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdur" (1). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar, 2019-cu il Sərəncamı ilə də 2019-cu il "Nəsimi ili" elan olunmuşdur. Həmin sərəncamda deyilir: "Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrə malik bədii və fəlsəfi fikrində dərin iz qoymuş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsi bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir" (2).

Nəsimi Hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin fəlsəfi görüşlərini mənimsəmiş, onu davam etdirmiş və Nəimininin təxəllüsü ilə həmahəng səslənən "Nəsimi" təxəllüsünü qəbul etmişdir.

Fəzlullah Nəimi (1339-1393) Nəimi ilk təhsilini doğulduğu şəhərdə-Astarabadda almışdır. Bəzi mənbələrə görə Astarabad və ya Astabad Naxçıvanda Araz çayı sahilində şəhər olmuşdur. Sonralar Araz çayı üzərində su elektrik stansiyası tikilərək qədim şəhər nümunələri sulara qərq olmuşdur (3). Nəimi sonra Təbrizdə təhsilini davam etdirmişdir. Gənlik illərində çətin dolanışığı ilə əlaqədar Təbrizdə papaqçılıqla məşğul olmuşdur. Nəimi papaqçılıq edən zaman görkəmli sufi şeyxi Şiblinin müridi olmuşdur. Onun sufi ideyalarına yiyələnmiş və davamçısı olmuşdur, Hürufilik təriqəti ilə məşğul olmuşdur. 1386-cı ildə Təbrizdə hürufilik təriqətini elan etməklə onun əsasını qoymuş və Hürufilik məktəbini yaratmışdır. Nəimi Azərbaycanı hürufilik təriqətinin oyanış mərkəzi adlandırmışdır. Nəiminin hürufilik təriqəti Nəsimi və başqa müridləri tərəfindən İrana, İraqa, Türkiyəyə, Suriyaya və başqa müsəlman ölkələrinə də yayılmışdır.

Hürufilik təriqətinin əsas ideyası odur ki, "Allah özünün bənzəri kimi, yaratdığı insanın simasında özünü və adını təcəllə edir. Nəimi hürufilik təriqətini təsadüfi yaratmamışdır. Bu gün elmə məlumdur ki, müqəddəs ilahi hərflərin mövcudluğu dini kitablarda, "Brahma"da, "Tövrat"da və "Qurani-Kərim"də dəfələrlə qeyd edilmişdir. Nəimi isə "Qurani-Kərim"də olan Hürufi işarələrdən istifadə etməklə, onu genişləndirərək, təriqət səviyyəsinə qaldırmışdır. Nəimi "Cavidannamə", "Cavidani-Kəbir" (böyük əbədilik), "Cavidani-Səğir" əsərlərində təsəvvüf baxışlarını yaymışdır. O, təsəvvüf və hikmət elmlərində yüksək rütbəyə çatmış, hürufiliyin sirrləri haqqında tədqiqat aparmışdır.

Əmir Teymur Nəimini dinsizlikdə günahlandıraraq 1393-cü ildə Əlincə qalasında edam etdirmişdir. Nəimi orada da dəfn edilmişdir. Nəiminin dəfn olunduğu yer Xanəgah adlanır. Xanəgahlar ümumiyyətlə "dərvişlərin məskəni", "Sufilərin yeri" mənasında işlədilir və müqəddəs yerlərin üstündə tikilirdi. Nəiminin qəbri hal-hazırda Naxçıvanda Culfa rayonunun Xanağa kəndində, Əlincə çayının sol sahilində Əlincə qalası ilə üzbəüz yamacda yerləşən köhnə qəbiristanlıqdadır. Qəbrin üstündə kərpicdən tikilmiş künbəz vardır və o, ziyarətgaha çevrilmişdir. Xanəgah türbəsi orta əsrlərə aid tarixi memarlıq abidəsidir. Orta əsr Xanəgah yaşayış yerinin mərkəzindədir. Türbə binasında qapı yerinin üstündən düşmüş kitabəli daş lövhə türbənin içərisində saxlanılır. Bu türbə Qaraqoyunlu Cahanşah Həqiqi dövründə (1435-1467) tikildiyi mənbələrdə göstərilir. Giriş baştağının memarlıq elementləri Mömünə xatun türbəsinin elementlərinə oxşayır. Türbə sərđabə planında düzbucaqlı formada olub, daş və kərpicdən tikilmişdir. Bərkidici maddə kimi əhəng qatılmış kəc məhlulundan istifadə edilmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər ictimai, dini-fəlsəfi, pedaqoji və ədəbi-mədəni gerçəkliyində sufizmin əhəmiyyətli qollarından biri Nəimin yaratdığı Hürufizmdir. Panteist dini-fəlsəfi düşüncəni əsas götürən bu

cərəyan əsasən XIV-XV yüzilliklər Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi və pedaqoji mühiti ilə o qədər sıx və əsaslı şəkildə qaynaqlı qovuşur ki, onu nəzərə almadan həmin dövr ədəbi, tarixi və pedaqoji fikri dərk etmək çətindir.

Ədəbiyyat:

1. “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” . Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 15 noyabr, 2018-ci ildə sərəncamı/ Xalq, 16 noyabr, 2018 -ci il
2. Nəsimi ili. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar, 2019 cu il Sərəncamı/ Xalq, 12 yanvar, 2019
3. Hüseynzadə L.T. Astabad sulara qərğ olmamış./ Ədəbiyyat və incəsənət,.11 fevral, 1967- ci il.
4. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Bakı: Gənclik, 1991.

Naimi, Nasimi, historical monument - hanegah

Summary

Fazlullah Naimi was born in the city of Astrabad. He received a good education, but a difficult life made him at one time earn money by sewing papakha. However, the love of knowledge of the world wins and he goes to wander around different countries in search of knowledge. He almost was in all the countries and large cities of the east.

He is the creator of Hurufism and his teaching Hurufism did not like the Timurids and he called Naimi an atheist and executed him. According to local residents, after the murder in 1394 of Alinjagal, the founder of Hurufism Fazlullah Naimi, murids (followers) buried him in Hanegah, now Hanegah is located in the village of Hanaga.

Наими, Насими и святой исторический памятник ханегах

Резюме

Фазлуллах Наими родился в городе Астрабад. Он получил хорошее образование, но тяжелая жизнь заставила его зарабатывать пошивом папах. Однако стремление к познанию мира побудило его к странствию по разным странам в поисках знаний. Фазлуллах Наими побывал почти во всех странах и крупных городах Востока.

Наими является создателем Хуруфизма. Оно противоречило политике правящих в тот период Тимуридов. По этой причине Наими подвергался постоянным преследованиям. Они обвиняли его в атеизме. В итоге Наими был арестован и казнен. Основатель хуруфизма Фазлуллаха Наими был казнен в 1394 г. в Алинджагале, мюриды (последователи) похоронили его в Ханегахе, который находится в селе Ханага.

Rəyçi: prof. R.L.Hüseynzadə

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/62-64

Sürəyya Allahverən qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İMADƏDDİN NƏSİMİ LİRİKASINDA HİSSİ-EMOSİONAL OVQATIN FORMALAŞDIRILMASINDA XİTABIN ROLU

Açar sözlər: dil, şeir, xitab, üslub, obraz, poeziya,

Key words: language, poet, application, structure, feature, poetry

Ключевые слова: язык, стихотворение, обращение, стиль, образ, поэзия

Dahi şairimiz Nəsimi əsərlərinin lirik strukturunda hər bir linqvistik vahid əsrarəngiz estetik meyar və poetik meyarlar təcəssüm etdirir, ekspressivlik baxımından xüsusi çevikliyə yiyələnir. Bədii fikri məksimum dərəcədə təbii və sərbəst ifadə etmək niyyəti misilsiz söz ustasına imkan verir ki, poetik qişafələrə daxil etdiyi linqvistik vahidlər yeni məna hüdudlarına, üslubi təsir dairəsinə, dərin semantik siqlətə yiyələnsinlər, orijinal poetik qişafələrə girməklə bədii mətləbin bütün təfərrüatları haqqında geniş və aydın təsəvvürlər yaratsınlar.

Nəsimi poeziyasında sözün potensial enerjisi poetik idrak və obrazlı əhval-ruhiyyənin formalaşdırılmasında müstəsna rol oynayır. Sözün poetik qüdrətinə dərinlən yiyələnməklə Nəsimi istənilən anlayışda obrazlı baxışlarını, estetik münasibətlərini yüksək səviyyəyə qaldıra bildi, gerçəkliyin poetik şərtinin, onun doğurduğu estetik təəssüratların şərhinə nail oldu. Bunun sayəsində bədii söz ustasının əsərlərində poetik ovqat, dilimizin koloritli materialları, spesifik üslubi vasitələri ilə yaranan nümunələr xüsusi cazibə və təbiilik qazanır, hər bir təsvir və ifadə vasitəsi öz zəngin semantikasını, poetik siqləti deyim rəvanlığı misralardan doğan ahəngin axarında yeni nəfəslə tərəvətlənir. Məhz ona görə də Nəsiminin qələmində poetik qənaətlərin orijinal bədii təsdiqi üçün sözlər həmişə obrazın mahiyyətinə uyğun gəlir. Bədii təfəkkür məhdudluğu olmadığı üçün sözün şeirliyi, poetik ruhu dərhal sezilir və müəllifin düşüncə tərzini sözün semantik hüdudlarına genişlik verir.

Nəsiminin dilində hər bir ifadə formasının özünəməxsus üslubi çevikliyi vardır. Onun şeir poetikasının mükəmməlliyi, şeir dilinin şirinliyi, səs-söz naxışları, bədii boyaları rəngarəng və zəngin üslubi imkanlarla çıxış edir. Dahi söz sənətkarının üslubu xalq danışığı dilinin təbiiliyi, sadəliyi və ifadə qüdrəti ilə nəfəs alan sənət dilidir. Bu, özünü xitablardan istifadə məharətində bütün incəlikləri ilə büruzə verir.

Məlum olduğu kimi, “bədii ədəbiyyatda xitablar ekspressiv səviyyə daşıyır. Xitab və onun tərkibindəki sözlərin leksik mənası, xitabların ifadə tərzini, intonasiyası bədii bir vasitədir” (2, 306). Nəsimi şeir dilinin əsas, aparıcı ritm və intonasiya əlamətlərini, fəlsəfi mündəricəsini öz spesifikasiyasına uyğun şəkildə qabarıq təzahür etdirməkdə xitabların fəal iştirakı xüsusi maraq doğurur. Təzadlı hadisələri, poetik həyəcanları, ziddiyyətli mühakimələri həm ritorik şəkildə, həm də real cizgilərlə verməklə xitabların doğurduğu ritmik səslərin Nəsimi üslubunda xüsusi yeri var. Ritmik səciyyəsi, estetik məziyyəti ilə fərqlənən xitabların sadalanma məqamında işlənməsi isə mətni ritmləşdirir, informasiya çalarlarına xüsusi kolorit verir. Bədii mətnə poetiklik gətirən xitablar həmçinin onu emosional tələffüz axarına salır. Xitabların işlənmə intensivliyi şeir texnologiyasının zəruri tələbi kimi reallaşır və eyni sintaktik konstruksiyaların sıralanması üçün stimula çevrilir.

Vokativlər, ritorik xitablar xüsusi poetik ovqatın yaranması üçün bünövrə rolunda çıxış edir. Müəlliflə - xitab edənə xitab edilənin arasındakı poetik münasibətlər şərh olunduqca bu münasibətin oxucu qəlbinə nüfuz etmə prosesi intensivləşir, sadalanmadan irəli gələn sürəklilik uzandıqca misraları təşkil edən bütün dil vahidləri işlək vəziyyətə düşür. Estetik cəhətdən cazibəli struktura düşən misralar sırf poetik ruh, ritorik hökmlər sayəsində fundamental yaradıcılıq hüdudlarına daxil olur. Xitabların poetik mahiyyətini asanlıqla çatdıran metodikanın təsiri nəticəsində sözlər öz semantik yükünü və üsuli funksiyasını zənginləşdirir. Nəsiminin beytlərində müraciət bildirən sözlər əslində xitablıq həddini aşır, drammatik replikalar kimi əks səda qoparır. Bu proses daha çox lirik qəhrəmanın müraciət obyektinə intensiv müraciəti məqamlarında meydana çıxır.

Misilsiz bədii-söz sənətkarının

Ey gülüm, ey sünbülüm, ey süsənim, ey ənbərim,

Ey mənim noğulumvü səbrim, ey nabatım, şəkarim (3, 161)

Qəzəldəki nümunələrdən görüldüyü kimi, məntiqi vurğu ilə xüsusi ekspressivliyə malik olan hər bir xitab bədii mühit formalaşdırmağa istiqamətləndirilmişdir. İntonasiyanın bədii-üslubi boyaları sadalanan xitabların poetik siqlətində daha qabarıq nəzərə çarpır. Xitabların estetik imkanlarına müvafiq olaraq sətirlərdəki ritm-melodikanın bədii-psixoloji gücü artır, hissi-emosional əhvali ruhiyyənin təsir dairəsi genişlənir. Aydın sezilir ki, intonasiya imkanları ilə xitablar bədii məzmunu xüsusi zənginlik əlavə edir. Poetik intonasiyada da semantik yeniləşmə baş verir. Xitablar bütövlükdə qəzəlin bədii intonasiya aksemtiki sərrast əks etdirir. Bunlar onu bir daha təsdiqləyir ki, Nəsimi yaradıcılığında forma, deyim tərzii poetik mündəricənin təkrarolunmazlıq mündəricəsidir. Təbii və orijinal forma fikrin poetik həyatı üçün etibarlı reallıq, bədii niyyətin gerçəkləşdirilmə vasitəsidir, münasib ritm və intonasiya qəliblərində təzahür edən pafosdur.

*Ey həbibim, ey təbibim, ey bütüm, ey həmdəmin,
Ey rəfiqim, ey şəfiqim, ey ənisim, dilbərim (3, 161).*

Qəzəlin estetik təsiri həm də xitablarla yanaşı işlənmiş ey nidalarının yaratdığı ahəngdarlığa əsaslanır. Bu, təsvir predmetinin mahiyyətinə uyğunlaşdırılan misraların melodiyası, səs ahəngi və ritmik funksiyası ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Nidanın simmetrik təkrarı ilə müşayiət olunan xitablar ritm və vəznin, musiqililiyin şeirə daxil etdirilən yolu kimi yaddaşlara köçür. Bədii fikrin, obrazlı təsəvvürün əhatəliliyinə nail olmaqda xitabların nidalarla paralelliyi ən vacib üslubi vasitəyə çevrilir.

Xitablarla yaradılan ritm və intonasiyada bədii mətnin cövhəri üzə çıxır və bədii mətləbin artırılması üçün ən münasib poetik forma səciyyəsinə yiyələnir. Aşağıdakı beytdən görüldüyü kimi, sadalanan xitabların həmqafiyəliliyi (bahar-nigar-şikar, hərif-şərif-zərif), səkkiz ismin birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi emosional ovqatı müəyyən ahəng üzərində kökləyir, qəzəlin ritmini ifadə edən başlıca vasitə olaraq bədii formanın fikri və şəkli əlamətlərinin vəhdətini yaradır:

*Ey baharım, ey nigarım, ey şikarım, şahidim,
Ey hərifli, ey zəriflim, ey şərifim, sərvərim (3,161).*

Nəsiminin zəngin misralarında assonans və alliterasiyalar onun daha zəngin çalarlarla və məzmunlu alınmasında, mətnin məna cövhərinin qabarıqlaşdırılmasında mükəmməl poetik vasitə kimi özünü göstərir. Beytlərdə alliterasiya və assonansların hədudlarının genişləndirilməsinə göstərilən səylər elə məhz səs və ahəngin, fonoloji təkrarların ritm, ahəngdarlıq və axıcılıq yaratma səyləri ilə bilavasitə bağlıdır:

*Ey gülüstanım, gülüm, sərvə-güləndamım mənim,
Sağərim, şəmim, şəbistanım, məlayikmənzərim.
Ey rəyahim rəhətim, ruhi-rəvanım lütf ilə
Sərfərazım, sərkeşim, şuxü səqdət əxtərim (3, 161).*

Xitab kimi çıxış edən leksik vahidlərin semantik və üslubi cəhətdən fəallığı ilə yanaşı misalların ritmik quruluşunda müəyyən fonemlərin (g, ü, s, ş, r) təkrarı da diqqət çəkir. Misraların ahəngində canlandırılan akustik effektlər xitabların üslubi rəngini, poetik çalarlarını zənginləşdirir, oxucunun qəlbində poetik hisslər oyadır. Xitablardakı təkrarlanan səslər qəzəlin forma və məzmununun üzvi hissəsi olaraq güclü poetik əks-səda doğurur. Bu faktlar onu göstərir ki, Nəsiminin sənət dilində xitablarla bərabər kiçik detallar da, fonoloji vahidlər də poetik ifadə tərzinə xidmət edir, şeirin bütün komponentləri öz varlığını, üslubi rolunu hiss etdirir.

Nəsiminin dilində eyni misrada xitabların biri-birini izləməsi dərin məzmunu və ahəngdarlıq yaratma üsulunun ən bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilir. İfadə strukturunun zənginiyi, estetik sadəlik xitabların fəallığı ilə yaradılarkən mətn professional poeziya səviyyəsi qazanır. Bu isə lirik "mən"i hisslər aləminin mahiyyətinə vermək işində misilsiz rol oynayır:

*Ey mənim Xurşudu Mahim, ey çıraqım, fanusum,
Şux çeşmə, lütfi-şahim, ey mübarını peykərim (3, 161)*

Nümunələrdən göründüyü kimi, xitabların kəmiyyət çoxluğu ilə düzəlmiş təsirli misralar, emosional sətirlər poetik mənanın zəngin üslubi çalarlarla meydana çıxmasında təyinedici əlamət kimi olduqca önəmlidir. Xitabların köməyi ilə qəzəlin melodik strukturu, misraların quruluş kamilliyi ideya-bədii pafosa aydınlıq gətirir, bütün estetik məziyyətləri ilə janrın üslubi potensialına uyğun gəlir. Xitablar üzərində qurulmuş sətirlər dilimizin hərarəti ilə yoğrulduğu üçün, xalq dilinin təbii ifadə üsulları ilə saflaşdığı üçün emosional təsir gücü kəsb edir. Fikir və poetik ahəngdarlığın vəhdəti, məna aydınlığı və bədii tamlığın sintezi xitabların biri-biri ilə bağlanmasıdır.

Deməli, Nəsimi poeziyasının ləyaqətli tərəfi onun məzmununa uyğun bədii forma mükəmməlliyidir ki, bu da poetik-üslubi vasitələrin hərəkətə gətirilməsi, intensivləşdirilməsi sayəsində gerçəkləşdirilmişdir. Nəsimi yaradıcılığında forma mükəmməlliyini, onun estetik səviyyəsini müəyyənləşdirən ən mühüm faktorlardan biri də şeir dilinin qaydaları çərçivəsində bədii ovqat törədən xitablar, onların sadalanma məqamlarını düzgün müəyyənləşdirməkdir. Nümunələrdən göründüyü kimi, Nəsimi xitabların bədii-üslubi imkanlarından cazibəli səs-söz naxışları, incə estetik ştrixlər kimi istifadə etmişdir. Bilavasitə, qəzəlin daxili ekspressivliyi, poetik səciyyənin dinamikliyi, deyim mütəhərriqliyi xitabların ifadə keyfiyyətlərindən güc-qüvvət alır.

Nəsiminin dilində “nidalar və xitablar əzəmətli bir intonasiya gərginliyi yaradır” (1, 158). Bədii mətn əhatəsində poetik sanbalını artırır, fikri dərk etmə sürətinə təkan verir. Xitablar formal əlamətlərindən, zahiri görkəmindən daha çox məzmunlu siqləti, daxili mənasının zənginliyi ilə səciyyələnir. Ekspressivlik və obrazlılıq əlamətləri bədii mənasını dəqiq və sərrast xitablar vasitəsilə vermə təşəbbüsü doğurur. Ona görə də Nəsiminin əsərlərində xitabların üslubi logallarına görə diferensiyallaşması konkret poetik fakt kimi çıxış edir. Dil faktları kimi xitablar da Nəsimi üslubunun ən mənalı elementinə, ayrılmaz atributuna çevrilir. O da önəmlidir ki, xitablar Nəsiminin dilində həm kommunikativ, həm də estetik funksiyası birgə fəaliyyət göstərir. Vahid ahəng üzrə tənzimlənməklə onlar olduqları fikir axarını münasib poetik məcraya yönəldə bilir. Nəticə olaraq Nəsimi şeirləri həm struktur həm də semantika cəhətdən şairanəlik nəsib edir. Misralardakı çevikliyi xitablara imkan yaradır ki, fikrin təsirli, sözün tutumlu və kəsərli olmasını stimullaşdırsın.

Ədəbiyyat:

1. Axundov Ağamusa, Şeir sənəti və dil, Bakı, Yazıçı 1980, 159 s
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər) Bakı, “Elm”, 1970, 358 s.
3. İmadəddin Nəsimi, İraq divanı, Bakı, Yazıçı 1987, 336 s.
4. Hüseynov Məhərrəm, Səsin poeziyası. Bakı, “Elm və təhsil, 2010, 318 s.

The role of adress in the formation of emotional-sensual mood in the lyrics of Imadeddin Nasimi

Summary

The article is devoted to the features of the poetry of the great poet Nasimi. Here, the style of the addresses played in the poetic text was analyzed on the basis of specific examples, and their specific manifestations are explained in artistic and esthetic terms. The role played by addresses in the Nasimi style and the scientific activities of the creative process have also been interpreted.

Роль обращения в формировании эмоционально-чувственного настроения в лирике Имадеддина Насими

Резюме

Статья посвящена особенностям поэзии великого поэта Насими. Здесь стиль обращений, играемых в поэтическом тексте, был проанализирован на основе конкретных примеров, а их конкретные проявления объяснены в художественных и эстетических терминах. Роль, которую играют обращения в стиле Насими, и научная деятельность творческого процесса, также была интерпретирована.

Rəyçi: prof.M.Hüseynov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/65-66

Sahibə Sədnikızı
AMEA Folklor İnstitutu

ƏZİZAĞA NƏCƏFZADƏNİN “NİZAMİNİN TÜRKLÜYÜ VƏ TÜRKLÜYƏ MÜNASİBƏTİ AZƏRBAYCAN NİZAMİŞÜNASLIĞINDA” MONOQRAFİYASI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır.

Nizami Gəncəvi, nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, hətta bütün Şərqdə belə yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. Nizamidən sonra yaşamış görkəmli Şərq şairləri əsrlərcə böyük sənətkarın əsərlərindən ilham almış, ondan sənətkarlıq öyrənmiş, onun irəli sürdüyü mütərəqqi fikirləri tərənnum edib, şairi böyük ustad kimi xatırlamışlar.

Nizaminin ölməz ədəbi irsi təkcə humanizm, insana məhəbbət, yüksək əxlaq, estetik zövq, tərbiyə və bilik mənbəyi, dərin fəlsəfi fikir, hikmət xəzinəsi olmaqla bərabər, həm də canlı tariximizdir. Onun yaradıcılığı Şərq ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmişdir. Böyük ustada nəzirə yazanlar arasında Şərq ədəbiyyatının məşhur simalarından Əmir Xosrov Dəhləvi, Əlişir Nəvai, Əbdürrəhman Cami, Fəriəddin Əttar kimi farsca yazmış bir çox böyük şair və mistiklər də vardır.

XIII əsrin ikinci yarısında yazıb-yaratmış İzzəddin Həsənoğlu, XIII əsrin axırı, XIV əsrin əvvəllərində yaşayan Nəcməddin Əbubəkr, Zərkub Təbrizi və onun müasiri Hümam Təbrizi kimi şairlər Nizami şerinin ən yaxşı davamçılarından olmuşlar. XIV əsrdə Nizami ədəbi məktəbinin humanizm, dostluq və məhəbbət ideyalarını yeni şəkildə davam və inkişaf etdirən ən görkəmli şairlərdən biri də Şəmsəddin Məhəmməd Əssar Təbrizi (1325-1390) olmuşdur.

XVI əsr Azərbaycan şairlərinin əksəriyyətinin yaradıcılığında Nizami məktəbinin humanizm, insana məhəbbət, cəmiyyətdəki eyiblərin tənqidi kimi qiymətli ənənələri davam və inkişaf etdirilirdi.

Şairin yaradıcılığı əsasında müxtəlif dövrlərdə ətraflı təhlillər aparılmışdır. Sənətkarın yaradıcılığı daima dünyanın elmi-ədəbi fikrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun əsərləri bu gün həm Şərqdə, həm də Qərb ölkələrində tədqiq edilməkdədir.

Azərbaycan Nizamişünaslığı XX əsrin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlamışdır. M.M.Axundzadənin “Şeyx Nizaminin qəbri” (Gəncə, 1909), F.B.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin materialları” (Bakı, 1925) kitablarında Nizami yaradıcılığı haqqında məlumatlar diqqəti çəkir. Nizami yaradıcılığına artan maraq Nizamiyə elmi yanaşmanın əsasını qoydu.

XX əsrin II yarısından etibarən Nizaminin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi daha geniş şəkil almağa başladı. Bu illərdə Mikayıl Rəfil, Həmid Araslı, Rüstəm Əliyev, Əkbər Ağayev, Azadə Rüstəmov, Vaqif Arzumanlı və başqaları Nizami yaradıcılığı ətrafında geniş təhlillər aparmağa başladılar.

Son illərdə Nizami ilə bağlı öz sözünü deyə bilmiş alimlərdən biri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əzizağa Nəcəfzadədir. Onun “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında” monoqrafiyası XIX-XX əsrlərdə yaşamış Azərbaycan tədqiqatçılarının, eləcə də müasir dövr Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında dahi Nizaminin milli mənsubiyyət etibarilə türk olması, şairin öz əsərlərində türklüyə olan xüsusi rəğbəti araşdırılıb. Əzizağa Nəcəfzadə monoqrafiyada Azərbaycan nizamişünaslığını xronoloji ardıcılıqla təqdim edərək, mövcud araşdırmalar üzərində təhlillər aparıb.

Kitaba AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı yazdığı “Ön söz”də Əzizağa Nəcəfzadənin tədqiqat işinin Azərbaycan nizamişünaslığında tutacağı yeri haqqında məlumat vermiş və müəllifin bu təşəbbüsünü faydalı saymışdır.

Alimin apardığı araşdırmalar bir daha sübut etmişdir ki, Nizami Gəncəvinin zəngin irsində Azərbaycan xalqının tarixi, adət-ənənələri, istək və arzuları, sözün əsl mənasında onun ruhu ifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda Azərbaycan alimlərinin nizamişünaslıqla bağlı apardıqları araşdırmalar sistemli şəkildə, xronoloji ardıcılıqla təqdim edilmişdir.

Monoqrafiyada böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, maarifçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Azərbaycan nizamişünaslığının əsaslarından biri Mirzə Məhəmməd Axundov, istedadlı tənqidçi, pedaqoq və publisist Firudin bəy Köçərli, istedadlı şair, nasir, publisist və pedaqoq Azər Buzovnalı, böyük ictimai xadim, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Nizami Gəncəvi ilə bağlı araşdırmaları ilə yanaşı, XX əsr Azərbaycan

ədəbiyyatşünaslığının Həmid Araslı, Mikayıl Rəfil, Mübariz Əlizadə, Məmməd Ələkbərov, Sədnik Paşayev (Pirsultanlı), Pənah Xəlilov, İsa Həbibbəyli, Teymur Kərimli, Nüşabə Araslı, Azadə Rüstəмова, Rüstəm Əliyev, Seyfəddin Rzasoy kimi tanınmış tədqiqatçıların şairlə bağlı elmi fəaliyyətləri haqqında ətraflı söhbət açılmışdır.

Tədqiqat işində Doktor Cavad Heyət elmi irsində Nizami yaradıcılığına və Nizaminin türklüyə olan münasibəti də xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Müasirlərimiz olan Arif Hacıyev, Çingiz Sasanian, Tağı Xalisbəyli, Mənzərə Məmmədli, Gülçin Babayeva, Zəhra Allahverdiyevanın, Xədicə İsgəndərlinin və Siracəddin Hacınin Nizami Gəncəvinin milli kökə bağlılığı haqqında apardıqları tədqiqatları diqqətdən kənar qalmamışdır.

Monoqrafiyadan aydın olur ki, bu alimlərdən hər biri Nizami yaradıcılığına, burada türkcülük ideyasının ifadəsnə müxtəlif istqamətlərdən yanaşmışlar. A.A.Bakıxanovun Nizaminin həyatı ilə bağlı araşdırmaları, onun Gəncədə doğulub, orada da vəfat etməsi, Toğrul ibn Arslanın dövründə yazıb yaratması bu böyük şairin fars şairi, farsdilli şairlərdən biri kimi təqdim olunması faktını alt-üst etmişdir. Mirzə Məhəmməd Axundov “Xəmsə”də türk ruhunun daha qabarıq olduğunu nəzərə almaqla, şairi türk ədibləri sırasında vurğulamağı özünə borc hesab etmişdir.

Əzizağa Nəcəfzadə Firudin bəy Köçərlinin Nizami Gəncəvi haqqında apardığı araşdırmasını tədqiqata cəlb etmiş və bildirmişdir ki, Firudin bəy şairin milli mənsubiyyəti, həyat və yaradıcılığı haqqında ilkin məlumatları toplamış elm xadimlərindən biri olmuşdur.

Tədqiqatçı alim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Nizami və onun yaradıcılığı haqqında elmi əsaslara söykənən bir sıra mülahizələr irəli sürdüyünü, şairin bütün hissiyatı ilə bir türk, bir azərbaycanlı olması haqqında fikirlərini qeyd etmişdir.

Kitabda Akademik Həmid Araslının Nizami yaradıcılığını ilkin mənbələr əsasında şairin dövrü, ədəbi mühiti və müasirləri ilə bağlı öyrənməsi və bunu klassik irsin tədrisi ilə uzlaşdırdığı açıqlanmışdır.

Monoqrafiyada klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nadir bilicilərindən biri kimi tanınan, İranda elmi türkologiyanın əsasını qoyanlardan biri olmuş doktor Cavad Heyət yaradıcılığında Nizami irsinə dərin bələd olduğu üzə çıxarılmışdır. Alimin Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təsiri ilə qələmə aldığı ““Xəmsə”də türkcə sözlər” məqaləsi haqqında söz açmaqla onun ədəbiyyatşünaslıq irsində Nizami yaradıcılığının özünəməxsus şəkildə öyrənilməsi haqqında verilən məlumatlar da çox maraqlıdır.

Nizami irsində folklor münasibət folklorşünas-alim, xalq ədəbiyyatının dərin bilicilərindən olan professor Sədnik Pirsultanlının yaradıcılığı vasitəsilə önə çıxarılmışdır. Sədnik Pirsultanlı “Nizami və folklor”, “Nizami və xalq əfsanələri” adlı tədqiqat işlərində Nizami əsərlərində xalq ədəbiyyatının qaynaqlarını üzə çıxarmışdır.

Kitabda Xəlil Yusiflinin Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti, Əli Abbasovun İsgəndərnəmənin türk mənbələri, Çingiz Sasanianın “Leyli və Məcnun” poemasının milli zəmin, Gülçin Babayevanın İran ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin türklüyü məsələlərinə həsr olunmuş elmi araşdırmaları haqqında məlumat verilmişdir.

Nizami sənəti, Nizami humanizmi, Nizami dühası məhz türklükdən, azərbaycanlılıqdan keçərək bəşəriyyətə qovuşur. Elə buna görə də şairin yaradıcılığında bu problemlərin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən bu tədqiqatçılar möhtəşəm əsərləri ilə insan fikir və düşüncəsini yüz illərlə qabaqlamış böyük söz ustası Nizami Gəncəvinin dünya mədəniyyəti tarixində yerini bütün zənginliyiylə duymuş, dahi söz ustasının irsinə böyük qiymət vermişlər.

Əzizağa Nəcəfzadə “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında” adlı monoqrafiyası ilə şairin əsərlərinin öyrənilməsi və tədbiqi sahəsində mühüm addım atmışdır. Kitabda haqqında danışılan müəlliflərin-Azərbaycan alimlərinin Nizami yaradıcılığında aydın əksini tapan türklüyə rəğbət mövzusunun ətraflı tədqiqi təhlilə cəlb olunmuşdur. Əzizağa Nəcəfzadənin “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında” adlı monoqrafiyası son dövrlərdə rastlaşdığımız bəzi Avropa və Amerika alimlərinin heç bir mötəbər və elmi mənbəyə əsaslanmadan Nizami Gəncəvinin fars şairi kimi təqdim etmələrinə qarşı tutarlı bir fakt, Azərbaycan mənbəşünaslığına qiymətli töhfədir. Şübhəsiz ki, bu monoqrafiya farsdilli Azərbaycan poeziyasının araşdırılmasında, klassik ədəbiyyatımızda Nizami Gəncəvi ilə bir sırada addımlayan bütün poeziya ustalarının yaradıcılığına daha dərin və yeni mövqedən yanaşılmasında mühüm rol oynayan addımdır.

Elmi araşdırmalarında, Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlarında gənc alim filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əzizağa Nəcəfzadəyə yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR INTERNATIONAL RELATIONS
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/67-71

Xaliq Hüseyn oğlu Dadaşov
Azərbaycan Texniki Universiteti
dadasov@mail.ru

QLOBALLAŞMA VƏ TERROR FƏALİYYƏTİNİN TƏHLÜKƏLİ MƏNBƏYİ

Açar sözlər: terror, terrorizm, beynəlxalq terrorizm, etnik münaqişələr, dini ekstremizm, separatizm

Keywords: terror, terrorism, international terrorism, ethnic conflicts, religious extremism, separatism

Ключевые слова: террор, терроризм, международный терроризм, этнические конфликты, религиозный экстремизм, сепаратизм

Müasir dövrdə terrorizmin əhatə dairəsinin genişlənməsi getdikcə bütün bəşəriyyəti düşündürməkdədir. Məqalədə beynəlxalq terrorizmin yaranma səbəbləri, tarixi kökləri araşdırılır, terrorun əsas formaları qeyd edilir. Müxtəlif terrorizmin hər hansı dinlə əlaqələndirilməsini əsassız hesab edir. Eyni zamanda etnik terrorizm ətraflı təhlil edilir və xüsusi diqqət erməni terroruna və onun nəticələrinə yetirilir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada elmi-texniki nailiyyətlərin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə bəşəriyyət həm də özünün ən böyük təhlükəli düşməni kimi terrorizm dalğası ilə üz-üzə qalmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ötən yüz illiklərdə terrorun müxtəlif formalarda təzahür etməsinə baxmayaraq, bu problem cəmiyyəti indiki qədər düşündürməmişdir. Məhz bu baxımdan bütün dövlətlər terrorizmin kökünün və yaranma səbəblərinin araşdırılması missiyasını öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Məlum faktdır ki, hal-hazırda dünya ölkələri içərisində bu və ya digər formada separatizmdən və terrordan əziyyət çəkməyən ölkə yox dərəcəsinədir. Lakin bu hər bir ölkədə müxtəlif cür cərəyan etdiyinə görə onun təhlilində də müxtəlif fikirlər formalaşmışdır, beynəlxalq səviyyədə ortaq bir nəticəyə gəlinə bilməmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, terror anlayışı olduqca geniş mənalar daşıyır, onun nailiyyətinin açılması isə bu problemin dərinədən başa düşülməsinə şərait yaradır.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, terror istənilən hallarda hər hansı qruplar arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlərin pozulması və birinin digərinə silah və digər güc yolları ilə öz iradəsini qəbul etdirməyə cəhd etmək nümunəsidir. Müasir dövrdə demokratik cəmiyyətlər, ictimai qruplar və siyasi partiyalar terror aktlarının törədilməsini acizlik və siyasi iradənin zəifliyi kimi dəyərləndirirlər. Cəmiyyətin daxilində və xaricində bütün anlaşılmazlıqların səmimi və diplomatik iradə ilə həllini daha məqbul hesab edirlər. Əfsuslar olsun ki, biz bu ideyanın hazırda bütün cəmiyyətlərin qabaqcıl insanların istəyi olaraq qalması ilə üzləşirik.

Terror hadisələrinin törədilməsi həm bir dövlətin daxilində baş verir, həm də dövlətlər arasındakı terror qruplaşmaları tərəfindən həyata keçirilir. Bunlar daxili və xarici terror olmaqla iki hissəyə bölünür.

Məlum 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən sonra beynəlxalq terrorizm anlayışı dünya gündəmini tutan əsas məsələlərdən birinə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz 11 sentyabr terror aktlarından sonra bu global bəlanın hansı təhlükəli mərhələdə olduğu barədə bitkin təsəvvür yarandı. Beynəlxalq hüquq baxımından beynəlxalq terrorizmə verilən tərif onun mahiyyətini belə ifadə edir: beynəlxalq terrorizm beynəlxalq qurumları, konkret dövlətlərin hökumət orqanlarını və ya dövlət rəhbərliyini hər hansı qərarın qəbul edilməsinə, beynəlxalq hüquq əsasında müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsindən çəkindirməyə məcbur etmək, beynəlxalq təhlükəsizliyi və ya dövlətlərarası münasibətləri pozmaq məqsədi ilə konkret fərdlər və ya fərdlər qrupu tərəfindən dövlət başçılarına və ya hökumət nümayəndələrinə bədən xəsarəti yetirilməsi və ya onların öldürülməsi, beynəlxalq təşkilatların və ya həmin təşkilatlara tabe olan qurumların yerləşdiyi binaların müxtəlif üsullarla dağıdılması, əməkdaşlarına bədən xəsarəti yetirilməsi və onların öldürülməsi, qeyd olunan qurumların və onlarda çalışan şəxslərin əmlakının məhv edilməsi, yaxud bu cür hərəkətlərin törədilməsi barədə hədələrin yayılmasıdır.

Terror və terrorizm anlayışı yeni yaranan anlayış deyildir. Bu gün dünyanı lərzəyə gətirən terrorizm anlayışı əsrlər boyu inkişaf edib. Ümumiyyətlə, XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq terrorun həqiqətən də global bəlaya çevrilməsi haqqında aşağıdakı rəqəmlər əsasında fikir yürütmək olar. Məs., 1970-ci illərdə 81114 terror aktı baş vermişdir, bunun da nəticəsində 4798 adam həlak olmuş, 6902 adam isə yaralanmışdır.

1980-ci illərdə 31426 terror aktı törədilmiş, bunun da nəticəsində 70859 adam ölmüş, 47849 nəfər isə yaralanmışdır. 1986-cı ildən 1996-cı ilə qədər 27087 terror aktı baş vermişdi, bunun da nəticəsində 51797 nəfər ölüb, 58814 nəfər yaralanıb. Göründüyü kimi, terror aktları keçən əsrin sonlarına doğru geniş yayılaraq bu gün dünyanın qlobal problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq terrorizmin yaranma səbəblərinə nəzər saldıqda onun həm cəmiyyət daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə kökləri olduğu meydana çıxır. BMT-nin “Beynəlxalq terrorizmlə mübarizə tədbirləri” haqqında 1996-cı il konvensiyasında terrorizmin aşağıdakı səbəbləri qeyd olunmuşdur: yoxsulluq, işsizlik, yaşayış yerinin çatışmaması, savadsızlıq, sosial qeyri-bərabərliyin kəskinləşməsi, kütləvi informasiya vasitələri ilə zorakılıq ideyalarının yayılması və s. Qeyd edilən səbəblərin sayını bir qədər də artırmaq olar: terrorizm merkantil maraqların mənəvi dəyərləri üstələdiyi, hakimiyyət orqanları ilə insanlar arasında uçurumun olduğu, qeyri-legitim hakimiyyətin fəaliyyət göstərdiyi, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilmədiyi, korrupsiyanın və bürokratiyanın həyatın bütün sahələrində təzahür etdiyi və s. cəmiyyətlərdə baş verə bilər.

Beynəlxalq səviyyədə terrora rəvac verən səbəblər kimi aşağıdakılara nəzər salmaq vacibdir:

➤ dünya sosialist sisteminin iflası nəticəsində dünyanın super dövlətləri tərəfindən bölünməsinə edilən cəhdlər;

➤ sivilizasiya münaqişələri;

➤ inkişaf etmiş dövlətlərin başqa ölkələrin maraqlarını nəzərə almadan özlərinin iqtisadi, siyasi və hərbi maraqlarına üstünlük verməsi;

➤ regional, milli, etnik və s. münasibətlərin həll edilməsində ikili standartdan çıxış etmək;

➤ mütəşəkkil terror birlik şəbəkələrinin genişlənməsi və s.

Terrorun törəmə səbəblərindən biri də onunla bağlıdır ki, bunu həyata keçirənlər düşünülür ki, günahsız insanların həyatına bais olan tədbirlər həyata keçirməklə dünyanın nəzərini onların narazı qaldıqları məsələlərə yönəldəcək və yaranmış problemlər həll ediləcək. Ümumiyyətlə, terrorizm zəiflərin silahı kimi qiymətləndirilir. Çünki rəqiblə imkanlarının qeyri-bərabərliyi onları öz məqsədlərinə çatmaq üçün terrora əl atmağa məcbur edir. Məhz bu məntiqdən çıxış edərək terror mərkəzləri qeyd edirlər ki, onların terrodan başqa imkanları yoxdur və doğrudan da qeyri-zoraki hərəkətlərin uğursuzluğu terrorizmin yüksəlişinə şərait yaradır.

Bəzən səhv olaraq terrorun yaranması səbəblərindən biri İslam dini ilə əlaqələndirilir. Bu halda “Psevdoislamşünasların” daha çox diqqət etdiyi məsələ “Cihad” anlayışı ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, sanki “cihad” konsepsiyası terrorizmə haqq qazandırır. Həqiqətdə isə “cihad” hərfi mənasına görə, “ən yüksək” deməkdir. “İslam ideologiyasına görə cihad” İslamın yayılması və müdafiəsi uğrunda mübarizə kimi başa düşülür. Avropalılar cihadı ənənəyə görə indi də belə başa düşürlər. Əslində isə cihad daha geniş mənə daşıyır və hazırda müsəlman aləmində Məhəmməd beygəmbərin öz ardıcılları üzərinə qoyduğu öhdəliyi-dinin qorunmasını özündə ehtiva edir. “İslam fundamentalizmi” ideyasının həddindən artıq qabardılması nəticəsində ictimai şüurda hansısa terrorçu təşkilatların fəaliyyətini dinlə əlaqələndirmək meyilləri formalaşır ki, bu da qətiyyətlə yolverilməz haldır. Çünki bütün dinlər kimi, islam da hər cür zorakılığın, günahsız qurbanların, insan həyatına qəsd etməyin qəti əleyhinədir. Bu məsələdə islamın təməl prinsiplərindən terrora qarşı mübarizə üçün istifadə etmək daha ağılabatan olardı.

Müasir dövrdə beynəlxalq terrorizm müxtəlif forumlarda təzahür edir: iqtisadi terrorizm, siyasi terrorizm, ideoloji terrorizm, dini terrorizm, dövlət terrorizmi, etnik terrorizm və s. İqtisadi terrorizm ağır iqtisadi-sosial problemlər sayəsində yaranır. Həmin terrorun hədəfini iqtisadi qanunlar təşkil edir. İş burasındadır ki, bir sıra hallarda belə dövlətlərin özləri buna maraqlı olaraq rəvac vermişlər. Bu gün dünyanın müasir iqtisadiyyatı bütövlükdə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi əsasında qurulmuşdur. Bu əlaqələrin ayrı-ayrı ölkələr ərazisindən keçməsi həmin ölkələrdə təhlükəsizliyin təmin olunmasına böyük ehtiyac yaradır. Məhz iqtisadi və ticarət xarakterli terrorizm də bu proses zamanı reallaşdırılır.

Müxtəlif terrorçu qruplaşmalar bu işdə dövlətin müəyyən dairələrinin dəstəyinə arxalanaraq iri miqyaslı terror aktlarını həyata keçirməkdə maraqlı olurlar. Artıq neçə illərdir ki, bu işdən əziyyət çəkən ölkələr bir sıra səmərəli mexanizmlər işləyib hazırlasalar da bunun qarşısı bu gün də alınmamışdır.

Siyasi terrorizmin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən terrorçu təşkilat tərəfindən idarəetmə orqanlarının çıxardığı qərarlara təsir etmək və ya onları ləğv etmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Belə terror aktı adətən hər hansı ölkədə sosial böhran dövründə, xalqın öz maddi vəziyyətindən və məişət şəraitindən narazılıqlarının artdığı halda yaranır.

İdeoloji terrorizmdən müəyyən ideyanın təbliğini təmin etmək üçün istifadə olunur. İdeoloji terror heç də həmişə adekvat şəkildə terror aktı ilə müşayiət olunmur. Bu növ terror əsasən müəyyən dövlətlər tərəfindən dəstəklənir və əsas məqsəd dövlətin başqa ölkələrdə öz maraqlarını həyata keçirməkdir. Sovet İttifaqı kapitalizmi daxilindən devirmək üçün Avropanın bir sıra ölkələrində, məsələn İtaliyada Qırmızı Briqallalar, Türkiyədə PKK, Yunanıstanda 17 noyabr və s. kimi marksist-leninçi təmayüllü terrorçu təşkilatlar yaratmışdı.

Müasir dünyada beynəlxalq terrorizmin geniş yayılmış forması kimi dini terrorizmdən müəyyən siyasi məqsədlərə çatmaq üçün istifadə olunur. Dini pərdə altında həyata keçirilən terrorizm hər hansı dini ideologiyayı yaymaq məqsədi ilə ifrat dini qruplaşmalar tərəfindən həyata keçirilir. Dini terrorizmin daşıyıcıları əsasən müxtəlif konfessiyalara mənsub millətçi-ekstremist və ya dini-siyasi təşkilatlardır. Onların arasında İslam fundamentalizminə əsaslanan təşkilatların adı daha çox hallanır. Hansısa din adının terrorla yanaşı çəkilməsi yol verilməzdir. Belə şüarların səsləndirilməsi terrorun qarşısının alınması əvəzinə dini ədaləti daha da dərinləşdirir, düşünülməsi çox çətin olan nəticələrə gətirib çıxarır. Son dövrdə məhz dini motivlərlə bağlı olan terror aktları daha tez-tez baş verir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda terrorçu qrupların əksərini dini qruplar təşkil edir. Belə qruplar əsasən böyük hərbi güc-qüdrəti olan qərb cəmiyyətlərini hədəf kimi seçirlər. Bu növ ekstremist qruplaşmalar başa düşürlər ki, qərbə, xüsusilə də ABŞ-a ənənəvi döyüşdə qalib gəlmək mümkün deyil və buna görə də onlar terror əməlləri törədirlər. Ən təhlükəlisi isə əlbəttə belə qrupların kütləvi qırğın silahlarına yiyələnməsi və ondan istifadə etməsidir.

Dövlət terrorizmi bir dövlət tərəfindən düşünülmüş və məqsədyönlü surətdə digər ərazidə həyata keçirilən zorakılıq metodudur. Əsas məqsəd geosiyasi, siyasi, iqtisadi, ideoloji maraqlar naminə həmin dövləti öz təsiri altına salmaq və ya ümumilikdə məhv etməkdir. Əsasən, dövlət terrorizmi siyasi dövlətlər tərəfindən strategiya formasında işlənib hazırlanır və həyata keçirilir. Məsələn Ermənistan Respublikası 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycana qarşı dövlət terrorizmi siyasətini həyata keçirir.

Nəhayət, etnik və ya milli terrorizm etnik qrupların, milli azlıqların toplum halında yaşadıkları dövlətlərdə mümkündür. Bu halda müxtəlif etnoslar içərisində onların müstəqilliyi məsələsini irəli sürən fərdlər qrupu yaranır, ya da birincilərin milli nümayəndələrinin kompakt yaşadığı dövlətə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyə başlayırlar. Nəticə isə xalqlar arasında çox böyük siyasi gərginliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Separatist maraqlardan yaranan terror fəaliyyəti uzun illər həyata keçirilir. Məsələn, bask separatçıları (ETA).

Dünya tarixinin müasir mərhələsində millətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsi istiqamətində gedən münasibətlərin əksəriyyəti terrorizmlə nəticələnir. Qeyd etmək istərdik ki, dünyadakı qloballaşmanın elə ən təhlükəli məqamı məhz bu faktor olmalıdır. Son zamanlar Amerika mətbuatı qeyd edir ki, “Dünyadakı bütün qarşılıqlı qarşılıqlımlar bu gün millətlərarası terrorizmin nəticələrindən doğur, insan haqları tapdalanır, qarşılıqlı anlaşmalar pozulur. Bu halda bəşəriyyətdə xalqlar arasında bir çox mənəvi hüquqi və siyasi məsələləri həll etmə məcburiyyəti meydana çıxır”.

Göründüyü kimi dünyanın super dövlətləri, bəzən beynəlxalq təşkilatlar milli-etnik problemlərin həllinə ikili standartlarla yanaşır, bəzən bu və ya digər səbəblərdən onların həllini istəmirlər. Zənnimizcə, tam qətiyyətlə demək olar ki, həyatda dinc yaşayan xalqlara qarşı separatizm və genosid əsasında həyata keçirilən terrorizmin ən böyük səbəbi bununla bağlıdır. Dağlıq Qarabağ separatçılarının terror fəaliyyətinin Ermənistan Respublikası və digər xarici qüvvələr tərəfindən dəstəklənməsi Azərbaycan torpaqlarının işğalı, minlərlə dinc sakinin məhvi, yüz minlərlə soydaşımızın yurd-yuvalarından didərgin düşməsi, minlərlə vətəndaşımızın əsir və girov götürülməsi, amansız işgəncələrə məruz qalması ilə nəticələnmişdir. Öz tarixi torpaqlarında xalqımız erməni genosidi ilə üz-üzə qalmışdır.

Erməni terrorizmin kökləri hələ XIX əsrin sonlarına (90 illərinə) təsadüf olunur. Bu xüsusilə 1890-cı ildə inqilabi “Daşnaqstyun” partiyasının yaranması ilə bağlıdır. Bu partiyanın yaranma tarixi göstərir ki, “Daşnaqstyunun” əsas siyasi mübarizə metodu terror, talançılıq, qətlərdir və bu gün də elə olaraq qalmaqdadır. Erməni terrorizminin I dövrünü əhatə edən XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdikləri terror aktları nəticəsində minlərlə insan qətlə yetirilmiş, yandırılmış və başları kəsilmişdir.

Erməni terror təşkilatlarının Azərbaycana qarşı hücumlarının növbəti mərhələsi 1917-1921-ci illəri əhatə etmişdir. 1918-ci ildə Rusiya imperiyası daxilində baş verən ictimai-siyasi böhranlardan istifadə edən ermənilər xüsusilə də, Qarabağda, Zərgəzurda, Naxçıvanda, Bakıda, Qubada, Lənkəranda, Şamaxıda minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirmişdi. Bu mərhələdə sadə azərbaycanlılarla yanaşı, N.Yusifbəyli (may 1920),

F.Xoyski və X.Xasməmmədov (19 iyun 1920), H.Ağayev (19 iyul 1920), B. Cavanşir (18 mart 1921) kimi dövlət xadimləri də erməni terroruna qurban olmuşdur.

Həmin dövrdə erməni terrorçuları Tələt paşa, Camal paşa kimi türk liderlərini qətlə yetirdilər.

Erməni terror fəallığının növbəti dalğası XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında müşahidə edilmişdir. ASALA, Daşnaqstyun və bu kimi digər təşkilatlar, “Böyük Ermənistan” xülyasının gerçəkləşdirilməsi məqsədilə terror metodlarının həyata keçirilməsi üçün ideoloji əsaslar hazırlamış, xüsusi hazırlıq tədbirləri görmüşlər. Asalanın timsalında yüzlərlə türk diplomatiyası və vətəndaşı terrora məruz qalmışdır.

Erməni terrorizminin ən dəhşətli işgəncələr, qurğular dövrü 1988-ci ildən başlamışdır. 1989-1997-ci illərdə Azərbaycanda törədilmiş 373 terror aktından 32-si Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının birbaşa dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Bu terror aktları nəticəsində əksəriyyəti qocalar, qadınlar və uşaqlar təşkil edən iki minə yaxın insan həlak olmuşdur.

Erməni terrorizminin qanlı “nailiyyətinin” ən yüksək həddi 1992-ci ilin fevralında Qarabağın Xocalı şəhərində baş verən amansız soyqırımıdır. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni terrorçu birləşmələri SSRİ dövründə Xankəndi (Stepanakert) şəhərində yerləşən 366-cı motaaticı alayın zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməyi ilə XX əsrdə ən dəhşətli faciələrdən biri olan Xocalı faciəsini törətdilər. Bir günün içində yer üzündən silinən şəhəri tərk edən 2500 Xocalı sakinindən 613 nəfəri öldürülmüşdür. 27 ailə tamamilə məhv edilmiş, 230 ailə öz başçısını itirmiş, 1275 xocalılı əsir, 150 xocalılı itkin düşmüşdür. Bu əməliyyat o dövrdə Azərbaycan əhalisinə hədə-qorxu gəlmək məqsədi ilə həyata keçirilmişdir. Qeyd olunan əməliyyat Şuşa şəhərinin alınması zamanı da reallaşdırılmışdır. Nəticədə Şuşanın Azərbaycana məxsus olduğunu sübut edən çoxlu sayda qədim tarixi abidəsi məhv edilmişdir.

Göründüyü kimi, xalqımız erməni terrorundan kifayət qədər əziyyət çəkib və hələ də bu durum davam etməkdədir. Erməni terroru region üçün çox böyük bir problemdir. Erməni terror cəmiyyətinin Azərbaycana qarşı terror-təxribatı siyasətində digər xüsusiyyət separatçı qüvvələrin dəstəklənməsidir. Türkiyəyə qarşı PKK terror təşkilatı ilə işbirliyi təcrübəsinə malik olan erməni terrorçuları Azərbaycana qarşı “Sadval” təşkilatından istifadə etmiş, onun üzvlərinə Ermənistan və işğal altında olan Dağlıq Qarabağda hərbi təlimlər keçirilmişdir. Belə ki, xüsusi təlim keçmiş “Sadval”çıların erməni xüsusi xidmət orqanlarının bilavasitə dəstəyi ilə 1994-cü ilin martında Bakı metropolitenində 14 nəfərin həlakı, 42 nəfərin ağır yaralanması ilə nəticələnmiş terror aktı törətməsi artıq məhkəmə yolu ilə sübuta yetirilmişdir. 2011-ci il iyun-sentyabr aylarında Zaqatala və Balakən rayonlarında bir sıra terror aktları həyata keçirmiş Hacı Maqometov və onun dəstə üzvləri dəfələrlə Yerevanda və qondarma “DQR”-da xüsusi hazırlıq keçmiş, onlarla “Car Balakən Respublikası” separatçı rejimini yaratmaq üçün Ermənistan tərəfindən kömək rədd edilmişdir.

Ermənistan terrorizmi Qafqaz regionunda dağıdıcı bir faktordur. Hal hazırda Türkiyə dövləti kifayət qədər güclü olduğundan, erməni terrorunun hədəfi Gürcüstanın Carvaxeti bölgəsinə doğru dəyişmişdir. Bölgədə aktiv şəkildə erməniləşdirmə siyasəti həyata keçirilir. Erməni terror cəmiyyətinin terror aktlarını həyata keçirmək üçün vaxtilə Azərbaycanda yaratdığı “Qarabağ” komitəsinin bənzəri olan “Cavakx” təşkilatı artıq Rəsmi Tbilisiyə qarşı iddialar irəli sürməyə başlamış, bölgədə erməni dilinə rəsmi dil statusu verilməsini tələb etmişdir.

Regionda yeni münaqişə ocağının yaranmaması üçün Gürcüstan dövləti ilə fəal əməkdaşlıq edərək, dünyanı separatçı-terrorizmin iç üzünü tanımaq üçün çalışmaq lazımdır. Erməni terrorizmindən böyük əziyyət çəkən Azərbaycan Respublikası hazırda beynəlxalq terrorizmin bütün forma və təzahürləri ilə ardıcıl mübarizə aparır. Qeyd etmək istərdik ki, terrorun nə milli, nə dini, nə də irqi mənsubiyyəti yoxdur, o, bəşəriyyətin birmənalı düşmənidir. Rəsmi Bakı siyasəti və geosiyasi məqsədindən asılı olmayaraq, terror yolunu seçənlərə qarşı amansız mübarizə tərəfdarı kimi çıxış edir, bu savaşa ayrı seçkiliyi və ikili standartlar siyasəti yeridilməsini yolverilməz hesab edir.

Terrorizmi törədən səbəblərin, eyni zamanda onun yayılması üçün şərait yaradan amillərin kökü kəsilməsə, bu sosial bəla ilə mübarizədə uğur qazanmaq heç vaxt mümkün olmayacaqdır. Yeni dünya düzənində terrorizmin tamamilə aradan qalxma biləcəyini iddia etmək sadələşmə olardı. XXI əsrdə terrorizmin ilkin səbəblərinin aradan qaldırılması yalnız insanların baxışlarında və ümumilikdə cəmiyyətdə terror fəaliyyətinə münasibətin dəyişməsi sayəsində mümkün ola bilər. Lakin bir məsələni xüsusi vurğulamaq istəyirik ki, terror əleyhinə müharibə ilk öncə “beyinlərdə” aparılmalıdır. Məhz bu yolla global xarakter almış təhlükəli cərəyanların Azərbaycanda yayılmasının qarşısını almaq olar və yeni qarşıdurmalara imkan verməmək mümkün olar.

Ədəbiyyat:

1. New-York Times, 1976. p 141.
2. İsmayılov F. Dağlıq Qarabağ konfliktı. ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində. Bakı, 2001.
3. Xəlilova S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı, 2009.
4. C.Angelo Corlett. Terrorism: A philosophical Analysis. 2003.

Globalization and the dangerous source of terror activity

Summary

In the modern period, the expansion of the impact of terrorism excites the whole public. The causes of international terrorism, historical roots are analyzed, the main forms of terrorism are stated in the given article. The author considers the connection of terrorism with any religion unreasonable. At the same time, ethnic terrorism is studied in detail and a special accent is made on Armenian terror and on its outcome.

Глобализация и источник опасности террористической деятельности

Резюме

В современный период расширение круга воздействия терроризма волнует всю общественность. В статье анализируются причины возникновения международного терроризма, исторические корни, основные формы терроризма. Автор считает небоснованной связь терроризма с какой-либо религией. При этом подробно исследуется этнический терроризм и особый акцент делается на армянский террор и на его результаты.

Rəyçi: dos. A.Sadıqov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/72-77

Allahşükür İlqar oğlu Zülfiqarlı
Bakı, Azərbaycan

CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNUN LİDER DÖVLƏTİ OLAN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI: ƏLDƏ OLUNMUŞ NALİYYƏTLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

**“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir.”
Heydər Əliyev**

“Azərbaycan düşünülmüş müstəqil siyasət aparır. Biz öz yolumuzla gedirik. Bu yol inkişaf yoludur, tərəqqi yoludur və bu yolda böyük nailiyyətlərə imza atmışıq.”

İlham Əliyev

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Cənubi Qafqaz, iqtisadi əlaqələr, "Əsrin müqaviləsi", sənaye

Keywords: Republic of Azerbaijan, South Caucasus, economic relations, "Contract of the Century", industry

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Южный Кавказ, экономические отношения, «Контракт Века», промышленность

Azərbaycan Respublikası zəngin keçmişə, çox şahəli iqtisadiyyata, böyük mədəniyyətə və qədim tarixə malik olan nadir ölkələrdən biridir. Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii sərvətləri, əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, Asiya və Avropa qitələri arasında münasib coğrafi mövqeyi ən qədim zamanlardan iqtisadiyyatın bir çox mühüm sahələrinin inkişafına şərait yaratmışdır.

Tarix boyu bütün xalqlar üçün hər zaman ən böyük sərvət kimi qəbul edilən müstəqillik ümumi inkişaf prosesinin istiqamətinin müəyyən olunmasında daim həlledici rol oynamışdır. Dünyanın mövcud siyasi xəritəsinə diqqət yetirməklə müstəqil dövlətlər, xalqlar arasında inkişaf dinamikasının istər məzmun, istərsə də forma etibarını ilə kifayət qədər fərqli olduğunu aydın görmək mümkündür. Geosiyasi və geoiktisadi maraqların toqquşduğu məkanda yerləşən Azərbaycan müstəqilliyi, azadlığı və gələcəy taleyi uğrunda hər zaman mübarizə aparmışdır.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadi sahədə də öz suveren hüquqlarını gerçəkləşdirməyə və müstəqil siyasət yürütməyə başlamışdır.

Müstəqillik əldə etdikdən bu günə kimi ölkədə mövcud olan iqtisadi inkişafı iki əsas mərhələyə bölmək olar.

I mərhələ: İqtisadi tənəzzül dövrü (1991-1995-ci illər);

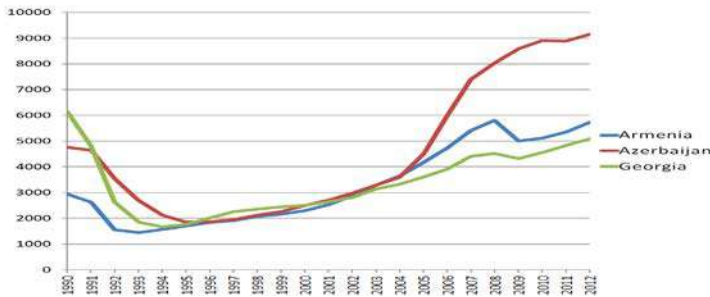
II mərhələ: Sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf dövrü (1996-cı ildən).

Azərbaycan Respublikasının 1991-1993-cü illərdə qarşılaşdığı problemlər ölkənin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlara, qiymətlərin və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılmasından başlanılmışdır, bu isə öz növbəsində ölkədə kəskin şəkildə bahalaşmaya gətirib çıxartmışdır.

1991-ci ildə istehlak mallarının qiyməti 1990-cı ilə nisbətən 2,07 dəfə artdığı halda, növbəti illərdə bu artım bir neçə dəfə sürətlənmişdir. 1992-ci ildə istehlak qiymətləri 1991-ci ilə nisbətən 10,12 dəfə, 1993-cü ildə 1992-ci ilə nisbətən 12,3 dəfə, 1994-cü ildə 1993-cü ilə nisbətən 17,63 dəfə artmışdır.

1991-1994-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM hər il orta hesabla 16,5% azalmışdı. Qeyd olunan dövrdə əhalinin pul gəlirləri real ifadədə 3,3 dəfə, adambaşına pul gəlirləri orta hesabla 3.6 dəfə aşağı düşmüşdür.

1994-cü illər ərzində əhalinin əmək haqqı üzrə əldə etdiyi real gəlirlərin səviyyəsi 5.7 dəfə azalmışdır. Bu hal iqtisadi tənəzzülü xeyli sürətləndirmiş və bu dövrdə inflyasiya özünün ən yüksək səviyyəsinə - hiper inflyasiya mərhələsinə çataraq 1763.5 faiz təşkil etmişdir.

Şəkil 1. Cənubi Qafqaz ölkələrində ÜDM

Sonrakı illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan, möhtərəm Prezident Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən siyasət nəticəsində iqtisadi inkişafın yeni Azərbaycan modeli yaradılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaq görən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində Əsrin Müqaviləsinin imzalanaraq həyata keçirilməsi, müxtəlif Dövlət Proqramlarının qəbulu, yeni iqtisadi əlaqələrin qurulması, müxtəlif investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi və yeni sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi ölkəmizdə iqtisadi inkişaf dövrünün başlaması ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycanın "Əsrin müqaviləsi"ndən başlanan yolu haqqında Heydər Əliyev demişdir: "1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyasının da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir".

Şəkil 2. Azərbaycan neftinin nəqliyyat marşrutları

Ötən dövrdə Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları - Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə 21 neft sazişi imzalanmışdır.

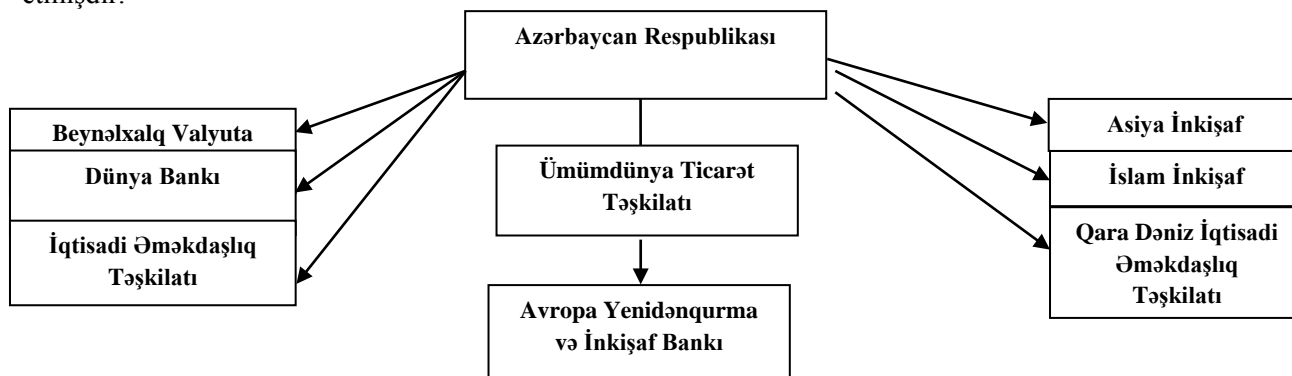
Həyata keçirilən müxtəlif ixrac layihələri Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini, onun siyasi, iqtisadi, kommersiya və digər risklərin dəqiq hesablanmış balansı və Azərbaycanın uzunmüddətli strateji maraqları üzərində qurduğu çoxvariantlı ixrac strategiyasının əsaslı olduğunu göstərdi. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasına cəlb edilən investisiyalar sayəsində yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması ilə 2002-ci ildə sənayedə istehsal olunmuş əlavə dəyərin 1996-cı illə müqayisədə 28,1 faiz artmasını təmin etmişdir. Sənayedə yaranmış əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 1993-cü ilə nisbətən 12,6 faiz bəndi artaraq 2002-ci ildə 37,4 faiz təşkil etmişdir. İqtisadiyyatın bütün sektorlarında aparılan düzgün məqsədyönlü siyasətin nəticəsində ölkədə ümumi daxili məhsul 1996-2002-ci illər ərzində 71,0 faiz artmış və 2002-ci ildə 6,1 milyard manata çatmışdır.

1996-2002-ci illərdə kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin artımı 40,3 faiz, nəqliyyat və rabitədə 4,2 dəfə olmuş, tikintidə və ticarətdə isə əlavə dəyər müvafiq olaraq 5,0 dəfə və 1,9 dəfə artmışdır. 2002-ci ildə ümumi daxili məhsulun 60,1 faizi istehsal, 31,9 faizi xidmət sahələrində istehsal olunmuş, məhsul və idxala xalis vergilərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 8,0 faiz təşkil etmişdir. 1995-ci ildə qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən istehsal edilmiş məhsulun ÜDM-də payı 30,3 faiz təşkil edirdisə, artıq XX əsrin son ilində ölkədə ümumi əlavə dəyərin 70,8 faizi, 2002-ci ildə isə 73,0 faizi bu sektorun hesabına yaranmışdır.

1995-2003-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsul 1,7 dəfə, büdcə gəlirləri 3,9 dəfə, ölkənin valyuta ehtiyatları 85 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 22,4 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı 52,8 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə, iqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əməkhaqqı 6,2 dəfə artdı,

inflyasiya səviyyəsi 2-3 faizədək azaldı. Bu dövrdə iqtisadiyyata bütün maliyyə mənbələri hesabına 20 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyuldu.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xarici iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini beynəlxalq maliyyə-kredit və iqtisadi qurumlarla əlaqələr təşkil etmişdir.

Sxem 1 : Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı

2003-cü ildən başlayaraq Cənab Prezident İlham Əliyevin uzaq görən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında yeni bir yüksəliş-inkişaf dövrü başlamışdır. Qeyd olunan dövrdən başlayaraq Azərbaycan Respublikası beynəlxalq arenada möhtəşəm nailiyyətlər qazanan, müstəqil siyasət yürüdən, mötəbər tədbirlərə ev sahibliyi edən, regionda sabitliyin və inkişafın qarantı olan qüdrətli bir dövlət kimi öz yerini tutmuşdur.

Belə ki, qısa zaman kəsiyində Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi, nəhəng neft və qaz kəmərlərinin istismara verilməsi, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin yaranması ölkəmizi beynəlxalq arenada mühüm layihələrin təşəbbüsçüsünə və təşkilatçısına çevirməklə yanaşı, onları bacarıqla reallaşdıran etibarlı tərəfdar kimi tanıtmışdır.

Qeyd olunan dövrdən başlayaraq ölkəmizdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və regionların sosial inkişafı məqsədilə mühüm Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir:

- 2008—2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı

- 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı

- Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı

- 2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı

- 2014-2016-cı illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı

- Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı

- Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı

Bu proqramların əsas mahiyyəti ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır.

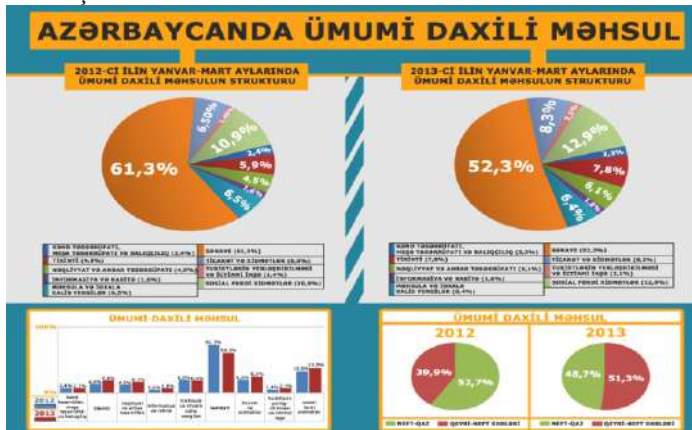
Dövlət Proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi üçün yarana biləcək hər bir problem və məsələnin həllinə operativ yanaşan ölkə rəhbərliyi bu məqsədlə müxtəlif sərəncamlar imzalamışdır.

Şəkil 4. Sektorlar üzrə iqtisadi artım

2004-2011-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında ÜDM istehsalı 3 dəfə, sənaye məhsulunun istehsalı 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı 1,3 dəfə, tikinti sektorunda görülən işlərin həcmi 3,2 dəfə, rabitə və informasiya sahəsində 6,4 dəfə, əməkhaqqı 4,7 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 7 dəfə, idxal 3,7 dəfə, ixrac isə 10,3 dəfə artmışdır. 2007-2010-cu illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara əkin sahəsinin və çoxillik əkmələrin becərilməsində sərf olunan yanacaq və motor yağlarına, habelə buğda və çəltik səpininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 307,5 milyon manat məbləğində subsidiya verilmişdir.

ÜDM məsulun xüsusi çəkisi 2003-cü ildə 35 faizdən 2010-cu ildə 52,5 faizədək artmış və 21,8 milyard manatdan çox olmuşdur. 2010-cu ildə ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuş xarici kapitalın ümumi həcmi 8,2 milyard ABŞ dolları təşkil etmiş və 2009-cu ilə nisbətən 50.0% artmışdır. ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 40,7 faizdən 44,4 faizə kimi yüksəlmiş, neft sektorunun payı isə 53,8 faizdən 48,5 faizə qədər azalmışdır.

Şəkil 5. Azərbaycanada Ümumi Daxili Məhsul (2012-2013)

2014-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 2,8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 59,0 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6264.1 manat (7985.9 ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Neft-qaz sektoru üzrə 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən 2.9% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 39.0% (2013-cü ildə: 42.9 %) təşkil etmişdir.

2014-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 7.0% artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə rabitə sahəsi 15.1%, nəqliyyat sahəsi 4.7%, tikinti sahəsi 9.1%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə sektorü 18.2%, ticarət sahəsi isə 10.0% artmışdır.

2014-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17615.8 mln. manat investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitala qoyulmuş vəsaitin 72.3%-ni daxili investisiyalar, 27.7%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2014-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş ümumi

investisiyaların 11651.6 milyon manatı (66.1%-i) qeyri-neft bölməsinin, 5964.2 milyon manatı (33.9%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

2014-cü ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin 1 dekabr tarixinə nisbətən 19.1% artaraq 18151.9 mln. manat təşkil etmişdir (2013-cü ilin dekabr ayının 1-nə kredit qoyuluşlarının artımı 30.0% olmuşdur).

2017-ci ildə ÜDM-in qeyri-neft sektoru real ifadədə 2.7% artmışdır. Qeyd edək ki, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə qeyri-neft sənayesi 3.8%, rabitə sahəsi 6.6%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə sahəsi 5.9%, ticarət sahəsi 2.5%, kənd təsərrüfatı 4.2%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 8.5% artmışdır.

Neft-qaz sektoru üzrə 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 5.0% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 37.2% olmuşdur.

2017-ci ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 15550.8 mln. manat əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 44.6%-ni daxili investisiyalar, 55.4%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2017-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 7102.2 milyon manatı (45.7%-i) qeyri-neft bölməsinin, 8448.6 milyon manatı (54.3%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

2018-ci ildə də ölkəmizdə çoxşaxəli və ardıcıl islahatlar davam etdirilmiş, qeyri-neft ixracının artırılması üzrə kompleks stimullaşdırıcı tədbirlər görülmüş, regionların tarazlı inkişafı təmin edilmiş, dövlət-sahibkar münasibətlərinin və biznes-investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, özəl sektorda təşviq alətlərinin tətbiqi, aqrar sektora, kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyi daima diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Ölkənin mövcud sosial iqtisadi vəziyyətinin təhlili göstərir ki, həyata keçirilən davamlı islahatlar nəticəsində yaradılan güclü iqtisadi potensial iqtisadiyyatın dayanıqlığını artırmış və ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin edilmişdir. Hesabat dövründə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri, konsepsiyalar və digər dövlət proqramları çərçivəsində müəyyən edilmiş tədbirlərin icrası uğurla davam etdirilmişdir. Görülmüş işlərin nəticəsində ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlığı daha da güclənmiş və 2018-ci ildə ÜDM real ifadədə 1.4% artaraq cari qiymətlərlə 79.8 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 8126.2 manat təşkil etmişdir.

Nəqliyyat infrastrukturunun müasir tələblərə cavab verməsi və əhalinin tələbatının ödənməsi üçün yeni maqistral yollar çəkilmiş, respublika əhəmiyyətli yollar isə təmir edilmişdi. Hava nəqliyyatının inkişafının təmin edilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır. Heydər Əliyev adına beynəlxalq hava limanı yenidən əsaslı təmir edilmiş, Naxçıvanda, Gəncədə, Zaqatalada və Lənkəranda müasir aeroportlar tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının, TRASEKA və Şimal-Cənub dəhlizlərində avtomobil yollarının yenidən qurulması iqtisadiyyatın inkişafında mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi uğurlar nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan “Doing Business 2009” hesabatında Azərbaycan biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində ən islahatçı ölkə elan edilmiş, “Doing Business 2010” hesabatında da ölkəmiz öz mövqelərini qoruyub saxlamışdır.

2011-ci ildə “Standart and Poors” Azərbaycanın mövcud uzunmüddətli müstəqil kredit reytingini bir pillə artırmış, reyting üzrə proqnozu “sabit” saxlamışdır. Bir sıra alt göstəricilərə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında ilk iyirmiliyə, biznes yaradılması üzrə ilk on beşliyə, investisiyaların qorunması üzrə isə ilk beşliyə daxil olmuşdur. Qlobal rəqabət qabiliyyətliliyi qiymətləndirmək üçün istifadə olunan indikatorlardan xüsusilə “Büdcə balansı”, “Milli əmanət norması”, və “Dövlət borcu” kimi göstəricilər üzrə ölkəmizin mövqeyi yüksəkdir.

Dünya İqtisadi Forumunun “2016–2017-ci illər üzrə qlobal rəqabətlik hesabatı”na görə Azərbaycan 2006-cı illə müqayisədə 27 pillə irəliləyərək 138 ölkə arasında 37-ci mövqedə qərarlaşmışdır. Həmin hesabatda əsasən, Azərbaycan makroiqtisadi mühitin keyfiyyəti göstəricisinə görə dünyada 39-cu, əmək bazarının səmərəliliyi üzrə 26-cı, milli gəlirin ÜDM-ə nisbəti üzrə 37-ci, infrastrukturun keyfiyyətinə görə isə 55-ci yerdədir. Aparılmış iqtisadi siyasət Azərbaycanın dünya ölkələri sırasında adambaşına düşən milli gəlirin həcminə görə nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləməsinə səbəb olmuşdur.

Dünya Bankının təsnifatına əsasən, Azərbaycan 2004-cü ildə adambaşına milli gəlirinin həcminə görə yoxsul ölkələr qrupuna aid edilmişdisə, 2005-ci ildə aşağı-orta gəlirli, 2009-cu ildən isə yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupuna daxil olmuşdur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq tam əminliklə demək olar ki, Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən düşünülmüş və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən inkişaf strategiyası sayəsində ölkəmiz parlaq və işıqlı gələcəyə sahibdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanca müstəqil dövlətçiliyi yaradan və yaşadan - Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qadir siyasətidir. Akademik Ramiz Mehdiyev, Azərbaycan.-2013. - 13 iyun.- S.4-7.
2. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev, Qoşqar Arif oğlu Şəkərəliyev, Bakı: «Turxan» NPB, 2016. -536 s.
3. http://www.azerbaijan.az/_Economy/_OilStrategy/_oilStrategy_a.html
4. <https://www.stat.gov.az/source/others/H.Aliyev/Pdf/110-132.pdf>
5. http://azerbaijan.az/portal/Economy/Reforms/reforms_01_a.html
6. <http://www.economy.gov.az>
7. <http://iqtisadiislahat.org/store/media/documents/fermanlar/Milli%20Iqtisadiyyat%20YOL%20XERI%20TESI.pdf>
8. <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>

Socio-economic development of the leader of the state of the South Caucasus of the Azerbaijan Republic: achievements and prospects

Summary

After the collapse of the Soviet Union, economic relations between the former Soviet republics were severed. In the first years of independence of the Republic of Azerbaijan, the country's economy was in a state of decline. With the advent of the National Leader Heydar Aliyev and the signing of the "Contract of the Century", the process of economic and social development began in the country. Thanks to the process of its development, the Republic of Azerbaijan has taken leading positions on the world stage and has become the leader of the state of the South Caucasus.

Социально-экономическое развитие лидера государства Южного Кавказа Азербайджанской Республики: достижения и перспективы

Резюме

После распада Советского Союза экономические отношения между бывшими союзными республиками были разорваны. В первые годы независимости Азербайджанской Республики экономика страны была в состоянии упадка. С приходом к власти Общенационального лидера Гейдара Алиева и подписанием «Контракта Века» в стране начался процесс экономического и социального развития. Азербайджанская Республика благодаря процессу своего развития заняла ведущие позиции на мировой арене и превратилась в лидера государства Южного Кавказа.

Rəyçi: i.e.d., prof. R. M.Kasumov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/78-80

Cavid Bəhmən oğlu Babayev
Azərbaycan Elm Assosiasiyası

DÜNYA TİCARƏT SİSTEMİ VƏ AZƏRBAYCAN: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: ticarət, xarici ticarət, iqtisadiyyat, beynəlxalq

Key words: trade, foreign trade, economy, international

Ключевые слова: торговля, внешняя торговля, экономика, международный

Giriş

Ticarət iqtisadiyyatın sahələrindən biridir. Ötən əsrin sonlarında dünyada baş verən siyasi dəyişikliklərin nəticəsində Şərqlə Qərb arasındakı qarşıdurma və gərginlik tədricən aradan qalxdı və beləliklə "soyuq müharibə" başa çatmış oldu. Həmin dəyişikliklərin nəticəsi olaraq bir sıra Şərqi Avropa ölkələri öz dövlət müstəqilliklərini əldə etdilər. Daha sonra ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ kimi böyük bir imperiyanın dağılması nəticəsində yeni müstəqil dövlətlərin yaranması prosesi başladı. Belə müstəqil dövlətlərdən biri də 1991-ci ilin oktyabr ayının 18-də öz müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan Respublikası oldu. Dövlət müstəqilliyinin elan olunmasından sonra dünyanın bir çox dövlətləri Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı. Yeni yaranmış müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikası bir çox beynəlxalq və regional təşkilatlara daxil olaraq həmin təşkilatlarla və dünyanın bir sıra dövlətləri ilə diplomatik əlaqə və münasibətlər yaratmağa başlamışdır.

Ticarət sisteminin inkişafı

Azərbaycanın müstəqillik qazanması həm qonşu ölkələrlə, həm də dünya ölkələri ilə iqtisadi, həmçinin ticarət əlaqələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xarici ticarət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər ticarət sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsinə və dünya ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Ölkədə azad iqtisadiyyat, özəl bölmənin inkişafı, iqtisadi nüfuzu və yerləşdiyi əlverişli coğrafi şərait də ticarət əlaqələrinin həcmindən və miqyasının artmasına böyük imkan yaratmışdır. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara dünya bazarında maraq artır və bu malları alan ölkələrin sayı getdikcə artır. [1]

Ölkəmizdə ticarət sahəsində mühüm normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Ölkə prezidentinin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" rəqabətli, şaxələndirilmiş, inklüziv və dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulması təşəbbüslərinin tərkib hissəsi kimi hazırlanmışdır. Azərbaycan ərazisindən beynəlxalq daşımalar, əsasən dəmir yolu vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu bağlantısı layihəsinə qoşulmaqla gələcəyə hesablanmış daha bir addım atıb. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanında açılışı baş tutan bu layihə gətirə biləcəyi bütün iqtisadi dayaqlarla yanaşı, tranzit daşımaların mərkəzinə çevrilən Azərbaycanın regionda söz sahibi olmasını təsdiqləyən bir faktor kimi çox önəmlidir. [3]

Ölkə prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində də ixracyönümlü iqtisadi model önə çəkilərək, yüksək əlavə dəyər yaradan ixracyönümlü iqtisadiyyata keçid başlıca məqsədlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Bu çərçivədə, xüsusən MDB ölkələri, Türkiyə, Gürcüstan və İran kimi mühüm region ölkələri ilə əlverişli ticarət sazişlərinə əsaslanan aşağıtarifli mühitdə səmərəli gömrük prosedurlarının tətbiqi nəticəsində Azərbaycanın ticarət qovşağı kimi mövqeyinin güclənməsi hədəflənmişdir. Ölkə prezidentinin Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı Fərmanı ölkəmizin şaxələndirilmiş nəqliyyat-logistika imkanlarından və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində nailiyyətlərindən səmərəli istifadə etməklə, ixrac potensialının yüksəldilməsini, transsərhəd ticarətin, o cümlədən elektron ticarətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə xidmət edir. [4]

Bu məqsəd ölkəmizin şaxələndirilmiş nəqliyyat-logistika imkanlarından və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində nailiyyətlərindən səmərəli istifadə etməklə, ixrac potensialının yüksəldilməsini, transsərhəd ticarətin, o cümlədən elektron ticarətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini zəruri edir.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ticarət həcmələrinin müntəzəm artırılmasına imkan verir. Ölkənin logistika aktivlərinin daim inkişaf etdirilməsi ölkəmizin regional və beynəlxalq ticarətdə rolunun artmasına təkan verəcəkdir. Belə ki, həm Şərqi-Qərbi dahlizi, həm də Şimal-Cənub dahlizi üzərindəki əlverişli coğrafi mövqeyi sayəsində ölkəmiz həm tranzit ticarəti, həm də idxal-ixrac əməliyyatlarından pay əldə etmək imkanına malikdir. Yeni liman və dəmir yolları ilə bağlı bir sıra mühüm infrastruktur layihələri artıq yekunlaşmaq üzrədir. Bu aktivləri və üstünlükləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın ərazisində intermodal və multimodal logistika infrastrukturunun yaradılması vasitəsilə ticarət həcmünün artırılması, tranzit ticarətindən daha çox dəyərin əldə edilməsi və logistika sahəsində özəl sektorun iştirak səviyyəsinin artırılması məqsədilə bir sıra təşəbbüslər həyata keçiriləcəkdir.

Əvvəllər Azərbaycanın əsas ticarət partnyorlarını MDB ölkələri təşkil edirdisə, indi bu nisbət Avropa Birliyi ölkələrinin xeyrinə dəyişib. Digər MDB ölkələri ilə müqayisədə Rusiyanın daha böyük üstünlüyə malik olmasının səbəbi isə bu ölkənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üçün böyük bazara sahib olmasıdır. Azərbaycanla Rusiya arasında keçmişdə mövcud olmuş iqtisadi-ticarət əlaqələri də bu dövriyyənin artmasında başlıca rol oynayır. 2019-cu ilin yanvar-fevral ayları ərzində bu ölkəyə 82 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft sektoruna aid mal ixrac olunub. [6]

Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə idxal-ixracın strukturu da zənginləşir. Son illər ərzində xaricə ixrac olunan mühüm növ məhsulların siyahısı artmışdır. Meyvə-tərəvəz, pambıq lifi, pomidor, qızıl, elektrik enerjisi, kimya sənayesi məhsulları, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər qeyri-neft sektoruna aid ixrac olunan əsas məhsullardır. Azərbaycanın iqtisadi gücünü göstərən daha bir məqam ölkənin elektrik enerjisi sferasında da əsas ixracatçı statusunu daşımağa başlamasıdır. Yeni generasiya güclərinin yaradılması, infrastruktur imkanlarının genişləndirilməsi artıq Azərbaycanı elektrik enerjisi ixracatçısına çevirmişdir. Cari ilin ilk ayı ərzində ixrac edilən qeyri-neft sektoruna aid malların siyahısında elektrik enerjisi birinci olub. Bundan əlavə, qardaş Türkiyəyə 63.6 milyon, Gürcüstana 37 milyon, İsveçrəyə 20.6 milyon və İrana 8.5 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft sektoruna aid mal ixrac olunub. [6]

Ölkə prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ilin 5 oktyabr tarixində yerli qeyri-neft məhsullarının “Made in Azerbaijan” adı altında xarici bazarlarda genişmiqyaslı təbliğini nəzərdə tutan Fərman imzaladı. Bu Fərman “Made in Azerbaijan” brendinin ölkə xaricində tanınması və ixracın stimullaşdırılması məqsədilə 10 fərqli mexanizmi – dəstək tədbirini əhatə edir.

Ticarətin tarazlı, maneəsiz, ehtimal olunan şəkildə və azad aparılmasını təmin etmək, millətlər arasında ticarətin global qaydalarını müəyyənləşdirmək üçün Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) yaradılmışdır. Məqsəd üzv ölkələrin əhalisinin rifah halını yaxşılaşdırmaqdır. Təşkilat çoxtərəfli ticarət sazişləri əsasında ölkələrarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir. [9] Azərbaycan Respublikasının təşkilata üzv olma niyyətini əks etdirən müraciət 23 iyun 1997-ci il tarixində ÜTT Katibliyinə təqdim edilmişdir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma prosesinin sürətləndirilməsində ən vacib məsələlərdən biri olan çoxtərəfli danışıqlar davam etdirilir.

Hazırda Azərbaycanın özəl sektorunda istehsal olunan rəqabət qabiliyyətli mallar xarici bazarda özünə getdikcə daha çox alıcı tapmaqdadır. İstehsalın quruluşu, investisiya qoyuluşunun istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, xarici və daxili tələbatın öyrənilməsi iqtisadi artımın sürətlənməsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, idxaldan asılılığın da azaldılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ticarət həcmələrinin müntəzəm artırılmasına imkan verir. Ölkənin logistika aktivlərinin daim inkişaf etdirilməsi onun regional və beynəlxalq ticarətdə rolunun artmasına təkan verəcəkdir. Mövcud güclü cəhətlərə və imkanlara əsaslanaraq, Azərbaycanın 2025-ci ildən sonrakı dövrdə logistika və ticarət sahəsində hədəfi başqa ölkələrlə güclü əlaqələrə malik olmaqla səmərəli fəaliyyət göstərən logistika mərkəzləri vasitəsilə regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağına çevrilməkdir. Bu məqsədlə, Azərbaycanda beynəlxalq bazarlarla yaxşı əlaqəli olan logistika və ticarət mərkəzləri formalaşdırılacaqdır. Ticarət sahəsinin inkişafına dövlət dəstəyinin olması, regionda və dünyada ticarətin artması və rəqabətin yüksəlməsi, ölkənin coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi Azərbaycanın regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağına çevrilmək potensialının əsas səbəbləridir.

Azərbaycanın 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı logistika və ticarət infrastrukturunun əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsi və tənzimləyici stimullar sayəsində regionda bu sahə üzrə daha cəlbedici ölkə olmaq və mühüm qovşağa çevrilməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Ziyafət Əsgərov-Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyası və Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi. Azərbaycan-2011.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında giriş nitqindən. 10 yanvar 2018-ci il.
3. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il.
4. Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 23 fevral 2017-ci il.
5. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi-Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı-2017.
6. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi-İxrac icmalı, mart 2019.
7. www.azpromo.az/made-in-azerbaijan
8. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı. www.wto.az
9. ÜTT VƏ AZƏRBAYCAN - www.economy.gov.az/article/vto/21561
10. Xarici ticarət dövriyyəsi - www.azerbaijans.com
11. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi - www.economy.gov.az
12. Quluzadə R.N. "Azərbaycanda elektron ticarət: mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri" mövzusunda dəyirmi masa. Bakı, 11 iyul 2018-ci il.
13. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı. www.president.az

World trade system and Azerbaijan: positive objectives and perspectives of development

Summary

The geographical location of Azerbaijan at the crossroads of Asia and Europe facilitates the establishment of a major part of trade with countries located on these continents. The steady nature of social and economic development, the end of the transition to a market economy, and the country's decent place in the international division of labor have spurred trade growth. State support for the development of trade, increased trade and competition in the region and the world, and geographically favorable position of the country are the main reasons for Azerbaijan's potential to become a regional logistics and trade hub.

Мировая торговая система и Азербайджан: нынешняя ситуация и перспективы развития

Резюме

Весьма благоприятное географическое расположение Азербайджана, а именно на стыке Европы и Азии, способствует осуществлению основной части торгового оборота за счет стран этих континентов. Устойчивость социально-экономического развития, завершение перехода на рыночную экономику и занятие страной достойного места в международном разделении труда, послужило увеличению торгового оборота. Государственная поддержка торговли, увеличение торговли в регионе и в мире, повышение конкуренции, благоприятное географическое положение страны являются основными причинами потенциала преобразования Азербайджана в логистический и торговый узел регионального значения.

Rəyçi: prof. f.e.d. İ.Rüstəmov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/81-85

Allahşükür İlqar oğlu Zülfiqarlı

Bakı, Azərbaycan

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

Açar sözlər: *beynəlxalq münasibətlər, dünya siyasətinin müasir subyekti, müstəqillik, Azərbaycan Respublikası*

Key words: *international relations, subject of modern world politics, independence, Azerbaijan Republic*

Ключевые слова: *международные отношения, субъект современной мировой политики, независимость, Азербайджанская Республика*

XX əsrin sonlarında dünya sosializm sisteminin böhranı və süqutu beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətinin transformasiyasına səbəb oldu. Yaranan müstəqil dövlətlər dünyanın siyasi mənzərəsinin yenidən qurulmasına, beynəlxalq münasibətlərin məzmun və mahiyyətində dəyişikliklərə gətirdi. Bu dəyişikliklər özünü beynəlxalq hüququn yeni prinsiplərinin formalaşması və tətbiqi mexanizmlərinin yaranması, dünya siyasətinin transmilliləşməsi, ABŞ-ın yeni dünya nizamındakı rolunun genişlənməsi ilə təzahür etdirməyə başladı. Təqəütblü dünyada mərkəz və periferiya dövlətləri fərqləndirilməyə başlandı.

Avro-asiya regionunda Sovet imperiyasının süqutu yeni müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının meydana gəlməsi və müasir dünya siyasətinin subyektinə çevrilməsilə nəticələndi.

1991-ci ilin sonu – 1992-ci ildə Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən ardıcıl şəkildə tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması onun dünya birliyinə sistemli surətdə inteqrasiyasına geniş yol açdı. İkitərəfli siyasi münasibətlərin qurulması iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına əlverişli zəmin yaradırdı. Qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlıq siyasi münasibətlərin dərinləşməsi, qarşılıqlı etimadın güclənməsi yolunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının istismarına dair 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə təkan verdi [11, s.171-172].

Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərinin qurulmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu danılmazdır.

Qeyd edilməlidir ki, ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət konsepsiyasının qlobal inkişaf tendensiyasına uyğun metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirdi. Müstəqillik dövründə Azərbaycan balanslaşdırılmış xarici siyasəti realistik xüsusiyyət qazandı. Bu xarici siyasətin əsas prioritetləri dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, erməni işğalının aradan qaldırılması, Avropa birliyinə, həmçinin qlobal siyasi məkana inteqrasiya oldu [14, s.3-4].

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin həyat keçirilməsində bir sıra obyektiv və ölkənin daxili vəziyyətindən irəli gələn subyektiv çətinliklərə baxmayaraq, suverenliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, ərəzi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində geniş siyasi kurs həyata keçirdi və “Əsrin müqaviləsi” bu yöndə atılmış əvəzsiz bir siyasi gediş oldu. “Əsrin müqaviləsi” Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, dövlətimizin siyasi təcrid edilməsinin aradan qaldırılması, dünyanın aparıcı dövlətləri ilə əlaqə və münasibətlərin yaradılması və genişləndirilməsi, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası istiqamətində həyata keçirilən və bilavasitə perspektiv tərəqqiyə yönəlmiş nəhəng bir saziş idi.

Beləliklə, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra beynəlxalq hüququn müstəqil subyektinə çevrilməklə bərabər həm də beynəlxalq münasibətlərin tam hüquqlu aktoru oldu. Yeni münasibətlər sistemi və yeni status dövlətin və cəmiyyətin bütün institutlarında yeniləşməni şərtləndirməklə bu münasibətlər sistemində milli və dövlət maraqlarının qorunması məsələsini aktuallaşdırdı [12, s.3, 27, 28].

XX əsrin sonlarında respublika ərazisində elan edilməmiş Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsinin aparılması dövlətimizin birmənalı olmayan siyasi münasibətlərə qoşulmasının yeni istiqaməti kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə bir tərəfdən yeni yaranmış dövlətin özünü ən yaxşı tərəflərdən dünya birliyinə tanıtməsi, digər tərəfdən isə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətinin düzgün şəkildə təsviqi, münaqişənin ədalətli həlli istiqamətində fəaliyyətin genişləndirilməsi əsas şərt idi və

hökumətimiz bu məqsədə nail olmaq üçün beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin yaradılmasını mühüm addım hesab edirdi.

Bu müdrik addım onunla əlaqədar idi ki, dünyada baş verən hadisə və proseslər hökumətləri birbaşa təmsil etməyən müxtəlif təşkilatlar vasitəsilə beynəlxalq əlaqələrə təsir göstərir, insani təmaslardan turizm və idman fəaliyyətinə, ölkə içərisindəki təzyiqlər qruplarından beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən təzyiqlər qruplarına və transmilli şirkətlərə qədər bir çox faktorun beynəlxalq siyasətdə nəzərə alınmasının vacibliyini ortaya çıxarır [12, s.3, 27, 28].

Beləliklə, Azərbaycan qarşıya çıxan bir sıra mühüm problemlərin, ilk növbədə, dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi, Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll olunması, bazar iqtisadiyyatı istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi və dünya inteqrasiya prosesinə sıx cəlb olunmasında beynəlxalq təşkilatların rolundan istifadə etmək məqsədilə qısa müddət ərzində BMT, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, Türk Dövlətləri Birliyi, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Ümumdünya Bərpa və İnkişaf Bankı və İslam İnkişaf Bankının üzvü oldu, Parlamentlərarası İttifaq, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, Avropa Parlamenti, NATO və başqa beynəlxalq və regional qurumlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratdı. 2001-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Avropa Şurasına bərabərhüquqlu üzv olaraq qəbul edildi [13, s.4].

Beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sistemində qoşulan Azərbaycan Respublikası BMT ilə əlaqələrini genişləndirməyi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində əsas addım hesab edirdi. Azərbaycan Respublikası 2011-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2012-2013-cü illər üçün iki illik qeyri-daimi üzvü seçildi.

BMT Nizamnaməsinin 23-cü maddəsinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurası 5 daimi (Çin, Rusiya, ABŞ, Fransa və Böyük Britaniya) və 10 qeyri-daimi üzvdən ibarətdir. Qeyri-daimi üzvlərin seçilməsinə seçkiyə qoşulan ölkələrin beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin qorunmasına, habelə BMT-nin digər məqsədlərinə nail olunmasına dəstəyi əsas götürülür. Eyni zamanda, dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolu, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına töhfələri həlledici amillər kimi nəzərə alınır [10, s.1].

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan-ATƏT münasibətlərinin genişlənməsinə təkan vermişdir. 1992-ci il yanvarın 30-31-də Praqada keçirilən ATƏM Nazirlər Şurasının iclasında Azərbaycan və Ermənistanın bu təşkilata üzvlüyündən sonra ATƏM münaqişə ilə yaxından maraqlanmağa başladı. 1992-ci il martın 24-də Ali Məmurilər Komitəsinin təşəbbüsü ilə ATƏM-in Nazirlər Şurasının Helsinkidə keçirilən əlavə görüşündə ATƏM-in münaqişənin həlli prosesində əsas rol oynamalı olduğu bildirilib, Minskdə danışıqlar üçün daimi çərçivə kimi çıxış edəcək xüsusi konfransın çağırılması qərara alındı [6].

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsilə əlaqədar yaranmış münaqişə və müharibə şəraitinin tənzimlənməsi və ədalətli həlli ATƏT-in Minsk qrupunun əsas fəaliyyət proqramına daxil olsa da vəziyyətin nizama salınması istiqamətində demək olar ki, əhəmiyyətli bir iş görülməyib.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərində NATO ilə əməkdaşlıq kontekstində Avroatlantik institutlara inteqrasiyası genişlənməmişdir.

Azərbaycan-NATO ilk təmasların tarixi Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropanın və keçmiş Sovet İttifaqının 37 dövləti ilə birlikdə yeni yaradılmış məşvərətçi foruma – Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (ŞAƏŞ) (sonralar, 1997-ci ildə Avroatlantik Tərəfdaşlıq Şurasına (AATŞ) çevrilmişdir) qoşulduğu 1992-ci ilin mart ayına təsadüf edir. Azərbaycan Respublikası NATO ilə tərəfdaşlığı onun Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya strateji məqsədinə xidmət edir. Azərbaycan NATO ilə tərəfdaşlığında əsas istiqamətlər siyasi dialoq, sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak və əsas vurğusu müdafiə məsələlərinə yönələn geniş spektrli məsələlər üzrə praktiki əməkdaşlıqdan ibarətdir. Azərbaycan-NATO tərəfdaşlığı fərdi əsaslarla qurulub. Eyni zamanda, Azərbaycan AŞT-nin işində də fəal iştirak edir [4].

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olması ölkəmizin Avropa məkanına inteqrasiyasını sürətləndirdi və beynəlxalq münasibətlərinin genişlənməsində yeni mərhələ oldu.

Avropa Şurası ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin tarixi 1992-ci ildən başlayır. Bu dövrdə müstəqilliyini yenidən əldə etmiş respublikamız dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə etibarlı əməkdaşlıq münasibətləri qurmağa cəhd göstərir və bu istiqamətdə müəyyən addımlar atırdı. 1992-ci ildə Azərbaycan “xüsusi dəvət olunmuş qonaq” statusu verilməsi xahişi ilə Avropa Şurasına rəsmi müraciət etdi. Lakin bu müraciət uzun müddət AŞ-nin diqqətindən kənar qaldı. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edildi [2].

Avropa Şurasına daxil olduqdan sonra Azərbaycan hökuməti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yeni müstəvidə həlli istiqamətlərini axtarmağa və təklif etməyə başladı.

Müstəqilliyin ilk dövrlərində Azərbaycan Respublikasının əsas siyasi hədəflərindən biri də Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi olmuşdur. Hazırda Avropa İttifaqı Azərbaycanla Qonşuluq Siyasəti və Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində əməkdaşlıq edir. Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında hərtərəfli münasibətlərin hüquqi əsasını 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburq şəhərində imzalanmış və 01 iyul 1999-cu il tarixində qüvvəyə minmiş “Bir tərəfdən Avropa Birliyi və onun üzvü olan dövlətlər, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi” (TƏS) təşkil edir. Bu Saziş Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın bütün mümkün, xüsusilə də siyasi və iqtisadi sahələrini əhatə edir. Saziş Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında hərbi sahəni əhatə etməyən bütün növ əməkdaşlıq formalarının çərçivələrini təmin edir [3].

Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətləri 1991-ci ildə qəbul edilmiş TACİS proqramı əsasında qurulmuşdur. Bu proqram 1 yanvar 2007-ci il tarixindən etibarən Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (AQTA) ilə əvəz olunmuşdur. Daha geniş mandat və əhatə dairəsinə malik olan AQTA AQS Fəaliyyət Planlarının həyata keçirilməsi üçün əsas maliyyə alətidir [7].

AQS ölkəmiz üçün aşağıdakı imkanlar yaratmışdır:

- siyasi, iqtisadi və inzibati islahatların həyata keçirilməsi və birgə dəyərlərə hörmət edilməsində konkret irəliləyişə nail olunması müqabilində Aİ-nin daxili bazarında müəyyən paya sahib olma imkanı;
- vətəndaşların, əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst dövriyyəsinə təmin etmək məqsədilə gələcək integrasiya və liberalizasiya proseslərində iştirak;
- Aİ üzv ölkələri ilə daha səmərəli siyasi dialoq və əməkdaşlıq, güzəştli ticarət əlaqələri və açıq bazar, miqrasiya, narkotiklər və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq, sərmayələrin təşviqi, yeni maliyyə mənbələrinin əldə edilməsi, ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasının dəstəklənməsi və s. [5].

Qeyd edilən nüfuzlu təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq bu gün Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq siyasi münasibətlərin aktoruna çevirmişdir. H.Babaoğlunun qeyd etdiyi kimi “Beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı bir qurumun aktor olaraq nəzərə alınması üçün ən azı aşağıdakı şərtlərə cavab verməsi lazımdır:

1. Açıq bir şəkildə müəyyən olması.
2. Beynəlxalq sferada müəyyən bir qərarvermə gücünə sahib olması.
3. Nisbi müstəqil, yəni müstəqil işlər yarada bilmə qabiliyyətinin olması.
4. Digər oyunçulara təsir göstərə bilən nisbi məhdud vahidlərə malik olması.
5. Müəyyən bir dövr ərzində mövcud olması [12, s.3, 27, 28].

Göstərilənlərdən çıxış edərək, deyə bilərik ki, bu gün müstəqil Azərbaycan dövləti və hökuməti dünyanın demək olar ki, bütün dövlətlərilə geniş siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələr qurmuşdur və bu əlaqələrin uğurla davam etdirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi və həlli istiqamətində atılan mühüm siyasi addımlar Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərin tamhüquqlu bir aktoru olduğunu göstərir.

Ümummillə Lider Heydər Əliyevin memarı olduğu müstəqil Azərbaycan öz strateji hədəflərinə doğru inamla addımlamaqda, beynəlxalq aləmdə nüfuzu günü-gündən artmaqdadır. Ölkəmiz dünyanın ən mühüm strateji məsələlərinin - enerji, ərzaq, sosial təhlükəsizlik problemlərinin müzakirə olunduğu, idman, sağlamlıq və sülh çağırışlarının hədəf seçildiyi çoxsaylı mötəbər tədbirlərin keçirildiyi məkanlardan birinə çevrilmişdir. Son illərdə respublikamızda təşkil olunan Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu, “Avroviziya” mahnı müsabiqəsi, Avropa oyunları və “Formula 1” Avropa Qran Prisi kimi iri miqyaslı tədbirlər ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun və inkişafının göstəricisidir [8, s.37].

Akademik Ramiz Mehdiyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi xarici siyasətin əsas məqamlarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:

- xarici siyasət fəaliyyətinin mühüm elementi, ölkənin inkişafının tarazlaşdırıcı amili, milli mənafeələrimizin prioritet şəkildə cəmləşdiyi sahə olan neft strategiyası;
- Qərbi ölkələrinin bu regiona artan marağı ilə bağlı Azərbaycanın milli təhlükəsizlik problemi;
- Azərbaycanın regional siyasi, hərbi-siyasi və iqtisadi strukturlarda iştirakı;
- gələcəkdə ölkənin xarici siyasət fəallığının perspektivləri [15, s.227, 228].

Ümummillî lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət xəttini uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyev varislik, novatorluq və dinamizm prinsiplərinə əsaslanaraq, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə imkan verən müstəqil xarici siyasət yeridir. Dövlətimizin Avropa və dünya strukturlarına inteqrasiyasını davam etdirir [1, s.202-206].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən xarici siyasət strategiyası dövlətlərarası regional və beynəlxalq əlaqələrə daha yaxından qatılaraq, Şərqi və Qərbi dərəcələrinin sintezindən yaranmış cəhətləri özündə də əxz edərək, dünya birliyinə sıx inteqrasiya olunmaq xəttini seçmişdir. Bu seçimi reallaşdırmaq üçün Azərbaycan dövləti bir tərəfdən dünya təcrübəsini öyrənərək, özünün iqtisadi və siyasi inkişaf modelini müəyyənləşdirir, digər tərəfdən isə beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq öz milli maraqlarını qoruyaraq dövlətlərarası əlaqələrə girir [9, s.187-198].

Akademik Ramiz Mehdiyev prezident İlham Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:

- milli mənafelərin, dövlətin məqsəd və prioritetlərinin qorunması;
- ölkənin iqtisadi, siyasi və hərbi-siyasi suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının qorunub saxlanması və təmin edilməsi;
- ölkənin bütün vətəndaşlarının hüquqları, azadlıqları, ləyaqəti və maddi rifahının qorunması;
- Azərbaycanın mühüm həyatı maraqlarının olduğu regionların və ölkələrin müəyyənləşdirilməsi;
- dünya birliyi ölkələri ilə əməkdaşlığın inkişafına yönəldilmiş xarici siyasət strategiyasının bazasının yaradılması.
- ölkənin müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli;
- bütün coğrafi azimutlar üzrə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, tək cəhətli deyil, həm də iqtisadi prioritetlərin və maraqların gerçəkləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə bütün regional bloklar və təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət;
- Azərbaycan üçün məqbul və faydalı olan demokratik, çoxqütblü beynəlxalq münasibət sistemlərini öz hərəkətləri ilə dəstəkləmək [15, s.227, 228].

Beləliklə, bu gün ölkəmizdə uğurlu xarici siyasətin həyata keçirildiyini və bu əsasda səmərəli beynəlxalq münasibətlərin qurulduğunu söyləmək olar. Bu gün Azərbaycan Respublikası beynəlxalq siyasi arenada öz siyasi iradəsini göstərən, həm Qərbi, həm də Şərqi ölkələri ilə balanslaşdırılmış siyasi əlaqələr quran bir dövlət olaraq mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova S. Prezident İlham Əliyevin siyasi kursu // Tarix və onun problemləri, N 1-2, 2009, s.202-206
2. Avropa Şurası və Azərbaycan. <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/ash.pdf>
3. Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq. http://minenergy.gov.az/docs/bte/A%C4%B0_EMEKDASHL%C4%B0Q.pdf
4. Azərbaycan-NATO 15 illik tərəfdaşlıq. [http://www.mfa.gov.az/files/file/Az-NATO_15_il\(az\).pdf](http://www.mfa.gov.az/files/file/Az-NATO_15_il(az).pdf)
5. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri. <http://www.mfa.gov.az/content/566>
6. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. http://idp.gov.az/uploads/files/Dagliq_Qaraag_munaqishesi.pdf
7. Əliyeva G. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri haqqında // Məşvərət, 2003, №11
8. Əlizadə A. Zaman, müasir inkişaf və elm // Müstəqillik yollarında. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş məqalələr toplusu. Bakı, "Şərqi-Qərbi" Nəşriyyatı, 2016, 628 s.
9. Əhmədov E. Müasir dövrdə Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri (2003-2017-ci illər) // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. 4 (60) 2017, s.187-198
10. Hacıyev E. Azərbaycan BMT-də söz sahibidir. "Azərbaycan". 2012. 24 oktyabr. № 239. s.1.
11. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005. 631 s.

12. Hikmət Babaoğlu. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi (siyasi, ideoloji və diplomatik məsələlər). Bakı «Elm», 2007. 516 s.
13. Qurbanov R. Azərbaycan VƏ ATƏT dərş vəsaiti. Bakı: İqtisadiyyat universiteti nəşriyyatı, 2010
14. Гурбанова С.А. Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики. Баку, «Şorq-Qərb», 2010, 72 с.
15. Mehdiyev Ramiz. “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri”. Bakı, “XXI - Yeni Nəşrlər Evi”, 2005, 464 s.

Azerbaijan republic in modern international relations

Summary

The collapse and collapse of the world system of socialism at the end of the twentieth century caused a transformation of the essence of international relations. The emergence of independent States has led to a restructuring of the political landscape of the world, changes in the content and content of international relations. These changes began to manifest themselves with the emergence of new principles and mechanisms for applying the new principles of international law, transnationalizing world politics, and the growing role of the United States in the new world order. In the polar world, central and peripheral states began to differentiate. The collapse of the Soviet Empire in the Euro-Asian region led to the emergence of new independent states, including the Republic of Azerbaijan and the subject of modern world politics.

After independence, the Republic of Azerbaijan was recognized as peace and established diplomatic relations with it. At the same time, like other sovereign States, a number of international and regional organizations have been adopted. The role of the national leader Heydar Aliyev in establishing international relations of the Republic of Azerbaijan during this period is undeniable.

Азербайджанская республика в современных международных отношениях

Резюме

Крах и коллапс мировой системы социализма в конце XX века вызвал трансформацию сущности международных отношений. Появление независимых государств привело к перестройке политического ландшафта мира, изменениям в содержании и содержании международных отношений. Эти изменения начали проявляться с появлением новых принципов и механизмов для применения новых принципов международного права, транснационализации мировой политики и растущей роли Соединенных Штатов в новом мировом порядке. В полярном мире центральные и периферийные государства начали дифференцироваться. Распад Советской империи в евроазиатском регионе привел к появлению новых независимых государств, в том числе Азербайджанской Республики и субъекта современной мировой политики.

После обретения независимости Азербайджанская Республика была признана миром и установила с ним дипломатические отношения. В то же время, как и другие суверенные государства, был принят ряд международных и региональных организаций. Роль общенационального лидера Гейдара Алиева в установлении международных отношений Азербайджанской Республики в этот период неоспорима.

Rəyçi: dos. s.f.d. S.D.Məmmədova

SOSİOLOGİYA SOCIOLOGY СОЦИОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/86-89

Eldar Yusif oğlu Məcidzadə

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
emecidzade@gmail.com

SƏNAYEDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMA VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİ

Açar sözlər : strateji planlaşdırma, sənaye, strategiya, səmərəlilik, müəssisə

Key words: strategic planning, industry, strategy, efficiency, enterprise

Ключевые слова: стратегическое планирование, промышленность, стратегия, эффективность, предприятие

Giriş

Məqalədə müəssisədəki planlaşdırma sistemi müzakirə olunur. Strateji və əməliyyat planlaşdırmasının xarakteristikası verilir. Mövcud müəssisə fəaliyyətinin planlaşdırılması sisteminin təhlili verilir. Müəssisənin planlaşdırılan fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətləri təklif olunur.

Xarici firmaların çoxillik təcrübəsi göstərir ki, bazar şəraitində sənaye planlamasını düzgün qiymətləndirməmək, onu minimuma endirmək, məhəl qoymamaq və ya bacarıqsız həyata keçirmək çox vaxt əsassız iqtisadi itkilərə və nəticədə müəssisələrin iflasına səbəb olur. Hətta bütövlükdə ölkədə planlaşdırma ehtiyacı qalır və onu bazarın “görünməz tənzimləyici əli” ilə tamamilə əvəz etmək olmaz.

Əsas hissə

İstənilən sənaye müəssisəsində idarəetmə prosesinin mərkəzi elementi planlaşdırmaadır. Uğurla fəaliyyət göstərən müəssisələr nəinki strateji (uzunmüddətli) planlaşdırma, həm də hər bir bölmə və hətta iş yeri üçün əməliyyat (cari) planlarının detallı inkişafını həyata keçirirlər.

Demək olar ki, şirkətlərin iqtisadi idarəetmə və tənzimləmə sistemi planlaşdırma metodlarına əsaslanır. Bir mərhələnin tamamlanması növbəti mərhələnin başlanğıcı kimi xidmət edir. İstehsal prosesinin bütün mərhələlərini planlaşdırmadan başqa bir üsulla bağlamaq mümkün deyil. Planlaşdırma, bütün istehsal əməliyyatlarının tarazlığı və ardıcılığı əsasında məqsədə çatmaq üçün bir yol olaraq iqtisadi idarəetmə mexanizminin mərkəzidir.

Hal-hazırda bir çox yerli müəssisə inkişaf çətinliyi yaşayır, bəziləri isə bazarda yaşamaq üçün mübarizə aparır. Bu vəziyyətin əsas səbəblərindən biri, son dərəcə dinamik və qeyri-sabit bazar şəraitinə uyğunlaşmayan, müəssisələrin sabit inkişafını və böyüməsini təmin edə bilməyən planlaşdırma sistemidir.

Xarici alimlərin və iqtisadçıların bir çox əsərləri sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin planlaşdırılması məsələlərinə həsr olunmuşdur ki, bunlardan M. Buxalkov, V. A. Goremykin, A. I. Ilyin, R. Akoff və bir neçə başqalarının əsərləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Planlaşdırmanın mahiyyəti, müəyyən bir müddətə müəssisənin və hər bir bölmənin inkişaf məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsində, onların əlaqələndirilməsində və inteqrasiyasında özünü göstərir; iqtisadi vəzifələrin, onların əldə olunma vasitələrinin, həyata keçirilmə vaxtının və ardıcılığının müəyyən edilməsi; vəzifələrin həlli üçün zəruri olan maddi, əmək və maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsidir. Beləliklə, planlaşdırma geniş mənada başa düşülür. Dar mənada planlaşdırma, təşkilatın bütün səviyyələrində xüsusi hərəkətlər üçün zəmin yaradan xüsusi sənədlərin - planların hazırlanmasıdır.

Planlaşdırmanın əsas məqsədi təşkilatın imkanlarından optimal istifadə və təşkilatın səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb ola biləcək səhv hərəkətlərin qarşısını almaqdır.

Təşkilatlarda müxtəlif planlaşdırma növləri həyata keçirilə bilər. Planların quruluşu müəssisənin funksiyaları və daxili inzibati quruluşu ilə müəyyən edilir. Məqsədlərdən asılı olaraq strateji və taktiki planlaşdırma fərqlənir.

Strateji planlaşdırma- yüksək xarici amillərin qeyri-müəyyənlik şəraitində təşkilatın məqsədlərinə çatmasını təmin edən uzunmüddətli strategiyaların hazırlanması prosesidir.

Taktik planlaşdırma - strateji hədəflərə çatmağın ən təsirli yollarını təmsil etməli olan planlaşdırma işləridir. Strateji planlaşdırma ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, çünki strategiyaların həyata keçirilməsinə xidmət edir və onların təkmilləşdirilməsi, düzəldilməsi və əlavə olunmasıdır. Planlaşdırmanın bu növü qısamüddətli planların işlənməsini əhatə edir və bir ilədək bir müddət əhatə edir.

Müəssisənin plan sistemini təşkil edən çox sayda plan növü mövcuddur ki, bu da təşkilatın funksiyaları və daxili quruluşu ilə müəyyən edilir. Planlaşdırmanın səmərəliliyi və keyfiyyəti onun təşkili formasından və planlaşdırmanın əsas prinsiplərinə uyğunluq dərəcəsindən asılıdır.

Yeni texnologiyaların inkişafı, prinsiplial yeni məhsul və bazarların meydana çıxması, bazar tələbinin və bazar şəraitinin kəskin dəyişməsi müasir istehsalın inkişaf etdirilməsi vəzifəsinin mürəkkəbliyini müəyyənləşdirir. Buna görə, sənaye müəssisələri üçün yalnız daxili vəziyyətləri cəmləşdirmək lazım deyil, həm də uzunmüddətli davranış strategiyasını hazırlamaq lazımdır. Əslində, sovet dönməindən qalma müəssisələrin əksəriyyəti heç bir strategiya olmadan fəaliyyət göstərir, bu da gec və ya tez bazar payı uğrunda mübarizədə məğlubiyətə səbəb olur.

Son vaxtlar bir sıra yerli müəssisələr xarici analitik planlaşdırma məlumat sistemlərindən istifadə etməyə başlamışdır. Bununla birlikdə proqramların ayrı bir formada istifadəsi bütün analitik planlaşdırma və idarəetmə vəzifələrini tam təmin edə bilmir.

Sənaye müəssisəsində də planlaşdırma sistemi bir neçə səviyyəni əhatə edən qarşılıqlı əlaqələrin ardıcılığı kimi təqdim edilə bilər:

1) marketinq tədqiqatları və proqnozları əsasında rəhbərlik cəmiyyətin inkişafı üçün strategiya hazırlayır;

2) elmi-texniki şura iclaslarda elmi və texniki tərəqqi planları ilə müəyyən edilmiş müəssisənin elmi-texniki inkişaf perspektivləri ilə bağlı sualları müzakirə edir;

3) planlaşdırma və iqtisadi şöbə strateji istiqamətlərə əsasən, əvvəlcədən üç illik uzunmüddətli plan hazırlayır və hansıki hər il yeniləyir;

4) uzunmüddətli planı nəzərə alaraq, baş direktor tərəfindən təsdiqlənən çeşiddə və həcmdə illik istehsal planı tərtib edilir;

5) illik istehsal planına əsasən aylıq rüblük istehsal planları hazırlanır;

6) baş texnoloq şöbəsi istehsal olunan detallara, məhsul istehlakına sərf olunan xammal və materiallara, dəstləşdiricilərə ixtisaslaşdırılmış normalar hazırlayır

7) istehsal planına əsasən, planlaşdırma və iqtisadi şöbə tələb olunan əmək miqdarına limit qoyur, kadr planını hazırlayan əmək şöbəsinə verilir;

8) istehsal planları icraçılara çatdırılır, tənzimlənilir və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edilir.

Müəssisədə planlaşdırma işinin təşkilinin vacib bir çatışmazlığı, yalnız yuxarıdan aşağıya qədər təşkil edilməsidir. Emalatxanalar özləri heç bir planlaşdırılmış fəaliyyətlə məşğul deyillər və yalnız alınan tapşırıqları yerinə yetirirlər. Şirkət rəhbərliyi həmişə alt bölmələrin potensial imkanlarını görə bilmir və nəzərə almır.

Bundan əlavə, ölkənin planlaşdırılmış iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçməindən sonra planlaşdırma mexanizmi heç bir köklü dəyişikliklərə məruz qalmır və müəssisənin planlaşdırılan fəaliyyəti "köhnə tərz"də aparılır.

Planlaşdırmanın effektivliyi dedikdə əsasən planlaşdırılan göstəricilərin həqiqi göstəricilərlə uyğunluq dərəcəsi başa düşülür. Planın həyata keçirilmə dərəcəsini xarakterizə edən əsas göstəricilər bunlardır: planın hazırlanması və həyata keçirilməsinin keyfiyyəti üçün bir meyar (planlaşdırılan göstəricinin həqiqi məlumatlara uyğunluq dərəcəsini əks etdirir); gərginlik əmsalı (müvafiq planlaşdırılmış və ya faktiki göstəriciləri normativlə müqayisə etmək); risk dərəcəsi (əgər faktiki məlumatlar planlaşdırılandan çox olarsa; 10%- normal, 20%- yüksək, 40% -həddindən artıq və 50% -dən çox qəbul edilməz) [2].

İllik planın icrası zamanı planların düzəldilməsinə həm rüblər, həm də aylar üzrə saxlamaq lazımdır ki, bu da planlar sisteminə elastiklik və uyğunlaşma kimi əlavə xüsusiyyətlər verir.

Müəssisənin aylıq planlaşdırması iki hissədə aparılmalıdır: müəssisələrin əsas bölmələri kontekstində və məcmu gəlir və xərc maddələri üzrə [3].

planlaşdırma üçün:

- alternativ həllərin yaradılması prosesinin idarə edilməsi ekspert və analitik metodlar; passiv axtarışın təşkili və empirik metodların tətbiqi

-alternativlərin formalaşması; təklifi qiymətləndirmək üçün mütəxəssislərin seçilməsi və cəlb edilməsi

-testlər, risk analizi, süzülmə və alternativ seçim; planlaşdırmanın həyata keçirilməsinə strateji nəzarət; planlaşdırma nəticələrinin təhlili və tövsiyələrin hazırlanması və düzəldici fəaliyyətlər.

Planlaşdırma şöbəsi ilə planlaşdırma qrupu arasında funksiyaların bölgüsü aydın və qısa olmalıdır.

Bundan əlavə, planların hazırlanmasına sərf olunan vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq və məlumat sistemləri tərəfindən toplanan məlumatlar əsasında planlaşdırma sistemini inkişaf etdirən müəssisədə planlaşdırma səmərəliliyini artıracaqdır. Bu üsul kifayət qədər vaxt aparan və bahadır, lakin məlumat

sistemlərinin tətbiqi və modernləşdirilməsi nəticələrin tez bir zamanda əldə olunması üçün zəruri bir addımdır.

İnformasiya texnologiyaları planlaşdırmasının modernləşdirilməsi üçün iki variant təklif edilir:

1) MRP II (Maddi Tələb Planlaşdırması - Maddi Resursların Planlaşdırılması) və CRM (Müştəri Münasibətlərinin İdarə edilməsi) ilə birlikdə həyata keçirilməsi;

2) ERP (Enterprise Resource Planning System) tətbiq edilməsi.

MRP II, bir istehsal şirkətinin bütün qaynaqlarını, istehsal vahidlərində əməliyyat planlaşdırma, modelləşdirmə elementləri olan pul vahidlərində maliyyə planlaşdırma metodudur, yəni: "nə olarsa" sualının cavablarından asılı olaraq dəyişə bilər. Bu proqram, qalanları ilə əlaqəli bir sıra funksiyalardan bəhs edir: iş planlaşdırması, satış və əməliyyatların planlaşdırılması, məkan və təqvim planlaması, material tələbatlarının planlaşdırılması, tutum tələblərinin planlaşdırılması, habelə istehsal gücü və maddi qaynaqları dəstəkləyən sistemlər. Bu sistemlərin nəticələri maliyyə hesabatları, nəqliyyat büdcələri və pul vahidlərində anbar planlaşdırması ilə birləşdirilmişdir.

CRM, satış və müştəri münasibətlərinə yönəlmiş bir müəssisə qaynaqlı idarəetmə metodologiyasıdır. Daha ümumi mənada - satış qüvvəsinin (satış qüvvələrinin) müəyyən funksiyalarının idarə edilməsi və bu funksiyaların avtomatlaşdırılması texnologiyasıdır. Avtomatlaşdırılmış CRM müştəri xidməti sistemlərinin qurulması anlayışı yalnız maliyyə və mühasibat məlumatlarının deyil, eyni zamanda müştəri münasibətləri ilə bağlı digər məlumatların da toplanması, işlənməsi və təhlilini əhatə edir. Bu menecerlərin məhsuldarlığını artırmağa, müştəri xidmətlərini yaxşılaşdırmağa və satışların artmasına kömək edir.

MRP II və ya CRM sistemlərindən ayrıca istifadə müəssisədə yalnız müvafiq funksiyaları kompüterləşdirir və qismən avtomatlaşdırır bilər [1]. Buna görə ilk seçim onların birgə istifadəsini təklif edir. İkinci yüksəltmə seçimi ümumi məlumat bazasını yaratmaq prinsipinə əsaslanan daha mürəkkəb ERP konsepsiyasının istifadəsini təklif edir. Bu sistem istehsal planlamasını həyata keçirməyə, sifariş axını stimulyasiya etməyə və müəssisələrin xidmət və şöbələrində, korporativ resurs idarəçiliyini həyata keçirmə imkanlarını qiymətləndirməyə imkan verir.

MRP II xüsusiyyətlərinə maliyyə idarəetmə, marketing əlavə edildi. ERP konsepsiyası biznes planlaşdırma MRP konsepsiyası kimi yalnız istehsal deyil, bir iş idarə etməyə yönəlmiş metoddur. MRP II metodologiyasında əhəmiyyətli bir fərq ondadır ki, planlaşdırma zənciri boyunca "dinamik təhlil etmək" və "planı dinamik şəkildə dəyişdirmək" mümkündür.

Beləliklə, planlaşdırma təşkilatın fəaliyyətinin vacib bir hissəsidir. Məhz bu, müəssisənin imkanlarını, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağı nəzərə almağa imkan verir. Lakin, milli müəssisələr sağlam strateji planların hazırlanmasına laqeyd yanaşaraq bu idarəetmə funksiyasına kifayət qədər diqqət yetirmirlər. Digər vacib problem, planlaşdırma sistemlərinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşmamasıdır.

NƏTİCƏ

strateji planlaşdırma təşkilatı həm texnoloji, həm də struktur baxımından modernləşdirilməlidir:

-strateji planlaşdırma prosesinə əsaslanan planlar sistemini tətbiq etmək lazımdır;

-planlaşdırma yanaşmasını "aşağıya doğru - plan qur";

-şirkətin strateji inkişafı ilə məşğul olacaq xüsusi bir planlaşdırma qrupu yaradılmalı və ona müəyyən səlahiyyətlər verilməlidir;

- planlaşdırma səmərəliliyini artırmaq üçün MRP II və CRM və ya ERP konsepsiyaları həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Казаченко Л. Д. Развитие современных систем управления предприятием / Л. Д. Казаченко // Вестник ЧитГУ. – 2010. – №7. – С. 16-22

2.Кобец Е. А. Планирование на предприятии: учеб. пособие / Е. А. Кобец. – Таганрог: ТРТУ, 2006. – 130 с.

3.Смагина М. В. Резервы повышения качества стратегического планирования на промышленных предприятиях / М. В. Смагина, И. А. Грошева // Вестник Саратовского ГСЭУ. – 2011. – №4. – С. 110 – 113.

4.Черкасова О. В Управление предприятием (организацией): учеб. пособие / О.В. Черкасова. – Саранск: МГУ, 2010. – 212 с.

Strategic planning and its efficiency in the industry

Summary

Strategic planning of the production, economic and financial activities of an industrial enterprise is the most important management function. Strategic planning means designing the desired future state of the enterprise and effective ways to achieve it. Designing effective ways to achieve necessary goals involves determining the list of required funds, their quantity and calendar dates for their receipt. In other words, when designing effective ways to achieve the desired future, it is necessary to establish what actions are required, in what quantity and at what time.

Стратегическое планирование и его эффективность в промышленности

Резюме

Стратегическое планирование производственно-хозяйственной и финансовой деятельности промышленного предприятия является важнейшей функцией управления. Стратегическое планирование представляет собой проектирование желаемого будущего состояния предприятия и эффективных путей его достижения. Проектирование эффективных путей достижения поставленных целей предусматривает определение перечня требуемых средств, их количества и календарных дат их получения. Иначе говоря, при проектировании эффективных путей достижения желаемого будущего необходимо установить, какие требуются средства, в каком количестве и в какое время.

Rəyçi: dos. Ə.M.Babaşov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/90-94

Çavid Bəhmən oğlu Babayev
Azərbaycan Elm Assosiasiyası, Bakı, Azərbaycan

MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF

Açar sözlər: iqtisadiyyat; innovasiya; innovasiya sistemi; inkişaf; texnologiya

Key words: economy; innovation; innovation system; development; technology

Ключевые слова: экономика; инновации; инновационная система; развитие; технология

Giriş

Son illər əsaslı iqtisadi və sənaye islahatları, ardıcıl olaraq həyata keçirilən məqsədli dövlət proqramları, akkumulyasiya edilən maliyyə imkanları və geniş xarici iqtisadi əlaqələr Azərbaycanı xoş gələcək qurmaq üçün möhkəm baza ilə təmin etmişdir. Bununla belə, bu gələcək uğurun əsas elementləri - yeni ideyalar yaratmaq və bu ideyaları ölkənin innovativ və uğurlu məhsulları, xidmətləri və yeni tipli şirkətləri təmsalında həyata keçirmək bacarığından asılıdır. Bu, öz gücünə əmin, yeni imkanları tədqiq etmək və uğurla həyata keçirmək istəyən yeni azərbaycanlı nəslini yetişdirmək üçün Azərbaycan dövlətinin qarşıya qoyduğu məqsədin bilavasitə təsdiqidir.

İnnovatika – innovasiya fəaliyyətinin elmi bünövrəsi, nəzəri əsasıdır. İnnovatika altında elmi fəaliyyətin nəzəri əsaslarının innovasiyanın proqnozlaşdırılması və yaradılması elmi metodologiya və üsullarının hazırlanması və inkişafı ilə məşğul olan elmi fəaliyyətin istiqaməti, həmçinin innovasiya fəaliyyətinin, tətbiqinin planlaşdırılması və təşkili üsulları başa düşülür. İnnovativlik müasir təşəkkül vəziyyətinin təhlili, onun inkişafının proqnozu bir çox fundamental elmlərin əsasını təşkil edən problemləri ifadə etməyə imkan verir. Bu problemlərin həlli innovativlik tədqiqat obyektini kimi nəzəri bazasının və metodoloji əsaslarının inkişafına təkan vermişdir.

Beləliklə, innovativlik elmi istiqamət kimi yeni biliklərin, texnologiyaların, metodologiya və metodların daxili nizamlanmış tam sistemidir. Bu sistem innovasiya prosesinin və onların vahid, qarşılıqlı əlaqəli və tamamlanan sisteminin məntiqi birləşdirilmiş konseptual sxemini əhatə edir. İstənilən dövlətin müasir iqtisadiyyatının əsas məsələsi innovasiya aktivliyinin artmasıdır. Məhz bu istiqamət istənilən sahə və regional problemin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edir. İnnovasiya infrastrukturunu ölkənin istehsalat sektorunun ümumi inkişaf alətləridir. İstehsalat sektorunun real inkişafı yeniliyin innovasiya fəaliyyətinin davamlı və məqsədyönlü təşkilinə əsaslanmalıdır.

Milli iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri, diversifikasiya, innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsi, elmin rolunun artırılması və habelə investisiyaların çoxalması olmadan davamlı iqtisadi artım mümkün deyildir. Bunlar bir tərəfdən iqtisadiyyatın müəyyən sahəsinə investisiyaların istiqamətləndirilməsini nəzərdə tutur, digər tərəfdən isə innovasiyaların artımı ilə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə, bazarın tələblərinə adekvat investisiya resurslarının axımına təminat verir. Bu gün əsas məsələ Azərbaycanın davamlı iqtisadi artımına səmərəli təsir edəcək innovasiya tipli iqtisadi inkişafın prioritet məsələlərinin müəyyən edilməsidir.

Azərbaycanda Milli innovasiya sisteminin formalaşması

İnnovasiya fəaliyyəti ölkənin iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərir. Respublikamızın innovasiya siyasətinin əsas məqsədi istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının həcmində artırılmasından ibarətdir.

Texnologiyalar əsnasında digər iqtisadi sahələrin inkişaf etdirilməsinə daha çox maraq var. Yaşadığımız dövr informasiya, internet dövrüdür. Texnologiyasız heç nəyi inkişaf etdirə bilmərik. Bunun da inkişafı üçün təbii ki, innovasiyalar inkişaf etməlidir ki, bilik ön plana çıxsın və bunun da əsnasında digər sahələr inkişafa doğru getsin.

Milli innovasiya sistemi dedikdə dövlətin iqtisadi siyasətindən irəli gələn və müvafiq normativ hüquqi baza ilə tənzimlənən, iqtisadi cəhətdən sərfəli olan yeni biliklərin istehsalı, yayılması olan regional iqtisadi sistem başa düşülür. Milli innovasiya sisteminin formalaşması öz-özlüyündə müxtəlif istiqamətlər üzrə zəruri qanunverici bazanın yaradılması, elmi - texniki prioritetlərin müəyyənlişməsi, elmi - tədqiqat sektorunun idarəedilməsi, elmi - tədqiqat sektorunun maddi-texniki bazasının yenilənməsi və s. üzrə tədbirlərin reallaşmasını tələb edir.

Milli innovasiya sisteminin yaradılmasının başlıca məqsədi mövcud intellektual potensialdan səmərəli istifadə, yeni biliklərin generasiyası, yayılması və həyata keçirilməsi yolu ilə ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə ölkənin elmi-texnoloji kompleksinin və yüksək texnoloji sənayesinin prioritet inkişafını, buraxılan məhsulların, xüsusilə daxili bazarda, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan regional innovasiya siyasəti işlənilib hüquqi təsdiqlənməlidir. Bu zaman ali təhsilin dünya səviyyəsinə qaldırılmasına və kadr hazırlığı problemlərinin həllinə, o cümlədən də gənclərin elmə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Milli innovasiya sisteminin formalaşdırılmasında aşağıdakı əsas prinsiplər yerinə yetirilməlidir: [1]

- innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasına sistemli yanaşma;
- ərazilərin xüsusiyyətini nəzərə alan və inteqrasiya edilə bilən regional innovasiya sistemlərinin sərbəst formalaşdırılması;
- fundamental elmlərin, ali təhsilin və yüksək texnologiyaya əsaslanan sənayenin inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– mənbələri konkret göstərilməklə ehtiyatların prioritet istiqamətlərdə cəmləndirilməsi.

Bütün bunlarla yanaşı milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması zamanı aşağıdakı hallar da nəzərə alınmalıdır:

- ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əsaslı təsir göstərmək üçün xarici investisiyanın sənaye sahələrinə cəlb edilməsi;
- digər tərəfdən xarici investisiyaların bilavasitə cəlb edildiyi obyektlər elm və texnologiyaya sahələri olmalı;
- istehsal olunmuş məhsullar beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətli olmalıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması prosesində ilk növbədə ölkəmizin elmi-texniki, texnoloji intellektual potensialından və maliyyə imkanlarından çıxış etmək lazımdır.

Elmi-texnoloji innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi sərği fəaliyyətindən, istehsalçıların müxtəlif beynəlxalq informasiya şəbəkə və təşkilatlarında iştirakından bilavasitə asılıdır. Dövlətin innovasiya siyasətinin reallaşdırılması, lazım olan mexanizmlərin yaradılması üçün təşkilatı-hüquqi, sosial-iqtisadi və təbliğat-informasiya tədbirlər kompleksinin işləməsi zəruridir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən qeyri-neft sektorunun, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunun sürətli inkişafı ölkədə yeni innovasiya texnologiyalarının daha geniş tətbiqini tələb edir. Respublikanın çox şaxəli iqtisadiyyatı bir çox sahələrdə innovasiya texnologiyalarının inkişafına imkan verir.

Milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması və onun inkişafının strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, prioritetlər üzrə texnoloji inkişafa hədəflənən uzunmüddətli innovasiya proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi elmi innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Bu gün Azərbaycanda innovasiya sisteminin yaradılması istiqamətində sistemli işlər görülür. Bu istiqamətdə əsas güc Milli innovasiya sisteminin elementlərinin inkişafına, istehsal sahələrinin artırılmasına, regionların innovativ inkişafına və innovasiyaya tələbin artırılmasına yönəldilir. [1]

Eyni zamanda, həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində müasir infrastruktur yaradılmış, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə çoxsaylı layihələr icra edilmiş, biznes və investisiya mühiti davamlı olaraq yaxşılaşdırılmış, sahibkarlığın inkişafında mühüm uğurlara nail olunmuş, həmçinin regionların inkişafı strategiyası plana uyğun olaraq həyata keçirilməkdədir. Bütün bunlar isə dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün möhkəm təməl formalaşdırmışdır.

Sənaye sahəsi inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in artırımının 80-95%-i texnika və texnologiyaya keçən yeni biliklərin payına düşür. İnnovasiyalı inkişaf yoluna keçidin mümkünlüyü Milli innovasiya sisteminin yaradılması hesabına mümkün olmuşdur.

2014-cü il Azərbaycanda “Sənaye ili” elan edilmiş və 230-dan çox sənaye müəssisəsi yaradılmışdır. Məhz həmin il sənayenin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur.

Ötən dövrdə ölkədə qeyri-neft sənayesinin əsas həlqələrini formalaşdıran maşınqayırma, avadanlıq istehsalı, cihazqayırma və tikinti materiallarının istehsalı sahələrində yeni rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmış, o cümlədən Gəncədə traktor və kənd təsərrüfatı texnikası, Naxçıvanda avtomobil, Mingəçevirdə elektron avadanlıqlar, Sumqayıtda günəş panellər, Qaradağda metal konstruksiyalar, Hacıqabulda seramik plitələr istehsalı müəssisələri qurulmuşdur. Bununla yanaşı, son illərdə güclü müdafiə sənayesinin qurulması istiqamətində mühüm layihələr icra olunmuş, qısa müddətdə bu sahədə 50-yə yaxın yeni istehsal sahəsi yaradılmışdır. Müdafiə sənayesi müəssisələri tərəfindən hərbi təyinatlı məhsullarla yanaşı, mülki

məmulatların da istehsalı təşkil olunmuşdur ki, onların həcmi son illərdə 2 dəfə artırılmışdır. Məhz bu vəziyyətdə gözlənilir ki, Azərbaycanda sənaye parklarının yaradılması daha geniş vüsət alsın. Belə parkların yaradılması isə xaricdən müvafiq məhsul idxalının azalmasında da mühüm rol oynamaq iqtidarındadır.

Milli innovasiya sisteminin inkişafı

İnkişaf etmiş ölkələrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir tendensiyaları fonunda innovasiya siyasətinin formalaşmasına sistemli yanaşmanın tətbiqi birinci dərəcəli məsələlərdəndir. İnnovasiya siyasətinə sistemli yanaşma konsepsiyasını həyata keçirməklə qısa müddət ərzində qarşılıqlı təsir mexanizmini, biznesi, elmi, təhsili və ÜDM-də ümumi elm tutumluğunu artırmağa imkan verən səmərəli Milli innovasiya sistemi yaratmaq mümkündür.

Azərbaycanın Milli innovasiya sisteminin yaradılmasını və innovasiya fəaliyyətinin inkişafını şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, yeni texnologiyalar sahəsində imkanların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə istifadəsi;
- elmi-texniki və innovasiya sferalarında dövlət siyasətinin aparılması;
- elmi nəticələrin ənənəvi inzibati-amirlik metodları ilə tətbiqinin yenisi ilə əvəz edilməsinin labüdlüyü;
- ölkənin əmək potensialının bütün növləri və ilk növbədə yüksək ixtisaslı kadrlar üçün iş yerlərinin yaradılması zərurəti;
- elm tutumlu istehsal mədəniyyətinin yenidən bərpa edilməsi.

Ölkədə "yeni iqtisadiyyatın" sürətli inkişafı, kapital bazarı və yeni texnologiyalar arasında artan qarşılıqlı əlaqə, yeni biliklərin, texnologiyaların, xidmətlərin yaradılması və istifadəsinin miqyaslı xüsusiyyətləri Milli innovasiya sisteminin ölkənin innovasiya inkişafının institusional əsası kimi yaradılmasına şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasının Milli innovasiya sistemi Respublikanın innovasiya fəaliyyətinin inkişafını təmin edən qanunvericiliyin, struktur və funksional komponentlərin vəhdətidir. [2]

Azərbaycan iqtisadiyyatında islahat aparılması şəraitində əsas məsələlərdən biri müəssisə və təşkilatların, müəssisələrin, firmaların, şirkətlərin innovasiya fəallığının artırılmasıdır. Bu mərhələdə innovasiya inkişafının fərqli cəhəti daha progressiv texnoloji proseslərə və çevik istehsalata tez bir zamanda keçiddir, bu da yeni rəqabətqabiliyyətli, dünya standartlarına cavab verən məhsul istehsal etməyə imkan verir.

Bu gün respublikada iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun əhəmiyyəti artmaqdadır. Sahibkarlıq sektorunda bunlar rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən iri və orta müəssisələrdir. Bu sektora dövlət tərəfindən investisiyalar qoyulur. Dövlət tərəfindən innovasiya fəaliyyətinə verilən dəstək innovasiya xidmətlərinin və infrastrukturun lazım olan səviyyədə inkişaf etməməsinə görə çox vaxt öz səmərəsini vermir. Respublikada Milli innovasiya sisteminin inkişafına sistemli yanaşmanın olmasına ehtiyac var. Yaradılan texnoparklar və innovasiya infrastrukturunun digər elementləri arasında sıx əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi MİS-in inkişafının əsas səbəbləridir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, milli innovasiya sistemləri regionların inkişaf etdirilməsinin çox səmərəli alətidir. Hər bir regionda və ya regionlar qrupunda yaranmış vəziyyəti fərdi yanaşmadan istifadə etməklə öyrənərək, onların inkişaf problemlərini həll etmək olar. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında və qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsində özəl sektor xüsusi rol oynayır və bu baxımdan sahibkarlığın inkişafı prioritet istiqamətlərdəndir. Ölkə başçısının "Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır" strateji xəttinə uyğun olaraq, Azərbaycanda innovativ sahibkarlığın stimullaşdırılması və inkişafı üçün özəl bölməyə xüsusi diqqət göstərilir, müxtəlif istiqamətlər üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilir. Son illərdə biznes və innovasiya mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi ilə bağlı görülmüş işlər, real sektora göstərilən maliyyə dəstəyi, sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədlə institusional mexanizmlərin yaradılması belə tədbirlərdəndir.

İnnovasiya prosesi ilə məşğul olan şəxslərin bazarın tələblərinə vaxtında reaksiya verməsi, rəqabətliklik və əlaqələrin genişlənməsi bütün təşkilatların səmərəliliyini artıracaq. Məqsədyönlü siyasi tədbirlər innovasiya prosesinin inkişafına təkan verir. Ölkənin innovasiya sisteminin inkişafının prioritet istiqamətləri əqli və sənaye mülkiyyəti bazarının inkişaf mexanizminin yaradılmasıdır.

Ölkənin güclü elmi-texniki potensialı, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində mühüm nailiyyətləri, fundamental tədqiqatlar üzrə kifayət qədər elmi bazası vardır. Respublikamızda innovasiya fəaliyyəti üçün

vacib olan və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olan təşkilatı-iqtisadi mühit vardır, buna görə də stimül və qaydalar sistemli şəkildə hazırlanmalı və işlənməlidir.

MİS-də elmi-texniki potensialın inkişafı üzrə tədbirlər aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur:

- elmi tədqiqat və təcrübə konstrüktor işlərinin qrant əsasında maliyyələşməsi;
- elmi tədqiqat və təcrübə konstrüktor işlərinin özəl sektorla birgə maliyyələşməsi;
- elmi-texniki ekspertizanın müstəqilliyi;
- elmi təşkilatların strukturunun dəyişdirilməsi.

Sürətlə dəyişən dünyada üstünlük təhsil sistemini inkişaf etdirə bilən, əsas daşıyıcısı gənclər olan innovativ potensialından səmərəli istifadə etməyi bacaran dövlətlərdə olacaqdır. Bununla bağlı Prezident İlham Əliyev qeyd edir ki, “gələcək, əlbəttə, yalnız biliklərlə bağlı olacaqdır. Gələcəkdə o ölkələr üstünlük qazanacaq ki, orada elmi–texniki tərəqqi, texnoloji yeniliklər vardır. Biz bu ölkələrin sırasına daxil olmağa çalışmalıyıq.” [4]

Səmərəli Milli innovasiya sisteminin yaradılması milli iqtisadiyyatın rəqabətə dayanıqlılığının artırılmasına imkan yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunverici bazanın daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bununla əlaqədar olaraq milli və xarici ölkələrin innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar hüquqi aktları təhlil edilmiş, onların əsasında mövcud hüquqi sənədlərə yenidən baxılmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamlarından irəli gələn "Milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması və inkişafı proqramı", "Milli innovasiya sisteminin konsepsiyası" işlənilib hazırlanmışdır.

Nəticə

Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrdən elmi-texniki geriliyini aradan qaldırmaq və onun tam tərəfdaş kimi global innovasiya mühitinə daxil olması milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafından asılıdır. Bununla əlaqədar müvafiq inkişaf proqramının işlənilməsi bir çox problemlərin konstrüktiv həllini, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan təsirli, səmərəli innovasiya sistemi nəzəriyyəsinin işlənilməsinin vacibliyini ön plana çəkir. Milli innovasiya sisteminin yaradılmasının başlıca məqsədi mövcud intellektual potensialdan səmərəli istifadə, yeni biliklərin generasiyası, yayılması və həyata keçirilməsi yolu ilə ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə ölkənin elmi-texnoloji kompleksinin və yüksək texnoloji sənayesinin prioritet inkişafını, buraxılan məhsulların, xüsusilə daxili bazarda, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan regional innovasiya siyasəti işlənilib hüquqi təsdiqlənməlidir. Bu zaman ali təhsilin dünya səviyyəsinə qaldırılmasına və kadr hazırlığı problemlərinin həllinə, o cümlədən də gənclərin elmə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu-İnnovasiya fəaliyyəti haqqında bir sıra stimullaşdırıcı mexanizmlər. Bakı-2017, s.4-5,11
2. İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu-"Azərbaycanda innovasiya aktivliyinin qiymətləndirilməsi və innovasiya fəaliyyətinin səmərəsinin artırılması üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanması" Yekun Hesabat-2015.
3. <https://president.az/articles/22368>
4. Əliyev İ.H. Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu (MDBMİ) məzunlarının I Dünya Forumunda nitqi. 13 aprel 2013-cü il. Azərbaycan qəzeti.
5. Müstəqillik illərində Azərbaycanda innovasiyaların inkişafı – məqalə toplusu. AMEA Elmi innovasiyalar mərkəzi. Bakı -2011.
6. Qasımov E.-Respublika.22 dekabr 2013.
7. Christine Greenhalgh, Mark Rogers. Innovation, Intellectual Property, and Economic Growth. Princeton University Press, 2010, s.8.
8. Andrew I. S. Goh. Towards an Innovation-Driven Economy through Industrial Policy-Making: An Evolutionary Analysis of Singapore. The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal, Volume 10, No.3, s.5.
9. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusunun Bülleteni "İnnovasiya" cib kitabçası, Bakı – 2018
10. Əzizova G.A.-Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı-2012.
11. World Bank “Doing Business 2020”

National innovation system: current status and development

Summary

The state of innovation is a very important indicator of the development of society and its economy in each state. Taking into account the relevance of innovations to achieve socio-economic goals, innovation and investment activities have been identified as priorities of the Republic of Azerbaijan. From this point of view, the most important socio-economic task of the republic is to increase the efficiency of scientific research in production. Our country has entered a qualitatively new stage of development thanks to the flexible economic policy based on the scientific principles and principles of the liberal market economy.

Национальная инновационная система: текущее положение и развитие

Резюме

В каждом государстве состояние инновационной деятельности является очень важным индикатором развития общества и экономики страны. Для достижения социально-экономических целей, с учетом актуальности инноваций, активизация инновационной и инвестиционной деятельности определены как приоритетные вопросы, стоящие перед Азербайджанской Республикой. С этой точки зрения, в настоящее время основной социально-экономической задачей, стоящей перед республикой, является повышение эффективности использования научных исследований в производстве. Наша страна перешла на следующий качественный этап развития благодаря гибкой экономической политике, опирающейся на научные основы и принципы либеральной рыночной экономики.

Rəyçi: prof. f.e.d. İ.Rüstəm

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/95-98

Eldar Yusif oğlu Məcidzadə

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
emecidzade@gmail.com

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN INNOVATİV FƏALİYYƏTİNİN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI

Açar sözlər : strateji planlaşdırma , sənaye, strategiya, idarəetmə, müəssisə

Key words: strategic planning, industry, strategy, management, enterprise

Ключевые слова: стратегическое планирование, промышленность, стратегия, управление, предприятие

Giriş

Məqalədə müəssisədəki planlaşdırma sistemi müzakirə olunur. Strateji və əməliyyat planlaşdırmasının xarakteristikası verilir. Mövcud müəssisə fəaliyyətinin planlaşdırılması sisteminin təhlili verilir. Müəssisənin planlaşdırılan fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətləri təklif olunur.

Xarici firmaların çoxillik təcrübəsi göstərir ki, bazar şəraitində sənaye planlamasını düzgün qiymətləndirməmək, onu minimuma endirmək, məhəl qoymamaq və ya bacarıqsız həyata keçirmək çox vaxt əsassız iqtisadi itkilərə və nəticədə müəssisələrin iflasına səbəb olur. Hətta bütövlükdə ölkədə planlaşdırma ehtiyacı qalır və onu bazarın “görünməz tənzimləyici əli” ilə tamamilə əvəz etmək olmaz.

İstənilən sənaye müəssisəsində idarəetmə prosesinin mərkəzi elementi planlaşdırmaqdır. Uğurla fəaliyyət göstərən müəssisələr nəinki strateji (uzunmüddətli) planlaşdırma, həm də hər bir bölmə və hətta iş yeri üçün əməliyyat (cari) planlarının detallı inkişafını həyata keçirirlər.

Demək olar ki, şirkətlərin iqtisadi idarəetmə və tənzimləmə sistemi planlaşdırma metodlarına əsaslanır. Bir mərhələnin tamamlanması növbəti mərhələnin başlanğıcı kimi xidmət edir. İstehsal prosesinin bütün mərhələlərini planlaşdırmadan başqa bir üsulla bağlamaq mümkün deyil. Planlaşdırma, bütün istehsal əməliyyatlarının tarazlığı və ardıcılığı əsasında məqsədə çatmaq üçün bir yol olaraq iqtisadi idarəetmə mexanizminin mərkəzidir.

Hal-hazırda bir çox yerli müəssisə inkişaf çətinliyi yaşayır, bəziləri isə bazarda yaşamaq üçün mübarizə aparır. Bu vəziyyətin əsas səbəblərindən biri, son dərəcə dinamik və qeyri-sabit bazar şəraitinə uyğunlaşmayan, müəssisələrin sabit inkişafını və böyüməsini təmin edə bilməyən planlaşdırma sistemidir.

Əsas hissə:

Məqsəd sənaye müəssisəsinin innovativ fəaliyyətinin və strateji planlaşdırmanın vacibliyini (zəruriliyi, məqsədəuyğunluğu) əsaslandırmaqdır. Əvvəlcə bu fəaliyyət növünün əlamətlərini, məqsədlərini və nəticələrinin qiymətləndirilməsini ortaya qoymaq.

Baxacağımız mövzunun aktuallığı, sənayenin struktur elementlərinə qoyulan investisiya dəstəyinin artması və dünya birliyindəki sənaye səviyyəsinin artması ilə müəyyən edilir. Həm də sosial-iqtisadi inkişafa töhvə verən həm maddi-texniki, həm də təşkilat və əmək mənbələrindən istifadə nəzərə alınmaqla investisiya fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək vacibdir.

Strateji planlaşdırmanın qısa müddətli planlaşdırma ilə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətləri var, nəinki vaxtında həll olunan vəzifələr. Bu, iqtisadi subyektin bütün növ ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə nail olması üçün deyil, innovativ inkişaf yollarından biri olan rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda, hədəflərin qurulması, resursların çox mərhələli paylanması və müxtəlif fəaliyyət planlarını (cari və əməliyyat daxil olmaqla) birləşdirmək sənətkarlığı ilə təyin olunan strateji planlaşdırmanın (SP) xarici dəyişikliklərə qarşı gözlənilən qabaqlayıcı reaksiyası vacibdir.

Eləcə də funksional strategiyalar strateji, menecment sahələri (elmi və innovativ inkişaf səbəbiylə yeni sənaye sahələri, fərdi idarəetmə sistemi çərçivəsində fərdi yaradıcı qrupların fəaliyyəti) şəklində cəmləşdirilməlidir. Gələcəkdə planlaşdırılan tədbirlərin investisiya cəlb ediciliyində artımı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda göstərilənlər bir sənaye müəssisəsinin (SM) əsas (yenilikçi) və funksional inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsinin nəticələrinin yüksək iqtisadi dəyərlərini təklif edir. Bu hal yaranan məhsulların növlərinə (keyfiyyətinə), təşkilati mədəniyyətə və innovasiyaya maliyyə dəstəyinə nəzarət funksiyasının vacibliyini aktuallaşdırır. Ətraf mühit amillərinin təsirinin qeyri-müəyyənliyi innovasiyanın

strateji planlaşdırılması dövrlərinin sayının artmasına və onların ehtimal olunan təqdimatının proqnostik qiymətləndirmələrinin (mədəni idarəetməyə əsaslanan düzəlişlərinin) formalaşmasına səbəb olacaqdır.

Innovativ fəaliyyətin strateji planlaşdırmasının (SP) əsasını "xarici vəziyyətlərin dinamikası" nın təhlili və proqnozlaşdırılması (hər şeydən əvvəl bazarın həcmi və quruluşu, onun ayrı-ayrı sahələri, rəqiblərin davranışı) təşkil edir. Eyni zamanda, korporativ münasibətlərin içərisinə də "baxmaq" lazımdır - kəşfiyyat işlərinin təhlükəsizliyini təmin edən iqtisadi kəşfiyyat xidmətinin fəaliyyəti, münasibətlərin etibarlılığı baxımından mədəni idarəetmə, əsas (yenilikçi) bir strategiya və lazımi kadr tələblərinin (seçim, yerləşdirmə, təşviq) tətbiq edilməsinə əsaslanan müəyyən bir quruluş, mühasibat, hesabat və nəzarət fəaliyyətləri təmin edən quruluş yaradılmalıdır.

Innovativ inkişaf üçün hazırlanmış strateji plan koordinasiya (müəssisənin agentlik mərkəzi və ayrı-ayrı bölmələri daxilində) uzun bir razılaşdırma yolu gedir. Onun həyata keçirilməsinin müvəffəqiyyəti strateji mövqelərin konkret idarəçilərə (xüsusilə korporativ idarəetmə sisteminə gəldikdə), tərəfdaşlara, investora, istehlakçılara və korporativ fəaliyyətin aktivləşdiricisi, tənzimləyicisi və təhlilçisi kimi fəaliyyət göstərən geniş ictimaiyyətə necə çatdırılmasından asılıdır.

Ən ümumi formada, yenilikçi inkişafı ilə SM-nin iş uğurlarına nail olmağın nəzəri və metodoloji əsaslarından bəhs edirik.

İş uğuru baxımından investisiya sonrakı artım məqsədi ilə kapital qoyuluşudur. Sonuncu, investoru (və hər şeydən əvvəl SM) müvafiq xərcləri kompensasiya etməli, uzunmüddətli perspektivdə risk və rəqabət qabiliyyətinə görə mükafat verməlidir.

İlk növbədə real SM aktivlərinə, yəni yeni istehsalat və onun səmərəliliyinin artırılmasına qoyulan investisiyalar (korporativ idarəetmənin inkişafı və dövlət qurumlarının istər iqtisadi standartlar, istərsə də məhsulların təhlükəsizliyi baxımından tələblərinə cavab verməsi) hesab edilir. Əvvəla, bunlar biznesin müvəffəqiyyətini təmin edən "aktiv investisiyalar"dır (gəlirlilik, rəqabət qabiliyyəti və SK-lərin dəyər artımı, sahiblərinin sərvətlərinin artması). Bu vəziyyətdə pul daxilolmaları (axınları), investisiyaların qəbul edilməsinin bütün hesablamalarında əsasdır.

Innovasiya menecmenti baxımından iqtisadiyyatın müvəffəqiyyəti, investisiya bazarının vəziyyəti və inkişafı ilə əlaqələndirilir. Korporativ fəaliyyətə reaksiya zamanı birbaşa kapital qoyuluşu bazarı və maliyyə investisiya institutları bazarından (fond və pul) söhbət gedir. Sahibkarlıq subyektlərini (ilk növbədə korporativ) birləşdirən mərkəzləşdirilmiş investisiya fondlarından yenidən bölüşdürmə yolu ilə daxil olan digər fondlar da investisiya mənbəyi kimi xidmət edə bilər.

Investisiya bazarının təkrar inkişafı və dəyişkənliyi sənayedə yenilik üçün xarakterik əlamətdir. Buna görə, iş müvəffəqiyyətinə çatmaq üçün hər hansı bir SM-nin səmərəli investisiya strategiyasını hazırlaması və məlumatlı idarəetmə qərarı qəbul etməsi (innovativ fəaliyyətinin istənilən dövründə SM-nin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti nəzərə alınmaqla), iş mühitinin vəziyyətinin (investisiya cəlbediciliyi, bölgədəki, ölkədəki, sənayedə) investisiyanın istiqamətini öyrənməsi lazımdır.

Beləliklə, innovasiyanın strateji planlaşdırılması sənaye korporasiyanın investisiya strategiyası ilə sıx bağlıdır. Bu, həm də müəyyən dərəcədə daha qabarıq şəkildə inkişaf etdirilməli olan təşkilati mədəni inkişaf məsələsidir, çünki söhbət şirkətin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq SM-lərin effektiv innovasiya və investisiya fəaliyyətlərini idarə edən kadrlar hazırlamaq (və hər şeydən əvvəl korporativ idarəetmə sahəsində) məsələsidir.

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, bir innovasiya yönümlü şirkətin strateji ehtiyatları (innovasiyalar, investisiyalar və "insan kapitalı" -qeyri-maddi aktivlər şəkildə) haqqında danışmaq olar. Onların formalaşması strategiyasının hazırlanması mərhələlərlə həyata keçirilir:

1) ehtiyacların proqnozlaşdırılması,

2) mənbələrin dəqiqləşdirilməsi imkanlarının öyrənilməsi;

3) müvafiq proqram və layihələrin hazırlanması;

4) maddi və qeyri-maddi aktivlərin (mənbələrin) formalaşması, mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılması.

Mərhələlərin belə konkretləşməsi prosesində, gələcəkdə - biznes uğurlarına nail olmaq üçün hərəkətlərin strateji planlara yönləndirilməsi zamanı xarici və daxili sinxronizasiya təmin olunur.

Innovativ bir SM inkişaf strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün təklif olunan metodologiya beş mərhələ ilə müəyyən edilir. Birincisi, bu diaqnostik (hazırlıq) mərhələ, ikincisi, analitik mərhələ, üçüncüsü, planlaşdırılmış (innovativ) tədbirlərin inkişafı və həyata keçirilmə mərhələsi, dördüncüsü, təmin etmə mərhələsi, beşincisi, nəzarət mərhələsidir.

Bu metodologiyaya uyğun olaraq, bir korporasiyanın innovativ hədəflərinin əlaqəsini, potensialını və yeniliklərə bazar ehtiyaclarını düzgün müəyyənləşdirmək vacibdir [3]. Planlaşdırılan tədbirlərin maliyyələşdirmə mənbələrini tapmaq, kadrların motivasiya sistemini inkişaf etdirmək və planlaşdırılan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan mədəni inşaat təşkilatlarının formalaşdırılması da vacibdir.

SK-ların innovativ fəaliyyətlərini praktikada həyata keçirmək üçün əsasən xarici (bu yaxınlarda) və bəzi yerli təşkilatlar tərəfindən istifadə olunan ardıcıl və ya paralel təşkilati formalar da götürülə bilər. İnnovativ fəaliyyətin təşkilinin matrix sisteminə əsaslanan "innovativ fəaliyyətin inteqral forması" da mövcuddür.(4)

SK-ların inkişafı üçün yenilikçi bir strategiyanın həyata keçirilməsi prosesinin onun agent mərkəzinin spesifik bir innovativ fəaliyyətinin olmasıdır (əgər bir səhmdar cəmiyyət haqqında danışırıqsa). Adı idarəetmə fəaliyyətlərindən, ilk növbədə, bir çox SK sisteminə strateji dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin təsirini müəyyənləşdirmək və qiymətləndirməkdə və onları lazımı uyğunlaşdırmaqda fərqlənir. Müvafiq büdcənin hazırlanması, məlumatın dəyişdirilməsi və (xüsusilə vacibdir) liderliyə əsaslanan yeni bir təşkilatçılıq mədəniyyətini və strateji liderlik üslubunu və sənaye müəssisəsinin heyətindən seçilmiş iş strategiyasına dəstək atmosferini yaratmaq çox vacibdir.

Nəticə:

Bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrini "iş uğuru iqtisadiyyatı" şəklində aşağıda göstərilən müddəalar üzərində görürük.

1.Sənaye korporasiyasının innovativ fəaliyyəti iqtisadi mənfəət əldə etməyə və planlaşdırılan iş uğuruna (gələcəkdə) nail olmağa yönəlmiş tədbirlərin məcmusu kimi başa düşülür. Bu vəziyyətdə, malların (xidmətlərin) və texnoloji proseslərin yeniliyi, həmçinin sosial və təşkilati yeniliklərdən bəhs edirik. İnnovasiya nəzəriyyəsinin mahiyyəti bir sənaye korporasiyanın inkişafının institusional yönümü ilə sıx şəkildə bağlıdır.

2.Hər hansı bir yenilik SK rəqabət qabiliyyətinin vacib elementidir. Eyni zamanda, rəqabət,SK-ni rəqiblərdən fərqləndirən və məhsul satışında müəyyən bazar üstünlükləri verən və bu əsasda innovativ fəaliyyətə yatırılan kapitala əsaslanan mənfəət əldə edən strateji uğur amillərini yaratmaq və istifadə etmək qabiliyyəti kimi başa düşülür.

3.İnnovativ strategiya, sənaye, ticarət və maliyyə fəaliyyətlərinə elmi və texniki dəstəyin prioritetini təyin edən SK-nin uzunmüddətli fəaliyyət planıdır. Bu həm qısa, həm də uzunmüddətli dövrdə risklərinin qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla qəbul edilmiş mütərəqqi (əsasən qeyri-standart) idarəetmə qərarları ilə həyata keçirilir. Mal və xidmətlər bazarında rəqabət mövqeyini təmin etmək üçün SK rəhbərliyi tərəfindən hazırlanmış bir iş strategiyasından bəhs edirik.

4.Tədqiqat prosesində hazırlanmış alqoritmin metodoloji bloku risk səviyyəsinə və innovativ fəaliyyətə görə SK-lərin innovativ inkişafı üçün iş strategiyalarının təsnifatı ilə təmsil olunur.Bunlar inteqrasiya, şaxələndirmə və cəmlənmiş böyümə üçün irəliyə hücum strategiyalardır. Həm də liderliyə meyilli olan strategiyaları və diqqət mərkəzində olan diversifikasiya strategiyalarını tətbiq edir. Hamısı (inkişaf zamanı) sinerjist bir yanaşmaya (və ya effektivliyin təxirə salınmış qiymətləndirilməsində sinerjiya prinsipinə) əsaslanır

5.İnnovativ strategiyanın formalaşması və həyata keçirilməsi mexanizmi qiymətləndirmə nəticələrinə əsaslanır: xarici mühit və resurs potensialı (PC-nin daxili imkanları), həmçinin SWOT və COPS analizlərinin məlumatlarına əsaslanaraq strateji alternativlərin qiymətləndirilməsi. Üstəlik, metodologiya baxımından "düzgün iş görmək" (daxili effektivlik) ilə müqayisədə "düzgün iş görmək" (xarici effektivlik) vacibdir.

6.Tədqiqatın məsləhət istiqaməti bu tip planlaşdırma elementlərinin sistematik təqdimatı ilə əlaqədardır: innovativ layihələrin qiymətləndirilməsi üsulları, göstərici planlaşdırma amilləri, innovativ fəaliyyət üçün strateji planlaşdırma funksiyaları (motivasiya, proqnozlaşdırma, optimallaşdırma, sənədləşdirmə, koordinasiya və inteqrasiya). Həm də SK-nin iqtisadi siyasəti, strateji planlaşdırmanın məqsəd və vəzifələridir.

7.İnnovativ fəaliyyətin strateji planlaşdırılması investisiya planlaşdırılması və ümumilikdə korporativ fəaliyyətin strateji planlaşdırılması ilə ayrılmaz şəkildə həyata keçirilir. Bu yanaşma sayəsində ümumi SK rəhbərliyi və dəyişikliklərin idarə edilməsi (investisiya və korporativ mədəniyyət sahəsindəki dəyişiklik tələb edən layihələr) arasındakı əlaqələri ayırd etmək və qurmaq mümkündür. Birgə müəssisənin mənbəyi ölkəmizdə və xaricdə olduqca populyar olan reenjenerinq nəzəriyyəsidir. Buna uyğun olaraq həyata keçirilən yeniliklər baxımından biznes proseslərinin kəskin şəkildə yenidən qurulması zəruridir. Korporativ idarəetmənin bir hissəsi olaraq mövcud sistemlər laqeyd qalır və köhnəlmiş qaydalar tərk edilir. Yuxarıda göstərilənlər, korporativ fəaliyyət proqnozları əlverişsiz olduqda və ya əksinə SK-lərin bazarda lider

olduqları zaman vacibdir (vəzifəsi biznes uğurlarını sürətləndirməkdir). Bununla birlikdə, hər halda, "korporasiyanın gələcək imicinə" sahib olmaq vacibdir (onun modeli SK-nin iş mühiti ilə birlikdə). Hər şeydən əvvəl:

- 1) yeni informasiya texnologiyaları;
- 2) yeni, müvafiq innovasiya fəaliyyəti, kadr funksiyaları;
- 3) daha səmərəli iş prosedurları əsasında seçilmiş iş proseslərinin yenidən tərtib edilməsindən söhbət edirik.

Ədəbiyyat:

1. Т.Ə.Қулиев / Menecmentin (idarəetmənin) Əsasları (Dərslik) /Bakı – 20011.
2. Казаченко Л. Д. Развитие современных систем управления предприятием / Л. Д. Казаченко // Вестник ЧитГУ. – 2010. – №7. – С. 16-22
3. Кобец Е. А. Планирование на предприятии: учеб. пособие / Е. А. Кобец. – Таганрог: ТРТУ, 2006. – 130 с.
4. Смагина М. В. Резервы повышения качества стратегического планирования на промышленных предприятиях / М. В. Смагина, И. А. Грошева // Вестник Саратовского ГСЭУ. – 2011. – №4. – С. 110 – 113.
5. Черкасова О. В Управление предприятием (организацией): учеб. пособие / О.В. Чер-касова. – Саранск: МГУ, 2010. – 212 с.

Planning strategy of innovative activities of industrial enterprise

Summary

After the collapse of the Soviet Union, the economic situation in the newly independent republics worsened. Socialist planning collapsed, enterprises ceased their production. Countries that have become independent states were in search of ways to boost their national economies that have survived the difficulties of the transition period have begun to rebuild their economies, studying the experience of Western countries.

The relevance of improving the strategic planning of industry is determined by the objective capabilities and requirements of their practical use. The value of social and economic benefits that new ways of substantiating strategies for planning and developing the industry can bring, largely depends on the competitiveness of the enterprise as a result of the growth of innovation and the financial sustainability of the enterprise and increased social responsibility in industrial enterprises.

Планирование стратегии инновационной деятельности промышленного предприятия

Резюме

После распада Советского Союза экономическая ситуация в новых независимых республиках ухудшилась. Социалистическое планирование рухнуло, предприятия прекратили производство продукции. Страны, ставшие независимыми государствами в поисках путей поднятия национальной экономики, которые пережили трудности переходного периода, начали восстанавливать свою экономику, изучая опыт Западных стран.

Актуальность совершенствования стратегического планирования промышленности определяется объективными возможностями и требованиями их практического использования. Ценность социальных и экономических выгод, которые могут принести новые способы обоснования стратегий планирования и развития отрасли, во многом зависит от конкурентоспособности предприятия в результате роста инноваций и финансовой устойчивости предприятия и повышения социальной ответственности на промышленных предприятиях.

Rəyçi: dos. Ə.M.Babaşov

PEDAQOĞİKA PEDAQOĞY ПЕДАГОГИКА

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/99-101

Судаба Насреддиновна Искендерова

Азербайджанский государственный педагогический университет

iskenderova.sudabe@yandex.ru

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ, РЕАБИЛИТАЦИЯ, ИНТЕГРАЦИЯ И ИНКЛЮЗИЯ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Ключевые слова: социальная адаптация, социальная реабилитация, интеграция, инклюзия

Açar sözlər: sosial adaptasiya, sosial rehabilitasiya, integrasiya, inklüziya

Keywords: social adaptation, social rehabilitation, integration, inclusion

Первоначальным социальным механизмом для социализации школьников с ограниченными возможностями здоровья является социальная адаптация. На последующих этапах происходит социальная реабилитация, интеграция и инклюзия. Данные процессы происходят взаимосвязано. Социальная адаптация и реабилитация – это тесно связанные друг с другом процессы. Социальная реабилитация осуществляется в два этапа: социально-бытовая адаптация и ориентировка к социальной среде. Социальная адаптация подготавливает ребенка к бытовой жизни и трудовой деятельности, создает условия для временной и пространственной ориентации. На занятиях, организованных для социально-бытовой адаптации проводится работа по приобретению навыков самостоятельных действий с бытовой техникой и средствами, навыков самообслуживания, трудовой деятельности. На занятиях, во время совместной деятельности, взаимоотношения с людьми помогают приобрести опыт организации разных видов деятельности, и, таким образом, происходит ориентирование ребенка. Ориентирование к социальной среде – это самостоятельное освоение ребенком окружающей среды. В это время ребенок приобретает способность заботиться о других, строить взаимоотношения, планировать совместную деятельность в коллективной работе и осваивать реальные возможности к социальной среде. [1,с.89]. Таким образом, самостоятельное усвоение социальной среды создает потребность для развития социальных навыков у ребенка. В группе, у ребенка, вовлеченного в процесс деятельности и общения, возникает интерес к другим, он учится регулировать и управлять своим поведением в соответствии с нормами и правилами группы. В это время ребенок дифференцирует себя и других, у него появляется самооценка и вера в себя. Развитая форма группы является саморегулируемым коллективом. Коллектив имеет своеобразные особенности: установка единой цели, соответствующей интересам, наличие совместной деятельности, выполнение своих обязанностей, ответственность за свою работу, взаимная отчетность и т. д. В это время ребенок становится субъектом деятельности и общения. Развитие социальных навыков, свойственных коллективу позволяют детям с ограниченными возможностями здоровья считать себя членами коллектива. Формирование коллектива и восстановление социального статуса внутри школы продолжаются во время педагогического процесса и социально-психологической службы. Ребенок с ограниченными возможностями здоровья, поступив в школу, участвуя в ученическом коллективе, педагогическом процессе и при оказании социально-психологической службы вовлекается в социально-реабилитационную деятельность.

Социально реабилитированный школьник считает себя членом школьного или ученического коллектива и может участвовать в совместной деятельности. Однако, адаптированный, но социально не реабилитированный школьник с ограниченными возможностями здоровья может интегрировать лишь школе или классу. Британский исследователь по инклюзивному образованию Тони Бут считает, что интеграция и инклюзия - это две стороны одного процесса. Интеграция просто обеспечивает участие детей в образовательном процессе, а инклюзия их вовлечение в этот процесс [2,с. 25]. Во время первого процесса дети с ограниченными возможностями здоровья принудительно адаптируются к окружающей среде. Это создает трудности при организации совместной деятельности и совместного обучения. Во втором случае, учебная среда и стандарты обучения

согласовываются с возможностями детей с ограниченными возможностями здоровья. В результате этого они участвуют в учебном процессе, как с социальной, так и с когнитивной стороны.

Турецкие исследователи, такие как И.Х.Дикен, С.Бату, Х.Чулхаоглу провели следующие исследования в данной области: «Инклюзия детей с особыми потребностями», «Инклюзия в начальном образовании», «Поддерживающие службы» (С.Бату), «Позиция учителей и родителей связанная с инклюзивным образованием в дошкольном возрасте и изучение их отношений со сверстниками в классе» (Х.Чулхаоглу). Д. Чаглар, еще в 1979 году, назвав инклюзию полной социальной интеграцией указал, что инклюзия – это разные группы людей, которые совместно проживают в различных условиях, учатся, работают, отдыхают и наслаждаются этим. [3,с.526]. Для возникновения инклюзии он указал четыре этапа интеграции:

- Физическая интеграция. В этом случае дети, нуждающиеся в специальном образовании, находятся в школе, в одной среде с типично развитыми детьми и общаются только на уровне диалога.

- Функциональная интеграция. В это время интеграция происходит только внутри школы. Дети вместе играют, гуляют, едят. Дети, нуждающиеся в специальном образовании, усваивают у типично развитых детей правила поведения, узнают свои сильные и слабые стороны.

- Социальная интеграция. В этом случае существует словесная и физическая близость между детьми, нуждающимися в специальном образовании и типично развитыми детьми, то есть устанавливаются дружеские и товарищеские отношения между двумя группами.

- Полная социальная интеграция. В данном случае не ставится никаких различий между типично развитыми детьми и детьми, нуждающимися в специальном образовании. Здесь в центре внимания должно находиться отношение школы, семьи и общества к детям с ограниченными возможностями здоровья, а не на положении детей, нуждающихся в специальном образовании. Следовательно, каждый в обществе должен выполнять возложенные на него обязанности.

Таким образом, для полной интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья, должны быть созданы такие учебно-воспитательные условия, в которых ребенок помимо физического участия мог бы адаптироваться к окружающей среде посредством социальной реабилитации, осознавать себя полноценным членом коллектива и проявлять активность в коллективных взаимоотношениях.

В данном смысле процесс интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья требует большего наблюдения и анализа. Правильно организованный процесс социальной реабилитации, восстановив способности ребенка для социальной деятельности, создает условия к достижению поставленных целей. Коррекционно-компенсирующие мероприятия, обеспечив физическую и социальную адаптацию детей с ограниченными возможностями здоровья к окружающей среде, повышают потенциал социальной реабилитации. Некоторые из этих недостатков корректируются, компенсируются во время преподавания, в процессе развития личности. Коррекционные, компенсационные работы в рамках социально-психологической службы должны быть направлены на развитие социальных мотивов, умений и навыков. Если социальные умения и навыки, свойственные группе будут сформированы, то это способствует развитию отношений между учениками и установлению дружеских и товарищеских отношений. Однако в коллективе, основанном на долгосрочной совместной деятельности, важным считается принятие новых социальных умений, то есть социальной роли и социального статуса. Данные умения у развитых детей с ограниченными возможностями здоровья способствуют осуществлению процесса социальной реабилитации, который позволяет ребенку самоутвердиться и само реализовать в коллективе. В то же время процесс социальной реабилитации основывается на дальнейшем развитии их сильных качеств в педагогической среде. Таким образом, как коррекционные, компенсационные и развивающие мероприятия, проводимые в рамках социально-реабилитационной деятельности, так и формирование ученического коллектива, направленного на восстановление социального статуса, а также другие формы реабилитации, такие как психологическая и педагогическая благодаря социально-культурным мероприятиям, проводимым внутри школы, социальная реабилитация проявляется как результат. В результате других мер по реабилитации социальная реабилитация может проявляться как дополнительный результат. Однако процесс социальной реабилитации, происходящий у детей с ограниченными возможностями здоровья, внутри коллектива позволяет им непосредственно достичь социального статуса. Таким образом, социальная реабилитация детей с ограниченными

возможностями здоровья в школе должна осуществляться в нескольких направлениях – в рамках педагогического процесса и социально-психологической службы. Благодаря сотрудничеству психолога и учителя школьники в учебных коллективах должны быть привлечены к коррекционным и развивающим занятиям, их социальные проблемы должны учитываться в процессе урока, а учитель на уроке должен стремиться к созданию развивающей среды и в своей деятельности должен обеспечить направленность на процесс. Учителя, задумываясь об отношениях с учениками и об выполненных обязанностях должны построить свою деятельность на основе их реакций и обеспечить проявление внутреннего потенциала учеников с ограниченными возможностями здоровья на максимальном уровне.

Таким образом, социальная реабилитация является лишь средством инклюзии детей с ограниченными возможностями здоровья к обществу. Корректирующие, компенсирующие мероприятия, проводимые в групповой и индивидуальной форме, развивая социальные умения, свойственные группе, приводят к социальной адаптации и повышают потенциал реабилитации. Развитие социальных умений и навыков, свойственных группе, приводят к физической интеграции, а развитие, свойственное коллективу способствует социальной реабилитации.

Литература:

1. Басова Н.Ф. Социальная работа. М., 2008, с 363
2. Тони Бут. Мел Айнскоу. Индекс для включения: развитие обучения и разделения в школах. Великобритания, Публикация авторских прав CSIE 2011,183с.
3. Чаглар Д. Отсталые дети и образование. Анкара: Типография Кадыоглу, 1979, с. 535
4. Инклюзивное образование: опыт и предстоящие задачи / V Сборник научно-практической конференции / Баку: Восток-Запад, 2011, 14-15, 624 с.
5. Прикладные исследования в области образования детей младшего школьного возраста: современные тенденции и методы / Фонд содействия открытому обществу. Баку: Новое поколение, 2003, 98 с.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial adaptasiyası, reabilitasiyası, inteqrasiyası və inklüziyası

Xülasə

Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin sosiallaşmasının ilk mərhələsi sosial adaptasiyadır. Sosial mühitə bələdləşmə uşağın ətraf mühiti müstəqil qavramasıdır. Bu zaman uşaq başqasının qayğısına qalmaq bacarığı qazanır, qarşılıqlı əlaqəyə girir, kollektiv işdə birgə fəaliyyəti planlaşdırır və real imkanını mənimsəyir. İnklyuziyanın baş verməsi üçün türk tədqiqatçısı D.Çağlar inteqrasiyanın dörd mərhələsini qeyd edir: fiziki, funksional, sosial və tam sosial inteqrasiya.

Social adaptation, rehabilitation, integration and inclusion of children with limited health

Summary

The initial social mechanism for the socialization of students with limited health is social adaptation. Social adaptation and rehabilitation are closely related to each other. Orientation to the social environment is the child's independent understanding of the environment. At this time, the child achieves the ability to take care of others, building relationships, planning joint activities in collective work and evaluates real opportunities. For the emergence of full social integration (inclusion), the Turkish researcher D. Chaglar indicated four stages of integration: Physical, functional integration, social integration, full social integration.

Rəyçi: dos. T. Ağayeva

DÖVLƏT TƏHSİL STRATEGİYASI VƏ TƏHSİLDƏ İNNOVASIYALAR

Açar sözlər: Təhsil, strategiya, müəllim, innovasiya

Key words: Education, strategy, the teacher, innovation

Ключевая слова: Образования, стратегия, учитель, инновации

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramında göstəriləni kimi, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, humanitralaşdırma, integrasiya, differensiaslaşdırma, fərdiləşmə, innovasiyalardan istifadə prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirmək yeni təhsil sisteminin yaradılmasında vacib bir məsələ kimi qarşıda durur (1).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyd etdiyi kimi, intellektual inkişafın, elmi dünyagörüşün təkanverici amili İKT, yeni pedaqoji texnologiyalar, innovasiyalardır ki, həmin sahələr xüsusilə, təhsillə, gənclərin fəal təhsil prosesinə qoşulması ilə bağlıdır. Milli təhsil sisteminin modernləşməsi zərurəti, bu prosesin metodoloji əsasları ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayının iştirakçılarına göndərdiyi məktubunda deyilir: “Bu gün qədəm qoyduğumuz informasiya cəmiyyəti və biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatın formalaşması, qloballaşma çağırışları, bütün dünya təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur. “Təhsil əsri” adı qazanmış XXI əsr Azərbaycan təhsilinin də yeniləşməsinə və müasirləşməsinə tələb edir.” Cənab Prezidentin təhsil sektoru qarşısında qoyduğu tələb- “Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsi və müasirləşməsi” tələbi təhsilin kompleks informatlaşmasını, təhsil sistemində İKT-dən intensiv istifadəni, virtual, distant təhsilin yaranması və inkişafını tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il, 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2013- 2020 –gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyası” (2) Azərbaycan təhsilinin inkişafında mühüm dövlət sənədi hesab edilir. Bu sənəddə təhsilin inkişafında, təlim və tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsində, şagirdlərin elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasında, yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) geniş istifadə edilməsi tələb olunur.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur” (3).

Möhtərəm prezidentimizin təhsil haqqında verdiyi bu sərəncam qarşımıza böyük vəzifələr qoymuşdur ki, bu vəzifələri layiqincə yerinə yetirməliyik. Bu sənəd ölkə prezidentinin təhsilə göstərdiyi ardıcıl diqqət və qayğıdan, onun təhsil haqqında dediyi müdrik kəlamlardan və xüsusilə “maddi kapitalın insan kapitalına çevirmək” ideyasından qaynaqlanır.

Məqsəd həmçinin müasir dövrə uyğun hərtərəfli inkişaf etmiş şəxs yetişdirmək, dərin bilikli, geniş dünyagörüşlü, yüksək əxlaq və mənafeviyyətə sahib insanlar yetişdirməkdir. Elə bir insanlar ki, keçmiş irsi yaşada bilir, bu günün reallığını görə bilir və gələcəyi təsvir edə bilir. Yəni yetişdirdiyimiz insan bu gün dünənkindən, sabah isə bugünkündən daha bilikli və daha hazırlıqlı olmalıdır.

Strategiya ölkədə keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə tədbirlər görülməsini nəzərdə tutur. Bu sənəddə strategiyanın bütün istiqamətlərində təhsilin modernləşdirilməsi, innovativ metodlardan istifadə məsələləri xüsusilə öz əksini tapmışdır.

İnnovasiya bir pedaqoji fəaliyyət olaraq təhsilə yenilik gətirir, təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Pedaqogikada İnnovasiya iki yanaşmadan ibarət olub, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin nəticəsi kimi, pedaqoji ustalıq və şəxsi yenilik kimi araşdırılır: birincisi innovasiya, yenilik dövründən sonra uzun mübarizələrin nəticəsi kimi cəmiyyət tərəfindən tətbiq edilməsi üçün bir model olaraq qəbul olunur (bunun əsasında sonralar yeni pedaqoji texnologiyalar yarana bilər).

İkinci yanaşmada isə innovasiya yenilik kimi qəbul olunmayaraq texnika və texnologiyanın tərbiqi nəzərdə tutulur.

Təfəkkürün inkişafına yönəlmiş yeni təlim texnologiyalarına konstruktiv təlim deyilir. Bu texnologiya ilə dərs keçiriləndə müəllim şagirdlərə öz biliklərinə və təcrübələrinə istinad edərək yeni biliklərini yaratmağa şərait yaradır. Əgər fəal təlimdə şagirdlər fəal olaraq bilik axtarışındadırlarsa, konstruktiv təlimdə onlar interaktiv fəallıqda olaraq təfəkkür əməliyyatları aparır, bilikləri daha çox müstəqil yolla qazanırlar.

Bəs bu innovasiyaları gətirən kim olmalıdır? Müəllim. Yeniliyi tətbiq edən müəllim –innovativ müəllim olur. Belə müəllim səriştəli müəllimdir.

Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə pedaqoji mühitdə dəyişiklik etməyə və müəllimlə şagird arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə ev arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır. Son zamanlar Azərbaycanda tətbiq olunan müasir təlim metodikalarından fəal və interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən daha geniş istifadə olunur.

Hər bir müəllim diqqətlə və ağılla həmin nəzəriyyələrdən irəli gələn tədris üsullarından istifadə edərək səmərəli öyrənmə və şagirdlərin təhsildə təşəbbüskarlıq göstərməsi üçün təlimat proqramı hazırlaya və tətbiq edə bilər. Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə cəmiyyətin dəyərli vətəndaşları olmağa hazırlaşan, fəal və hər şeylə maraqlanan şagirdlərin təhsil aldığı siniflərin yaradılmasında müəllimlərə yol göstərəcəkdir. Bu isə dünyanın hər yerində təfəkkürə üstünlük verən müəllimlərin heç vaxt bitib-tükənməyən axtarışları deməkdir.

Strategiyada deyilir: “Təhsilin effektiv idarə olunması məqsədi ilə informasiya sistemi yaradılrsa da, onun inkişafına ehtiyac duyulur. Təhsilin yüksək keyfiyyətini təmin etmək üçün təhsil sahəsində monitoring, keyfiyyət və fəaliyyət göstəriciləri sistemi inkişaf etdirilməlidir” (3). Bu da müəllimin daim öz üzərində çalışmasını tələb edir ki, müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması strategiyada göstərilir. Bəli, səriştəli müəllim daim oxuyub, öyrənməli, öz təhsilini, ixtisas biliyini müntəzəm olaraq dərinləşdirməlidir. Strategiyada göstərilir: “Bilik və bacarıqlarını davamlı artıran müəllimlər təhsilalanların nailiyyətlərinə əlavə töhfə verirlər”. Burada müəllimin səriştəlilik, tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi, müəllimlərin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamət həmçinin təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə-ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin, müasir təminatlı peşə-tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir. Həmçinin bu sənəddə göstərilir ki, “ömür boyu təhsilə artan tələbatın ödənilməsi üçün kitabxana fəaliyyətinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal təhsil resurslarından istifadə imkanları genişləndirilməlidir...” (3). Bütün bunlar isə son nəticədə iqtisadi inkişafa səbəb olur. İnsanın ömür boyu təhsil almaq tələbatının ödənilməsi isə təhsilin iqtisadi həyatda rolunu yüksəldən amillərdən ən mühümünü hesab edilir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, 65 s.
2. “Azərbaycan 2013-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”. 29 dekabr, 2012-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı/ Xalq qəz. 30 dek, 2012-ci il.
3. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. “Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il

State Strategy on Education and the use of innovative methods

Summary

The article refers to the State Education Strategy in the Republic of Azerbaijan Presidential Decree of İlham Aliyev on October 24, 2013 issue of the development of education in the country. In this state strategic document in five areas that cover the development of education in the country, deepening and expanding the content of education curriculum improvement, as well as scientific management of the education system and its modernization and financing institution. It's safe to say that this document is the methodological basis of our education system and the fundamental principle of pedagogy.

**Государственная Стратегии образования и использование инновационных методов
Резюме**

В статье говорится о «Государственной стратегии развития образования в Азербайджанской Республике» Указ Президента Азербайджанской Республики И.Г.Алиева от 24 октября 2013 года, которые разъясняется, анализируется о проблеме развития образования в стране, углубление содержания образования, подготовки квалифицированных и компетентных педагогических кадров и указывается верные пути, задачи перед работников образования. Этот государственный стратегический документ охватывает 5 направлений развития образования в стране : углубление и расширение содержание образования, усовершенствование курикулумы, организацию и подготовку компетентных педагогических кадров, рациональное использование человеческих ресурсов, применение новых педагогических технологий и инновационных методов в преподавании учебные предметы, а также научное управление системой образования и модернизация системы финансирования учебного заведения. Можно с уверенностью сказать, что этот ценный документ является новым этапом развития системы образования в стране, методологической основой нашей системы образования и фундаментальным принципом науки Педагогике

Rəyçi: prof.,p.e.d. L.N.Qasimova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/105-107

Xəyalə Cahangir qızı Məmmədova

Sumqayıt şəhər 10№-li peşə liseyi

AİLƏDƏ UŞAQLARA SEVGİ VƏ MƏHƏBBƏT

Açar sözlər: *Uşaq, sevgi, tərbiyə*

Key words: *Child, love, upbringing*

Ключевые слова: *Ребенок, любовь, воспитание*

Yetişən gənc nəslin düzgün tərbiyə olunması, mühüm pedaqoji problem olmaqla bərabər, həm də cəmiyyətin, dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Çünki cəmiyyətin inkişafı, onun parlaq gələcəyi bir çox cəhətdən yetişən nəslin tərbiyəsindən asılıdır.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin bütün həyatı və fəaliyyəti nəsillərə nümunə olmaqla yanaşı, ideal ailə başçısı kimi göstərdiyi örnək də misilsizdir. Onun ailə dəyərlərinə verdiyi qiymət həmişə hörmətlə xatırlanır və xatırlanacaqdır. Cəmiyyəti yaşadan və onun varlığını sübut edən ailə meyarlarına ulu öndərin öz münasibəti, öz yanaşması olmuşdur. Heydər Əliyev həm də öz ailəsinə göstərdiyi qayğı və diqqətlə seçilmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizin qarantı kimi ailənin müqəddəsliyinə daim böyük önəm vermişdir. Ulu öndərimiz H.Ə.Əliyev ailə tərbiyəsi ilə əlaqədar deyirdi: “Ailə tərbiyəsi öz xarakterinə görə nadir bir haldır. Bu tərbiyə ata-ananın övlada məhəbbəti və uşaqların da ata-anaya bu cür hissləri kimi bir mənəvi əsas üzərində qurulur... Əgər ailə aləminə əxlaqsızlıq mikrobu daxil olmuşsa, əgər uşaq ailə vəsaitlərinin əyri yollarla əldə edildiyini görürsə, onun qəlbində iki cür əxlaq yarana bilər”(1).

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan uşaqlarını ən əzizi, doğması hesab edərək deyirdi: “Mənim üçün ən əziz nemət Azərbaycanın uşaqlarıdır, Azərbaycanın gəncləridir. Çünki Azərbaycan Prezidenti kimi mən bu gün haqqında yox, Azərbaycanın böyük gələcəyi haqqında düşünürəm. Azərbaycanın gələcəyi də Azərbaycanın gənclərindən və uşaqlarından asılıdır”.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ənənələrinə sadıq qalan, dahi şəxsiyyətin siyasi kursunu layiqincə həyata keçirən, ideyalarını yaşadan möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev və Heydər Əliyev Fondu, şəxsən fondun prezidenti Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva uşaqların xoşbəxt gələcəyi üçün bütün imkanlardan istifadə edir, bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlayırlar.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2006-cı il 29 mart tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər)” qəbul edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun məntiqi davamı olaraq Heydər Əliyev Fondunun uşaqların müdafiəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi silsilə, rəngarəng tədbirlər sırasında “Hər uşağın ailəyə ehtiyacı var” layihəsi ailənin və ailə tərbiyəsinin inkişafına böyük töhfədir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi ki, uşaqlar, gənclər bizim gələcəyimizdir (1). Bu baxımdan bu günkü uşaqlar gələcəyin layiqli vətəndaşı olmalıdırlar. Onlar bu gün dünəkindən, sabah isə bu gündəndən daha ağıllı, daha bilikli və daha vətənpərvər olmalıdırlar. Vaxtilə böyük pedaqoq A.S.Makarenko deyirdi ki, düzgün tərbiyə bizim xoşbəxt gələcəyimizdir, pis tərbiyə bizim gələcək ağırlığımız, əzablarımız və göz yaşlarımızdır (2,122). Əgər biz ən azı bir nəsle düzgün tərbiyə və mükəmməl təhsil vermiş olsaq, gələcək nəsillərin ağıllı, mədəni, əxlaq və mənəviyyətli insanlar kimi yetişəcəyinə əmin ola bilərik. Çünki düzgün tərbiyə almış bir şəxs bunu sonrakı nəsle ötürəcək. Beləliklə varislik əsasında düzgün, əxlaq və əqidəli nəslin tərbiyəsi meydana gələcəkdir. Deyə bilərik ki, uşaqların düzgün tərbiyəsi sağlam gələcəyimizin əsaslı təminatıdır.

Şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin ilkin struktur vahidi ailədir. Məhz ailədə ilk tərbiyə alınır və uşaqlar ilk sosial təcrübəyə yiyələnir, bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Ailə ilk tərbiyə ocağı kimi böyüyən uşağın gələcək inkişafında, taleyində mühüm rol oynayır. Uşaq böyütmək, ərsəyə çatdırmaq hər bir valideynin qarşısında duran ən çətin, məsuliyyətli və eyni zamanda şərəfli bir işdir. İnsan nəslinin sağlam doğulub, boya – başa çatmasında və düzgün tərbiyəsində ailənin əsas xüsusi funksiyaları özünü büruzə verir.

Əlbəttə, pedaqoq alimlərin dedikləri kimi uşağın tərbiyəsi ilə hələ o dünyaya gəlməzdən əvvəl məşğul olunmalıdır. Övlad planlaşdırarkən artıq dünyaya gələcək insanın tərbiyə sistemi də yaranmış olur. Ana-atanın necə qidalanması, necə həyat tərzi keçirməsi davranışı gələcək insanın tərbiyəsinə təsir edəcəkdir.

Məhəmməd peyğəmbər (s.ə) buyururdu ki, tərbiyə valideynin öz övladına verdiyi ən böyük hədiyyədir. Valideynlər həm uşaqla davranışlarında, həm bir-birləri ilə, həm də digər ailə üzvləri ilə, başqa insanlarla rəftarlarında gözəl əxlaq və mənəviyyat nümayiş etdirməlidirlər ki, bu da uşağın şüuraltı davranışına ömürlük həkk olunsun.

Uşaq dünyaya gəldiyi gündən valideynlərin üzərinə böyük bir yük, cavabdehlik düşür. Onlar çalışmalıdırlar ki, körpənin qayğısına qalıb, onu sağlam böyüdüb, cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş kimi yetişdirlərsinlər. Valideynlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibəti uşaqlar üçün bir örnək, bir ölçü vahidi olmalıdır. Ata-ana uşaqlara müraciət edərkən xoş, mehriban, əzizləyici sözlərdən istifadə etməli, ailə də qarşılıqlı hörmət mövcuddursa, təbii ki, uşaqlarda da həm valideynlərinə, həm də ətrafındakı insanlara qarşı xoş münasibət formalaşacaq. Valideynlər arasında emosional münasibət nə qədər güclü olarsa və bir-birinin ehtiyaclarına nə qədər diqqət və həssaslıqla yanaşarlarsa bu artıq onlardan asılı olmadan belə uşaqların hər bir ehtiyacını birlikdə ödəmə, hər bir məsuliyyətini birlikdə daşıma, övladlarının yaxşı və pisini birlikdə dərk edib, paylaşmaqda onlara kömək edəcəkdir. Uşaq ən çox ana ilə ünsiyyətdə olduğu üçün onun rəftarlarını və danışmalarını təkrar edir. Deməli, cəmiyyətdə mədəniyyətin böyük hissəsi ana əməyinin məhsuludur. Bir sözlə ana uşaq üzərindəki nüfuzu ilə onun formalaşmasında böyük rol oynayır. Xalqımızın belə bir deyimi vardır: “Dünyada atadan qüdrətli, anadan doğma, bacıdan mehriban, qardaşdan möhkəm arxa heç kəs ola bilməz”. Ulu dastanımız “Kitabı Dədə Qorqud” da deyilir: “Qız anadan görməyincə öyüd almaz, Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz”(3,4). Uşaqların böyüməsində ola bilər ki, kimsə ata kimi hərəkət edə bilsin, amma ananı əvəz etmək heç vaxt mümkün deyildir. “Uşaq atadan yox, anadan yetim qalır”.

Ailədə ata da uşağın tərbiyəsində ana qədər yaxından iştirak etməli, övladının düzgün yetişməsində anaya dəstək olmalıdır. Atanın övladını tərbiyə etməsi o dünyaya gəldikdən sonra başlayır. Ata öz oğlanlarında kişi qeyrəti, kişi dəyanəti, cəsurluq, mərdlik, alicənablıq, igidlik, çətinliklərə sinə gərə bilmək, müdafiə olunmaq kimi keyfiyyətlər tərbiyə etməlidir. Qızlara isə xüsusi qayğı, nəvaziş və hörmətlə yanaşılmalı, şəxsiyyətləri, ləyaqətləri hər zaman uca tutulmalıdır. Ailədə bütün vacib məsələlərdə, xüsusən uşaq tərbiyəsi ilə bağlı hər iki valideynin sözü üst-üstə düşməlidir. Yəni ananın sözünü ata, atanın sözünü ana müdafiə etməli, vahid tələbkarlıq olmalıdır. Uşaqların nitqi, danışq tərzi də valideynlərin davranışı ilə birbaşa bağlıdır. Əgər valideyn övladı ilə kobud danışırsa, uşaq da dostları ilə, ümumilikdə ətrafdakılarla söhbət edərkən belə danışq tərzi nümayiş etdirəcək. Valideynlər öz davranışları, rəftarı ilə öz övladlarına nümunə olmalıdırlar. Məsələn, ata oğluna böyüklərə hörmət etməyi tövsiyə edərsə, amma, özü yaşlılarla hörmətsiz davranırsa, insanlara qarşı laqeyddirsə, onun övladına ədəb dərsi keçməsi mənasızdır.

Ailədə uşaqlara həddindən artıq çox sayda qoyulan qadağalar erkən yaşlarda onlarda kaprizlər, davranış pozuntuları yaranır və itaətsizliyə səbəb olur. Bəzən qadağaların sayı o qədər çox olur ki, uşaq onları başa düşüb yadda saxlaya bilmir. Qoyulan qadağalar əsaslı olmalı və valideyn qadağa qoyarkən onun səbəbini, mənfi xüsusiyyətlərini uşaqlara izah etməlidir. Valideynlər uşaqlara nə qədər sevgi ilə yanaşsalar, uşaqlar öz fikirlərini onlara daha açıq şəkildə deyər, valideynlərini özlərinə dost və sirdaş bilirlər. Valideynlər bəzən öz sözlərini uşaqlara hökmlə, qorxudaraq, hədə-qorxu ilə tətbiq etmək istəyirlər. Bu da gələcəkdə uşaqların psixologiyasında özünün mənfi fəsadlarını göstərəcəkdir. Uşağı təhdid etmək, ona yersiz halda qışqırmaq, günahlandırmaq kimi neqativ hallar yol verilməzdir. Bu uşaqların sinir sistemində öz mənfi təsirini göstərəcəkdir. Uşaqlar sevildiklərini biləndə, hiss edəndə ki valideynləri onları necə böyük bir məhəbbətlə sevir, onda bunu gələcəkdə öz ailəsində də tətbiq edəcəkdir. Əks halda isə bu, ailədə başqa problemlərə, hətta faciəyə gətirib çıxara bilər.

Uşağı sevməklə bərabər, onların sevimli olmalarını da öyrətmək lazımdır. Daha sonra onlar da başqalarına sevgi və məhəbbət göstərəcəklər. İnsan əvvəlcə öz valideynlərinə sevgi göstərir, sonra həyat yoldaşına, sonra uşaqlara, daha sonra nəvələrə öz sevgi və məhəbbətini bildirir. Uşaqlara sevgi və qayğı göstərmək böyüklər üçün heç də çətin, mürəkkəb bir iş deyildir, əksinə bu çox asanlıqla başa gəlir. Bunu edən böyüklər özü də sevinir, fərəhlənir və özünü xoşbəxt hiss edir, onlar hər cür stressdən uzaq olmuş olurlar. Uşaqlar böyüklərə sevgi yaşatdıqca böyüklər xoşbəxt olurlar, böyüklərdə məşğulluq yaranır, onlara öz istəklərini necə yerinə yetirməyi öyrədir.

Valideynlər uşaq arasında o qədər güclü əlaqələr olmalıdır ki, onun sayəsində uşaq əmin olmalıdır ki, valideyn onun tərəfindədir və qəbul edilən qərarlar onun xeyrinədir. Həmçinin eyni zamanda valideyn özünü uşağın yerində hiss etməli, bu qadağaların ona necə təsir etdiyini bilməlidir. Ailədə uşaqlar məhəbbətlə idarə edilməlidir. Ən mühüm məsələ odur ki, uşaqlara böyük ehtiramla yanaşmaq və onlarla kobud rəftardan çəkinmək lazımdır. Prof. Rüşət Hüseynzadə “Ailə pedaqogikası” dərslində qeyd edir ki, kobud sözlər

uşaqların xarakterini sərtləşdirir, ürəklərini yaralayır, çox vaxt bu yaraları sağaltmaq çətin olur və ya heç vaxt sağalmır (5,296).

Bir çin atalar sözündə deyilir: “Övladınız ovcunuzda tutduğunuz quş kimidir, bərk sıxsanız ölə bilər, boş buraxsanız uçub gedər.” Övladlarımızla dost olmalı, onlara bir şəxsiyyət kimi yanaşmalı, problemlərin həllində onların da fikirlərini soruşmalı, onlara dəyərli olduqlarını hiss etdirməli, vətənə, xalqına dəyərli övlad kimi yetişdirməliyik. Ailədə lazımı təlim- tərbiyə, öyüd-nəsihət görməyən uşaq asanlıqla ətraf mühitin mənfi təsirinə məruz qala bilər. Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizin necə olması bu günkü uşaqlardan aslıdır. Ona görə də bu günkü uşaqlar dünənkindən daha yaxşı, hazırlıqlı və bilikli olmalıdırlar.

Ailə və ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsi, ailə pedaqogikası, ailə tərbiyəsi haqqında çoxlu tədqiqatlar aparılmış, maraqlı əsərlər, kitablar yazılmışdır. Yaxşı olardı ki, valideyn olmağa hazırlaşan gənclərimiz bu materiallarla tanış olub, sağlam bir ailə təməli qoysunlar.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Fəal həyat mövqeyinin formalaşması mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı, 17-27 aprel, 1979/ Xalq, 30 aprel, 1979-cu il.
2. İlham Əliyev. “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər). 2006-cı il 29 mart tarixli sərəncam/ Xalq, 30 mart, 2006-cı il.
3. Makarenko A.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1983.
4. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
5. Uşaq Hüquqları Konvensiyası 20 noyabr, 1989-cu il BMT Baş Assambleyası tərəfindən təsdiq edilmişdir.
6. Hüseynzadə R.L. Ailə pedaqogikası. Dərslük. Bakı: Maarif, 2015.

Love for children in the family

Summary

The child comes with love to the world, and from the very first day it feels the love of the mother and grows and develops with love. Such an atmosphere of love ensures that a child grows up as a normal, harmonious person and becomes a guarantor of future success. A loving child also loves people in the future, respects them, and is shaped like a positive person.

Любовь к детям в семье

Резюме

Ребенок приходит с любовью к миру, и с самого первого дня он чувствует любовь матери, растет и развивается с любовью. Такая атмосфера любви гарантирует, что ребенок вырастет как нормальный, гармоничный человек и станет гарантом будущего успеха. Любящий ребенок также любит людей в будущем, уважает их и имеет форму позитивного человека.

Rəyçi: prof. R.L.Hüseynzadə

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/108-110

Мелик Шихбала оглы Меликов

Азербайджанский государственный педагогический университет
melikmelikov1960@mail.ru

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: инклюзивное образование, ограниченные возможности здоровья, проблемы и перспективы

Açar sözlər: inklüziv təhsil, fiziki sağlamlıq məhdudyyətləri, problemlər və perspektivlər

Key words: inclusive education, disabilities, problems and prospects

Развитие современной азербайджанской системы образования основывается на гуманитарных принципах, реализации обязательных соображений о психологических характеристиках детей, раннем выявлении нарушений развития, а также создании условий для полноценного образования детей. В последние годы социальное и национальное отношение к инвалидам (ОВЗ) начали меняться к толерантности, терпимости, интеграции и интеграции и интеграции. Необходимость решения этих проблем можно объяснить возрастающей тенденцией физического, психологического и физического развития детей и подростков [1]. В результате, дети полностью развиваются как часть общества, и проблема квалифицированной медицинской, социальной, образовательной и психологической помощи в этой области получает все большее внимание. Включение детей с особыми образовательными потребностями в государственные образовательные учреждения - это всемирный процесс, который включает в себя все высокоразвитые страны. Общество и страны переосмысливают свое отношение к этим детям, признавая их равенство с другими детьми во всех сферах жизни. Инклюзивное образование основано на идеологии, которая не предусматривает никакой дискриминации в отношении детей, обеспечивает равное отношение ко всем и создает особые условия для детей с ограниченными возможностями. Инклюзивное образование выражается в следующих положениях: равенство всех участников процесса обучения социальной идентичности (учителя, дети с нормальным умственным и физическим состоянием, инвалиды); повышение уровня участия детей с ограниченными возможностями в общественной жизни при одновременном снижении степени изоляции; переосмысление методов обучения, чтобы они соответствовали способностям детей с ограниченными возможностями; устранение препятствий для всех учащихся в получении знаний и в полной мере участвовать в общественной жизни образовательных учреждений; исследование и решение вопросов устранения препятствий на пути улучшения образовательных учреждений отдельных учащихся.

Реформа и изменения осуществляются для улучшения образовательной среды для всех учащихся. Различия между учащимися являются стимулами для поощрения учебного процесса, а не препятствиями, которые необходимо преодолеть; признают право всех детей на получение образования по месту жительства; признают важность не только улучшения успеваемости учащихся, но и улучшения социальных ценностей; развитие образовательных учреждений и местных сообществ для поддержки друг друга, сотрудничества и помощи [2]. Сегодня детям с особыми образовательными потребностями не нужно учиться в специальном учреждении, они могут стать лучше и лучше адаптироваться к жизни в государственной школе. Родители детей с ограниченными возможностями настаивают на включении их в образовательные учреждения. Прежде всего, это потому, что в системе долгосрочного коррекционного (специального) образования существует надежный метод обучения детей-инвалидов, которые не уделяют достаточного внимания социальной адаптации - он изолирован от общества. Конечно, дети с ограниченными возможностями адаптируются к жизни общеобразовательного учреждения лучше, чем профессиональное учебное заведение. Нельзя не заметить различий во взаимоотношениях между приобретением социального опыта (умение общаться со сверстниками, «продавец-покупатель», «в поликлинике», «в кафе» и т. д.). Предположение, что дети с ограниченными возможностями изучают социальное поведение,

только непосредственно в этом обществе, а не изолированно в исправительных учреждениях. Инклюзивное образование не может быть спонтанно сформировано и организовано, и оно связано с изменениями ценностей и моральных стандартов. Современное общество не сразу решило эту проблему, а только накопило достаточные знания о нарушениях развития и стало по-настоящему гуманизированным, прежде чем оно начало реализовывать специальное образование в форме недостаточной социализации инвалидов. Есть проблемы с организационным инклюзивным образованием, которое связано с детьми в школьной программе, которые направлены на нормальное умственное развитие и не требуют специальных методов и приемов. Очень важным этапом внедрения инклюзивности является этап психологии и изменения ценностей специалистов по гуманизму, а также повышение их профессиональной компетентности [1]. На ранних этапах развития инклюзивного образования учителя образовательных учреждений (профессиональные, психологические и методические) неохотно работают с детьми с ограниченными возможностями, у учителей отсутствует профессиональная компетентность для работы в инклюзивной сфере, а также существуют психологические барьеры и профессии учителя. Все это показывает, что это не только эксперт, но и серьезная задача для руководителя образовательного учреждения, реализующего принцип инклюзивности. Инклюзивность – это, прежде всего, прямые отношения. Социальные и образовательные учреждения основаны на дружбе и понимании. Родители детей с нормальным умом и телом часто выражают обеспокоенность тем, что дети с особыми навыками здоровья в классе будут оказывать негативное влияние на рост их ребенка. Производительность детей с нормальным развитием не снизилась, а при инклюзивном образовании их успеваемость часто выше, чем у обычных классов. Согласно имеющимся данным, образовательные учреждения, которые успешно реализуют программы инклюзивного образования, имеют высокий рейтинг детей, которые развиваются типичным образом. Что касается отношения сверстников с типичным развитием для детей с ограниченными возможностями, следует сказать, что оно в значительной степени зависит от твердой позиции взрослых (учителей и родителей) и, конечно же, психологической атмосферы в классе. В настоящее время разрабатываются все новые и новые методы для решения проблем образования, обучения и развития детей с особыми медицинскими возможностями. Использование инклюзивного подхода в образовательных учреждениях является не только инновацией, но и еще одним шагом в обеспечении полной реализации права детей с особыми образовательными потребностями на получение общего образования. Инклюзивное образование гарантирует каждому ребенку независимо от его социального статуса, физических, психологических характеристик, реализацию потребностей в развитии и права на образование, соответствующего его уровню образования [3]. На данном этапе вопрос развития инклюзивного образования в Азербайджане контролируется не только родителями и образовательными группами, но и всем обществом. Введение инклюзивности в общеобразовательных учреждениях сталкивается с некоторыми психологическими и образовательными трудностями и проблемами:

- недопустимы дети с нормальным психическим развитием;
- отрицание идеологии инклюзивного образования;
- использование специальных методов для обучения детей с ограниченными возможностями о проблемах;
- родители детей с типичным развитием неохотно обучают своих детей с детьми с нарушениями развития;
- дети, которые не хотят принимать нормальное интеллектуальное развитие, получают спутника инвалидности;
- психосоциальная адаптация атипичных личностей развития [4].

В настоящее время инклюзивное образование в Азербайджане находится на стадии развития, и поэтому, чтобы полностью реализовать инклюзивность образования и использование родителей и учителей с нормальным интеллектуальным развитием и учителей в государственных школах, решения должны приниматься на государственном уровне. Реализация социальной политики в области демократизации и гуманизации общества и развития национальной системы образования определили пути улучшения организации, содержания и методов обучения и развития детей с ограниченными возможностями. Подход к реформированию образования и воспитанию детей с ограниченными возможностями направлен на развитие социально-энергичных людей с социально адаптивными поведенческими навыками. Одним из способов решения этой задачи является

инклюзивное образование, во-первых, оно характеризуется как средство социальной реабилитации не только для ребенка, но и для его семьи. Принять инклюзивную культуру, внедрить инклюзивную политику и практику и обучить организации работать в инновационном и динамичном темпе. В этих условиях основной целью является создание стабильного микроклимата, готового к развитию и трансформации в инклюзивную систему образования, которая эффективно работает во всех типах и типах учебных заведений.

Таким образом, включение - это процесс, который является наиболее доступным образованием для всех учащихся в государственных и дошкольных организациях, он устанавливает соответствующие цели для развития процесса обучения и развития, устраняет существующие барьеры и обеспечивает максимальный уровень поддержки для каждого ребенка. И максимизировать его потенциал. Когда речь идет об инклюзивном образовании, следует отметить, что для обычных организаций образования это не только техническое условие для предоставления бесплатного доступа детям с особыми образовательными потребностями, но также с учетом конкретных обстоятельств образовательного процесса, с учетом психологии детей с ограниченными возможностями.

Литература:

1. Инклюзия как принцип современной социальной политики в сфере образования: механизмы реализации. Под ред. П. Романова, Е. Ярской Смирновой серия «Научные доклады: независимый экономический анализ». – М., 2008 - №205.
2. Инклюзивное образование: методология, практика, технология: Материалы международной научно-практической конференции Моск. гор. психол.-пед. ун-т; Редколл.: С.В. Алехина и др. – М.: МГППУ, 2011. – 244 с.

İnklüziv təhsil: aktual problemlər və inkişaf perspektivləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanada inklüziv təhsilin tətbiqinin əsas problemləri və xüsusiyyətləri, inklüziv inkişaf perspektivləri açıqlanıb. Elm və təhsil müəssisələrinin magistrantlarının əlilliyi olan uşaqların təhsili üçün hazırlıq nəticələri təqdim olunur.

Inclusive education: actual problems and prospects of development

Summary

The article deals with the main problems and peculiarities of implementation of inclusive education, as well as the prospects of inclusion in Russia. The results of the Master's study on readiness of educational institutions to children with disabilities education are presented.

Рецензент: доц. Т.Агаева

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/111-114

Ülviyyə Salam qızı Aslanova
Bakı, 170№-li tam orta məktəb

İNKLÜZİV TƏHSİL: MAHİYYƏTİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Açar sözlər: *Inkluziv təhsil, sağlamlığı məhdud olan uşaqlar, adaptasiya, təhsil, pedaqoji proses*

Key words: *Inclusive education, children with disabilities, adaptation, education, pedagogical process*

Ключевые слова: *Инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, адаптация, образование, педагогический процесс*

Ümummillli lider Heydər Əliyevin 2001-ci il iyunun 5-də imzaladığı “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (1) və bu qanundan irəli gələn müvafiq qərar və sərəncamlar xüsusilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Stratejiyası” haqqında 24 oktyabr 2013-cü il tarixdə verilmiş ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin verdiyi sərəncam inkluziv təhsilin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Sərəncamda təhsilin ikinci strateji istiqaməti təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu inkluziv təhsili də özündə ehtiva edir və orada "... xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf və inkluziv təlim proqramlarının hazırlanması" (2) mühüm məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanununda qeyd olunur ki, cəmiyyətin bütün üzvlərinin -istər sağlam, istərsə də sağlamlıq imkanları məhdud insanların bərabər təhsil almaq hüququ vardır (3, 12).

İnkluziv təhsil ümumi təhsilin tərkib hissəsi olub, onun inkişafı prosesidir. Təhsilin bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutur. Bu sağlamlığı məhdud olan, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil almasını təmin edir.

İnkluziv təhsil sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların digər uşaqlarla bərabər şəkildə keyfiyyətli təhsilə cəlb olunmasıdır. Bu, fasiləsiz pedaqoji prosesdir və bütün təhsilalanların ehtiyaclarına cavab verə bilməsi üçün təhsil mədəniyyəti, təhsil siyasəti və təhsil təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini, yeri gələndə yenidən qurulmasını tələb edir. İnkluziv təhsil uşaqların cəmiyyətdən təcrid olunmasının, cəmiyyətdə davamlı olaraq ayrı-seçkiliyə məruz qalmasının aradan qaldırılması üçün ən təsirli vasitələrdən biri hesab olunur.

İnkluziv təhsil anlayışı beynəlxalq insan hüquqları prinsipinə əsaslanır. İnsan Hüquqları Konvensiyasına görə, dövlətlər elə bir təhsil sistemi qurmalıdır ki, təhsilalma hüququ hər bir uşağa şamil edilsin. İnkluziv təhsilin inkişafı dünyanın bir çox ölkələrinin təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindən olub və ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin təhsil sisteminin beynəlxalq prinsip və standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədini daşıyır. Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları Konvensiyası da respublikamızda yaşayan hər bir uşağın təhsil alma hüquqlarını qorumağı, onları hərtərəfli təhsillə təmin etməyi öz üzərinə götürmüşdür.

Müasir dövrdə inkluziv təhsil dedikdə uşaqların məktəbəqədər müəssisələrdə, orta təhsil məktəblərində dərslər alması, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsi prosesi nəzərdə tutulur ki, bunun da xüsusi tələbləri vardır. Təlim metodikasına müvafiq olaraq inkluziv təhsil uşaqlara qarşı hər hansı formada ayrı-seçkilik edilməsinin qarşısını alır, müxtəlif nevroloji və ya psixi xəstəlikləri olanlara belə mükəmməl şəkildə təhsil almaq, uğur qazanmaq, məqsədyönlü, səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanı verir. Onun əsas vəzifəsi sağlamlığı məhdud olan insanlar üçün təhsil və peşə hazırlığı üçün sərhəd tanımayan əlverişli mühit yaratmaqdır.

İnkluziv təhsil əsasən əqli və ya fiziki cəhətdən zəif, sağlamlığı məhdud, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara məktəbəqədər və ümumtəhsil müəssisələrində təhsil almaq imkanı verən inteqrativ təhsil prosesidir. İnteqrasiya uşaqların məktəbin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması, adaptasiya olunması prosesidir. Inkluziyada təhsil müəssisəsi uşaqların təhsil ehtiyaclarına uyğun şəkildə dəstək vermək üçün tədris və tərbiyə istiqamətini qurur.

İnkluziv təhsilin köməyi ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsil sistemində, yerli icmalarda xüsusi dəstək xidmətləri göstərilməklə yaşlıları ilə birlikdə oynamalarına, təhsil almalarına, inkişaf etmələrinə şərait yaradır.

İnkluziya latın sözü olub "daxil olma", "qoşulma", "cəlb olma" deməkdir. İnkluziya sağlamlıq imkanları məhdud olan təhsil alanların öz güclərinə inamlarını artırmağa, həmçinin onları digər uşaqlarla birgə məktəbdə təhsil almağa stimullaşdırma prosesidir.

"Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların əsas kateqoriyaları aşağıdakılardır: Kar və zəif eşidən uşaqlar; kor və zəif görənələr, loqopadlar, əqli geriliyi olan uşaqlar; dayaq-hərəkətə aparatı pozulmuş uşaqlar; davranışın psixopatik forması olan uşaqlar; reaktiv vəziyyət; depressiyalar; psixomotor həyəcanlanma; şüur pozulmaları; kar, kor və lal uşaqlar" (4, 12)

Bunu da qeyd edək ki, inklüziya dedikdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəhdlərini həyata keçirməklə bərabər, həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərə malik, azlıqda olan etnik qruplara, pentensiar müəssisə uşaq və yeniyetmələrinə, əmək miqrantlarına, xarici tələbələrə, çətin və mürəkkəb həyat tərzlərinə məruz qalmış insanlara da aid etmək olar. Belə təhsil alanlara informasiyanın ötürülməsi üsullarında müxtəlif modifikasiya, metod və variantlardan istifadə edilir. İnkluziv yanaşma uşaqların müxtəlif təhsil tələbatlarını başa düşməyi və təhsil prosesində tam iştirakla, ictimaiyyətin cəlb edilməsi vasitəsilə təhsildə seqreqasiyanın və diskriminasiyanın aradan qaldırılması ilə bu tələbatlara müvafiq xidmətlərin verilməsini tələb edir.

İnkluziv təhsil bütün təhsil alanlara məktəbəqədər və məktəb həyatında, universitet kollektivində iştirak etməyə əlverişli imkan yaradır. Bu təhsil sistemi təhsil alanların bərabər hüquqluluğunu, kollektivin bütün işlərində iştirakını stimullaşdırmağa yönəldilmiş resurslara malik olub, təhsil alanlara ünsiyyət üçün lazım olan qabiliyyətlərin inkişafına yönəldilmişdir.

Məktəbdə təşkil etdiyimiz inklüziv təhsil pedaqoji təcrübələrimizə əsasən deyə bilərik ki, inklüziv təhsilin təşkilində əsasən aşağıdakı pedaqoji prinsipləri əsas tuturuq:

1. İnsanın dəyəri onun qabiliyyət və nailiyyətlərindən asılı deyildir.
2. Hər bir insan hiss etməyə, düşünməyə qabildir.
3. Hər bir insanın insanlarla ünsiyyət və münasibət qurmağa ehtiyacı vardır.
4. Bütün insanların bir birinə tələbatı vardır.
5. Həqiqi təhsil real qarşılıqlı əlaqədə, ünsiyyət və dialoqlarla mümkündür.
6. Bütün insanların qayğıya, sevgiyə və dostluğa ehtiyacı vardır.
7. Təhsil alanların nailiyyətləri praktik olaraq əməli işlə, fəaliyyətlə mümkündür.
8. Müxtəlif fəaliyyət növləri insanın həyatını zənginləşdirir.

İnkluziv təhsilin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ailələrini maarifləndirməklə onların cəmiyyətin bir tam hüquqlu üzvü olmasını dərk etdirmək;
2. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilində sistemli və ardıcıl şəkildə təkmilləşdirmə işlərinin aparılması və bu prosesi stimullaşdırmaq;
3. İctimaiyyəti, valideynləri bu sahədə fəal iştiraka, onları uşaqların təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsinə cəlb etmək;
4. İmkansız ailələrdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları təhsillə əhatə etmək;
5. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara öz normal yaşlıları ilə təhsil almağa imkan vermək.

Bəs hansı xəstəliklər keçirən uşaqlar inklüziv təhsillə müraciət edirlər? Tibbi müayinədən keçmiş "Yüngül və orta əqli çatışmazlıq "dərəcəli," Dislaliya", "Beyin iflici qalığı", "Talassemiya", "Nitq pozğunluğu", "Psixi inkişafın ləngiməsi", "Zəif eşitmə və zəifgörmə, hemofiliya, hərəkət məhdudluğu olan, anadangəlmə qüsurlu və.s.xəstəlikli uşaqlar "İnkluziv təhsil"li qruplara və ya ibtidai siniflərə qəbul edilə bilərlər.

İnkluziv təhsil uşaqların müstəqil bir fərd olduğunu və təhsil zamanı onların hər birinin öz ehtiyacları olduğunu qəbul edən metodologiyaları inkişaf etdirməyə yönəlib. İnkluziv təhsil tədris zamanı müxtəlif ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş yanaşmaların formalaşdırılmasına çalışır.

İnkluziv təhsil istər sağlam, istərsə də əlillərin bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir və bu, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına, əlil uşaqların təhsil və başqa xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsinə şərait yaratmış olur.

İnkluziv təhsillə bağlı beynəlxalq praktikaya görə, bir sinifdə təhsil alan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin sayı 5-10% olmalıdır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tipik yaşlıları ilə təhsilə birgə hazırlanması üzrə məsuliyyət mahiyyət etibarını ilə daha çox məktəb psixoloqlarının və tərbiyəçilərin üzərinə düşür. Ümumiyyətlə, buna korreksiyaedici pedaqoji xidmət də demək olar ki, bu uşaqların təhsilə daha tez uyğunlaşması, uşaqlarla effektiv ünsiyyət qura bilməsini nəzərdə tutur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, ümumtəhsil

məktəblərində, müxtəlif tip tədris-tərbiyə müəssisələrində tərbiyəçi və müəllimlərin əsas rolu aşağıdakı funksiyaları həyata keçirməyə yönəlməlidir: uşaqlarda kollektivçilik, əmək vərdisləri, mədəni davranış, etik və əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmaq, dünya, ölkələr, vətən haqqında məlumatları genişləndirmək, müxtəlif peşələrə istiqamətləndirmək, əmək alətlərindən istifadə bacarığını inkişaf etdirmək. Məktəbə hazırlıq və müxtəlif pedaqoji proseslərdə pedaqoq uşağı fiziki, mənəvi, əxlaqi cəhətdən inkişaf etdirməli, cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun şüurlu fəaliyyətə hazırlamalıdır.

İnklüziv təhsilin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün faydaları çoxdur. Belə ki, Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar kollektivə uyğunlaşır, cəmiyyətə inteqrasiya edilir; onlarda özlərinə inam hissi formalaşır; onlar özlərini cəmiyyətin digər üzvləri kimi bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi hiss edir; gələcəkdə onların məşğulluq kimi problemi də aradan qaldırılmış olur.

Azərbaycanda inklüziv təhsilin təşkili istiqamətində Təhsil Nazirliyi tərəfindən 2005-2009-cu illərdə “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili ilə əlaqədar İnkişaf Proqramı” həyata keçirilmişdir. Proqrama əsasən sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüququnun həyata keçirilməsi, inklüziv təlimə keçidin reallaşdırılması, təhsil müəssisələrində bütün uşaqların təhsili üçün bərabər imkanların yaradılması, dövlət himayəsində olan uşaqların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, müvafiq təsnifata uyğun olaraq bütün kateqoriyadan olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ölkə üzrə qeydiyyatının aparılması və təhsilə cəlb edilməsi, xüsusi təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının müasir standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Proqramın icrası istiqamətində Heydər Əliyev Fondunun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Fond tərəfindən sağlamlıq imkanları məhdud, kimsəsiz, valideyn himayəsindən məhrum, müəyyən mənada cəmiyyətin diqqətindən kənarda qalan uşaqların təhsilinin təşkili, onların təhsil aldığı müəssisələrin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər görülmüş, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün bütün internat məktəbləri və uşaq evləri, xüsusi məktəblər əsaslı təmir edilmiş, müasir avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Proqram çərçivəsində 17 ümumtəhsil məktəbi və 13 uşaq bağçasında 200-dən çox sağlamlıq imkanları məhdud uşaq inklüziv təhsilə cəlb olunmuşdur. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil pillələrində inklüziv təhsilin tətbiqi üçün metodik vəsaitlər hazırlanmış, pedaqoji kadrların peşə hazırlığı təkmilləşdirilmiş, Pedaqogika dərslərində "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili" adlı xüsusi bölmə ayrılmışdır (5,311). Inklüziv təhsil müəllim hazırlığı kurikulumlarına və ixtisasartırma proqramlarına daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. 5 iyun 2001-ci il
2. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Stratejiyası” haqqında 24 oktyabr 2013 – cü il tarixli ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı/ Xalq, 25 oktyabr, 2013-cü il.
3. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009, 80 s.
4. Həsənova İ.M. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası. Metodik vəsait. Bakı: ADPU, 2011, 238 s.
5. Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslük. Bakı: Mütərcim, 2013, 708 s.

Inclusive education: essence, goal and objectives

Summary

The term “inclusion” generally refers to the process of inclusion, involvement, or entry into something, as part of the whole. Inclusive education is the creation of a barrier-free environment in the education and training of people with disabilities and health. Special programs are used to facilitate the process of adaptation of children with disabilities in a general educational institution.

The inclusion process also involves people with disabilities, cognitive and mental disabilities, representatives of ethnic minorities, persons held in penitentiary institutions, marginalized sections of the society, labor migrants, foreign students, people in difficult situations, gifted individuals, people with various intellectual and physical disabilities, and others. Inclusive education is based on an ideology that excludes any discrimination against children, which ensures equal treatment of all people, but creates special conditions for children with special educational needs. Inclusive education is the process of development of general education, which implies the availability of education for all, in terms of adaptation to the different needs of all children, which provides access to education for children with special needs.

Инклюзивное образование: сущность, цель и задачи

Резюме

Термин «инклюзия» в общем обозначает процесс включения, вовлечения или вхождения во что-то, как часть целого. Инклюзивное образование является создание безбарьерной среды в обучении и профессиональной подготовке людей с ограниченными возможностями и здоровья. Используются специальные программы, направленные на облегчение процесса адаптации детей с ограниченными возможностями в общеобразовательном учреждении.

В процессе инклюзии так же участвуют люди с инвалидностью, когнитивными и ментальными особенностями, представители этнических меньшинств, лица, содержащиеся в пенитенциарных учреждениях, маргинальные слои общества, трудовые мигранты, студенты-иностранцы, люди, оказавшиеся в трудной жизненной ситуации, одарённые личности, лица с различными интеллектуальными и физическими отклонениями и другие. В основу инклюзивного образования положена идеология, которая исключает любую дискриминацию детей, которая обеспечивает равное отношение ко всем людям, но создает особые условия для детей, имеющих особые образовательные потребности. Инклюзивное образование – процесс развития общего образования, который подразумевает доступность образования для всех, в плане приспособления к различным нуждам всех детей, что обеспечивает доступ к образованию для детей с особыми потребностями.

Rəyçi: prof.p.e.d. R.L.Hüseynzadə

PSIXOLOGİYA PSYCHOLOGY ПСИХОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/115-117

Sevda İbrahim qızı Mansurova

Bakı Slavyan Universiteti
mansurova_sevda@mail.ru.

YENİYETMƏ YAŞI DÖVRÜNDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR

Açar sözlər: *yeniyetmə, problem, ünsiyyət, fəaliyyət, inkişaf*

Key words: *teenager, problem, communication, activity, development*

Ключевые слова: *подросток, проблема, общение, деятельность, развитие*

İnsan doğulduğu andan etibarən münasibətlər sisteminə daxil olur. Aydın məsələdir ki, yeni doğulmuş uşağın inkişafının bütün mərhələləri fərqli istiqamətlərdə gedir. Belə ki, müxtəlif alimlər ontogenetik inkişafın hər bir mərhələsində, hər bir yaş dövründə müxtəlif aparıcı fəaliyyət növlərinin təsnifatını vermişdir. Hər bir fəaliyyət münasibətlər daxilində mövcuddur. Yəni münasibətlər fəaliyyətin gedişini, inkişafını, nəticəsini istiqamətləndirir. Ünsiyyət də? fəaliyyət də münasibətləri şərtləndirərək psixi inkişafa zəmin yaradır. Psixi inkişafın qanunauyğun şəkildə getməsi üçün inkişafın hər bir mərhələsində zəruri olan, tələbat, çevrilən münasibətlər təmin olunmalıdır.

Yeniyetmə yaşı dövründə fəaliyyətin məhz ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətlərin mənimsənilməsinə yönələn tərəfi daha ön plana çəkilir. Yeniyetmənin şəxsiyyətlərarası münasibətlərə daxil olmasını və buna olan tələbatını və cəhdini müxtəlif tərəflərdən izah edə bilərik. Belə ki, bu yaş dövründə yeniyetmənin aparıcı fəaliyyəti onların həmyaşıdları ilə ünsiyyət fəaliyyəti hesab olunur. Lakin bəzi tədqiqatçılar isə yeniyetməlik dövründə ictimai faydalı əməyi aparıcı fəaliyyət hesab edirlər. Buna baxmayaraq isə hər bir halda yeniyetmələrin həyatında qarşılıqlı münasibətlərin mənimsənilməsi daha üstün mövqə tutacaqdır.

İnsanda özü haqqında təsəvvürlərin formalaşması, onun özünüdərk etməsi, özünün hərəkət və əməllərini başa düşməsi, özünü və həyatda öz yerini qiymətləndirməsi - bunların hamısı onun başqa adamlara münasibətilə bilavasitə bağlıdır (1,s.250). Bütün bu sadalanan cəhətlər isə məhz yeniyetməlik dövründə daha aydın dərk edilməyə başlanır. Yeniyetmə yaş dövrünün spesifik cəhətlərini təhlil edərək görürük ki, inkişafın bu mərhələsi uşaqlıq dövrü ilə gənclik dövrü arasında keçid dövr olmaqla yanaşı, eyni zamanda hər iki dövrün xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirir. Yeniyetmələrdə gedən fiziki və psixi inkişaf onların davranışlarına, münasibətlərinə, özünəinamına, ümumiyyətlə həyatına bir başa təsir göstərir. Yeniyetmə özünü tam şəkildə dərk etdikcə onda mənlilik şüuru formalaşmağa başlayır. Mənlilik şüurunun formalaşmasında da münasibətlərin rolu danılmazdır. İnsanın başqa adamlara və başqa adamların ona münasibətləri mənlilik şüurunun əsasını təşkil edir (1, s.250).

Yeniyetmələrin həmyaşıdları ilə sosial mövqeyini başlıca olaraq onun şəxsi keyfiyyətləri təyin edir. Şəxsi keyfiyyətlər dedikdə, burada iradi keyfiyyətlər və kommunikativ keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. Yeniyetmələr iradi keyfiyyətlərini daha ön planda tuturlar. Onlar cürətlilik, qətiyyətlilik, mətanətlilik, dözümlülük kimi keyfiyyətləri iradi keyfiyyətlər kimi öz xarakter əlamətlərinə çevirmək istəyirlər. Yeniyetmələrin kommunikativ keyfiyyətlərinə gəldikdə isə bura düzlük, həqiqətsevərlik, sözünün üstündə durmaq, köməyə gəlməyə hazır olmaq, etibarlılıq və s.kimi keyfiyyətləri aid edə bilərik. Sadalanan bu keyfiyyətlərin hər biri təbii ki, hər bir yeniyetmədə olmaya bilər. Yeniyetmə qruplarında olan liderlər əsasən bu sadalanan keyfiyyətləri özündə birləşdirir.

Yeniyetmə qruplarında münasibətlərin tənzimlənməsində kollektivçilik hissənin olması da xüsusi rol oynayır. Bu keyfiyyətə malik olan yeniyetmə kollektivin formalaşması, kollektivdə münasibətlərin tənzimlənməsi, rol gözləmələri və s. kimi tələblərə cavab vermək üçün həmyaşıdları ilə ünsiyyət quracaq. Bu ünsiyyət zəminində onların dünəngörüşü formalaşır, təcrübə mübadiləsi baş verir, dostluq, yoldaşlıq əlaqələri yaranır və bu da öz növbəsində yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına bir başa təsir göstərir. Lakin bəzi yeniyetmələrdə kollektivçilik hissi tam şəkildə inkişaf etmir. Bu xüsusiyyət əsasən “çətin” yeniyetmələrdə formalaşır. Bunun da səbəbi əsasən “çətin” yeniyetmələrin kollektiv tərəfindən qəbul olunmaması, onların həmyaşıdlarının sıralarından təcrid olunması ilə şərtlənir. Belə yeniyetmələr özlərini daha çox sosial kompaniyalarda daha rahat ifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, yeniyetmələrin davranışının aparıcı motivlərindən biri onların öz həmyaşıdları arasında müəyyən mövqə tutmağa cəhd göstərməsi və bu istiqamətdə daha fəal iştirakıdır.

Onlar əsasən yaşlıları arasında daha rahat, bəzən intizamsız davranışlar sərgiləyərək sanki öz mövqeyini qoyur və buna müvafiq davranışlar göstərir. Yeniyetmənin üzvü olduğu qrupun xarakterindən asılı olaraq onun qrup üzvləri arasında mövqeyi müəyyən olunur. Qrup üzvlərinin yeniyetməyə verdiyi qiymət, onların ona göstərdiyi münasibət, etimad yeniyetmə üçün çox əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hər bir şəxsin özünə verdiyi qiymət onun ətrafının, aid olduğu, üzv olduğu qrupun ona münasibətindən bir başa asılı olur. Qrupdaxili münasibətlərin məzmunundan asılı olaraq mütəmadi olaraq həmin qrup üzvləri ilə ünsiyyətdə olan, qrupun maraqları ilə yaşayan yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi inkişafına bilavasitə qrupun maraqları da təsir edəcəkdir.

Yeniyetmələrin şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərinə ailədə aldıkları tərbiyə də təsirsiz ötürmədir, hətta bəzən daha prioritet rol oynayır. Ailə hər bir insanın doğulub böyüməyə başladığı kiçik bir dövlətdir. İrsi faktorlarla yanaşı, fərdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının da ilk addımları məhz ailədə qoyulur. Ailə üzvlərinin, valideynlərin həyata baxışı, dünyagörüşü, əxlaqı, əqidəsi, mədəniyyəti, digər insanlara münasibəti bir sözlə, onların həyat tərzini həmin ailədə böyüməkdə olan uşağı bir şəxsiyyət kimi formalaşdıracaqdır. Belə ki, uşağın ətraf aləmə, digər insanlara olan münasibətinin əsası ailədə qoyulur.

Uşağın münasibətlər sisteminin formalaşmasına onun ailədə tutduğu mövqe, onun bacı və qardaşları ilə, valideynləri və digər ailə fərdləri ilə münasibəti təsir edəcəkdir. Belə ki, ailədə yeniyetmənin şəxsiyyətinə hörmət edilmirsə, onun fikri nəzərə alınmırsa, daim şiddətə məruz qalırsa bu onun yaşlıları, müəllimləri və digərləri ilə münasibətinə də təsir edəcəkdir. Belə ki, onlarla münasibətdə olarkən yeniyetmə ailədəki görüşləri üzərindən çıxış edəcəkdir.

Yeniyetmə yaşı dövründə daha çox onların qruplaşmağa meyli artır. Onların həyat və fəaliyyətinin əsas tərəfini məhz qrup ünsiyyəti təşkil edir. Kiçik məktəblilərdən fərqli olaraq yeniyetmə qruplarında, ümumiyyətlə, yeniyetmələrin şəxsiyyətlərarası münasibətlərində onların şəxsi keyfiyyətləri əsas götürülür. Təbii olaraq yeniyetmə zamanla ona xas olan fərdi keyfiyyətlərini göstərməyə başlayır. Əgər onun spesifik xüsusiyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri qrup üzvləri tərəfindən müsbət qarşılanarsa həmin qrup yeniyetmə üçün əlverişli olacaqdır. Belə olan halda yeniyetmə qrup daxilində, həmyaşıdları arasında rahat olaraq özünü reallaşdırır, bununla yanaşı özünü formalaşdırır, özünüdərk etməsi yüksəlir, özünüdərk etməsi tələbatı ödənilmiş olur. Yeniyetmələrin öz şəxsiyyətinə marağı özünüdərk etmənin səviyyəsinə uyğun gəlir (2,s.306).

Yeniyetmələr öz həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq edərkən bu əməkdaşlığın nə məqsədlə qurulduğuna o qədər də önəm vermirlər. Onlar üçün sadəcə olaraq əməkdaşlığın özü daha vacibdir. Aparıcı fəaliyyət-ictimai faydalı fəaliyyətdir (3, s.90). Birgə fəaliyyət zamanı yeniyetmələr öz davranışlarını qrup daxilində yoldaşları tərəfindən təsis edilən normalara əsasən tənzimləyir. Bu normalar qrup normaları adlanır. Belə olan halda təbii haldır ki, qrup normaları adı altında olan bütün davranış və rəftar tərzini həmin qrupun üzvü olan yeniyetmənin şəxsi keyfiyyətlərinə təsir edəcəkdir. Məlum məsələdir ki, bu kimi münasibətlər birgə fəaliyyətin məqsədi hamı tərəfindən qəbul olunanda daha rahat tənzimlənilir. Belə ki, yeniyetmələrin birgə fəaliyyəti zamanı onlar arasında əməkdaşlıq hissi yaranmırsa, bu öz yerini rəqabət hissəsinə verəcəkdir. Yəni birgə fəaliyyətin məqsədi hamı tərəfindən aydın dərk edilməli, bu istiqamətdə motivasiya verilməli və bununla da qrup daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin düzgün tənzimlənməsinə şərait yarada bilərik. Əks halda, əgər qrupda rəqabət hissini aşılayırıqsa bu zaman kollektiv münasibətlərin yaranması şübhə altında qalacaqdır.

Dərsdə qrup şəklində iş zamanı yeniyetmələr arasında məzmunla görə əməkdaşlıq yarada bilərik. Məzmunla görə əməkdaşlıq yeniyetmələrin birgə fəaliyyətinin təşkil formalarından biridir. Lakin sinifdə birgə fəaliyyəti təşkil edərkən bəzi yeniyetmələr adətən bu fəaliyyətdən kənar qalırlar. Bu hal əsasən “çətin” yeniyetmələr arasında baş verir.

Yeniyetmə yaşı dövrünə xas olan daha bir xüsusiyyət də onların referent qruplara meyli etməkdir. Bu yeniyetmələrə tərbiyəvi təsir etmək üçün təsirli vasitədir. “Çətin” yeniyetmələrə də məhz referent qruplar vasitəsilə tərbiyəvi təsir etmək mümkündür. Bəzən sinif kollektivi arasında münaqişələr baş verir. Əgər bu münaqişələr kiçik yaşlı məktəblilər arasında baş verərsə bu zaman sinif müəllimi öz avtoritetindən istifadə edərək bu münaqişəni həll etməyə çalışacaqdır. Lakin yeniyetmələr arasında baş verən münaqişələr və onların həlli isə belə olmur. Yeniyetmələr arasında münaqişələr dəyərlər haqqında təsəvvürlərin və mənəvi dəyərlərin müxtəlifliyindən meydana gəlir. Bu tərz konfliktlərin həlli zamanı kollektivin fikri və mövqeyi çox vacib rol oynayır. Bu da ondan irəli gəlir ki, hər bir yeniyetmə əsasən öz həmyaşıdlarından ibarət olan kollektivin rəyini daha ön planda tutur.

Yeniyetmə qruplarında əsasən diqqət qrup üzvləri arasında yaranmış şəxsi qarşılıqlı münasibətlərə istiqamətlənir. Onların həmyaşıdları ilə ümumi maraqları yaranır, bu maraqlar üzərində qurulub formalaşan

münasibət tərzı və şəxsi münasibətlərin də möhkəmlənməsi ilə dostluq, yoldaşlığa gətirib çıxaran xüsusiyyətlər inkişaf edir. Qrup üzvləri arasında seçmələr aparılır ki, bu da hər bir yeniyetmənin öz xarakterinə və ümumiyyətlə fərdi tipik xüsusiyyətlərinə uyğun həmyaşdı ilə daha sıx görüşməsi, onunla daha çox zaman keçirməsi, onu özünə daha yaxın hiss etməsi ilə nəticələnir. Təbii ki, yeniyetmə qruplarında daha öndə olan, yəni daha cəsarətli, iradəli, cəsür, xeyirxah, mərd və s. bu kimi keyfiyyətlərə malik olan yeniyetmələr digər yaşlıları tərəfindən daha yüksək qiymətləndirilir və onlar daha çox seçilənlərdən olurlar. Belə keyfiyyətlərə malik yeniyetmələr əsasən qrup liderləri olduğundan digər yaşlıları da onun fonunda həm də, daha da diqqət obyektində olacaqlarını düşünərək məhz onlarla yoldaşlıq, dostluq etməyə can atırlar. Təbii ki, qrup liderləri də özünə daha yaxın bildiyi yeniyetmələrlə daha dərin münasibətlər qurur və bunu hətta illərlə davam etdirirlər. Belə olan halda müsbət şəxsi keyfiyyətlər bir-birinə otürülmüş olurlar. Onlar sanki, davranışları, rəftarı, həyat tərzı, maraqları və əqidəsi ilə bir-birilərini tərbiyə edirlər. Lakin, əksinə mənfi xüsusiyyət və vərdişlərə sahib olan yeniyetmələrin yoldaşlıq və dostluğu da bir-birinə mənfi təsir edərək onları daha da irəli apararaq deviant davranışlara, düzgün olmayan həyat tərzinə alışdırırlar.

Yeniyetmələr öz qruplarında çox yüksək emosional bağlara sahib olurlar. Bu onların qrup üzvləri arasında daha rahat olmalarını təmin edir. Lakin bəzən bu emosional bağın qırılması onlara çox böyük təsir edir, təhsilinə yansıyır və hətta nevroza gətirib çıxarır. Təbii intellekt hisslərlə funksional şəkildə bağlıdır (4,s.71).

Yeniyetməlik dövründə əsasən böyüklərlə, daha dəqiq desək, valideynlər və müəllimlərlə problemlər yaşanır. Bu problem əsasən onların müstəqilliyə can atması və böyüklərin də bu müstəqilliyi yetərincə dəstəkləməmələrindən irəli gəlir. Bu dövrdə valideynlər və müəllimlər xüsusilə həssas və diqqətli olmalıdırlar ki, münasibətlər kəskinləşib irəli getməsin. Yeniyetmələrin müstəqilliyə can atmaları bu yaş dövrünün onlara verdiyi tələbatdan irəli gəlir. Bunun da norma daxilində təbii hal olmasını nəzərə alıb hər bir valideyn övladına daha diqqətli yanaşmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə Psixologiya. Bakı, "Çinar-çap", 2002, 620 s.
2. Əmrəhli L.Ş. Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı, "Nurlan", 2015, 344 s.
3. Mirələm Vəliyev. Azər Mustafayev. İnkişaf və yaş psixologiyası, Bakı, "Elm", 2013, 297 s.
4. A.O.Mehrabov, E.Bəylərov. Şagird intellektinin inkişafı, Bakı, "Adiloğlu", 2006, 192 s.
5. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya. Bakı, "Qapp-Poliqraf", 2003, 356 s.
6. Muxtar Həməzəyev. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, "Adiloğlu", 2003, 282 s.

Interpersonal relationships in teenagers

Summary

There are several factors that influence the interpersonal relationships of teenagers. It should be noted that the impact of certain factors on the Interpersonal relationships of teenagers is not always unambiguous. Various teenage groups can both positively and negatively affect them. The article analyzes the influence of interpersonal relationships on a teenagers, the causes of disagreements between them and indicates the ways to positively revolve this problem.

Межличностные отношения в подростковом возрасте

Резюме

На формирование межличностных отношений подростков влияет несколько факторов. Следует отметить, что воздействие определенных факторов на межличностные отношения подростков не всегда однозначны. Различные подростковые группы могут и положительно и отрицательно на них влиять.

В статье анализируется влияние межличностных отношений на подростка, причины разногласий между ними и указываются пути позитивного разрешения этой проблемы.

Rəyçi: b.m.A.Xəlilova

**TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/118-120

Telli Təriyel qızı İbrahimova

Bakı Slavyan Universiteti

İradə Xəlil qızı Zamanova

Bakı Dövlət Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARDA NİTQ İNKİŞAFI PEDAQOJİ PROBLEM KİMİ

Açar sözlər: pedaqogika, ana dili, nitq inkişafı, bədii əsər

Key words: pedagogy, native language, speech development, work of fiction

Ключевые слова: педагогика, родной язык, развитие речи, художественное произведение

Uşağın ana dilinə yiyələnməsi, onun nitqinin inkişaf etdirilməsi məsələsi rus pedaqoqlarının əsərlərində daha geniş şəkildə əks olunmuşdur. Biz bunun daha aydın ifadəsini K.D.Uşinskiyin əsərlərində görürük. Rus pedaqogikasının klassiki olan K.Uşinski (1824-1870) ilk dəfə ana dilinin ilkin təliminin elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemini yaratmışdır. İlk təlim zamanı ana dilinin məsələsini K.Uşinski qaldırmışdır. Ana dilinin əhəmiyyəti məsələsi Uşinskiyə qədər olan dövrdə də dərk edilmişdir. Lakin heç kim ana dilinin, bu «böyük xalq müəllimi»nin pedaqoji əhəmiyyətini Uşinski qədər mükəmməl formada göstərə bilməmişdir. Ayrı-ayrı fənlər içərisində pedaqoq ana dilinin təlim üsulunu xüsusi işləmişdir. Ana dilinin tədrisinə həsr etdiyi əsərlərdə dilin mənşəi haqqında o, idealist səhvlərə yol vermişdirsə də, lakin dilin tədrisi üsuluna aid olduqca faydalı göstərişlər də vermişdir.

K.Uşinski ana dilinin tədrisindən üç məqsəd güdüldüyünü qeyd edir: «birincisi, uşaqlarda nitq (söz) fitrəti adlandırılan fitri ruhi qabiliyyəti inkişaf etdirmək; ikincisi, uşaqları ana dilinin xəzinəsinə şüurlusurətdə yiyələnmək üçün hazırlamaq və üçüncüsü, uşaqlara bu dilin məntiqini, yəni məntiqi bir sistemlə onun qrammatik qanunlarını mənimsətmək» (1,25) Nitqi inkişaf etdirmək üçün o sisteməlik təmrinlər aparılmasını və bu təmrinlərdə müstəqilliyə, müntəzəmliyə və məntiqiliyə xüsusi fikir verilməsini təklif edir və öz dərslərlərində belə təmrinlər üçün zəngin material verirdi. Uşinski tərəfindən istənilən və sərbəst nəqlətməni öyrətmək vasitəsi kimi təklif olunan uşaqların həyatından götürülmüş hadisələrin təsviri, ədəbi mətnlərin nümunə kimi müxtəlif formalarda tətbiq edilməsi məsələləri məktəbəqədər tərbiyə pedaqogikasında xüsusi olaraq qiymətləndirilir. K.Uşinski ana dilinin ədəbi zənginliklərini mənimsətmək üçün uşağı xalq yaradıcılığı və bədii ədəbiyyat üzərində çalışdırmağı məsləhət görürdü. Onun bu məqsədlə yazdığı və kiçik yaşlı uşaqlara nəql etməni öyrətmək üçün təklif etdiyi balaca həcmli hekayə və nağılları bugünkü uşaq bağçalarımızda təşkil olunan nəqlətmə məşğələlərində ən çox istifadə olunan bədii əsərlərindədir.

Uşağın ana dilini mənimsəməsində bədii ədəbiyyatın əhəmiyyəti bir vasitə olduğunu qeyd edən K.Uşinski «Rus dilinin ilk tədrisi haqqında» məqaləsində yazırdı ki, uşağın yazıçının fikrini başa düşməsi və bu fikrin ifadə olunduğu formanı qavraması hələ onun öz nitqini inkişaf etdirməsi demək deyil. Bu üsul, bu yol ancaq uşağın əqlini zənginləşdirir. Əgər uşaq bədii əsərin verdiyi nitq nümunəsini başa düşüb qavramaqla yanaşı onu öz nitqində məşq etdirərək, ondan istifadə etməyi bacarsa, yalnız o zaman uşaq öz nitqini inkişaf etdirmiş olar. Uşinski dil təlimində nitqlə təfəkkürün ayrılmaz vəhdət təşkil etməsi ideyasını əsas tutaraq, uşağın dilini zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün onun fikrini zənginləşdirmək lazım olduğunu irəli sürürdü: «Dil heç də fikirdən ayrılıqda mövcud olan bir şey deyildir, əksinə, üzvi olaraq onun yaratmış olduğu bir şey, onun içərisində kök salmış və daima onun içərisindən inkişaf edən bir şeydir; odur ki, şagirdə dil qabiliyyətini inkişaf etdirmək istəyən şəxs, hər şeydən əvvəl, onda fikirləşmək qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir». (1,121) K.Uşinski ana dili təlimində formalizmin əleyhinə qəti surətdə çıxaraq, uşaqlara mənəsini bilmədikləri söz yığını öyrətməkdən ciddi surətdə çəkinməyi tələb edir. O, uşağın ana dilini mənimsəməsində yalnız hafizənin böyük rol oynadığını fikirləşənlərlə razılaşmırdı: «Hər hansı bir dilin tək bütün sözlərini deyil, həm də bu sözlərin bütün mümkün olan birləşmələrini və hətta onların bütün müxtəlifdəyişmələrini möhkəm bilmək üçün heç bir hafizə kifayət etməzdi; əgər dili ancaq bircə hafizə ilə öyrənməli olsaydılar, heç bir dili, heç bir zaman tamam halda öyrənə bilməzdilər». (1,123)

K.Uşinski göstərir ki, uşaq ana dilini mənimsərkən yalnız sözləri, onların birləşmələri və dəyişmələrini deyil, həm də hədsiz – hesabsız anlayışları, əşyalara dair görüşləri, bir çox fikirləri, hissələri, bədii təsvirləri,

dilin məntiq və fəlsəfəsini də mənimsəyir, həm də asan və cəld şəkildə 2-3 il ərzində elə mənimsəyir ki, iyirmi il orada yaşayan xarici, dilə aid 3 yaşlı uşağın malik olduğu bilikləri də kəsb edə bilmir. Ana dil uşağda elə bir qabiliyyət inkişaf etdirir ki, bu qabiliyyət uşağda söz yaradır, onun ruhunu inkişaf etdirir və insanı heyvandan ayırır. Bu mücərrəd təfəkkür bacarığı, qanunauyğun, anlayışlarla düşünmə bacarığıdır. «Nıtq fitrəti əsas etibarilə insan ruhunun məntiq qabiliyyətinə, konkret təsəvvürlərdən təcrid olunmaq, bu konkret təsəvvürləri ümumi anlayışlara çevirmək, bu anlayışları fərqləndirmək və birləşdirmək, bunlar arasında oxşar və fərqli əlamətlər tapmaq, bunları ümumi bir mühakimədə birləşdirmək və s. Qabiliyyətlərə istinad edir. Bu ümumbəşər məntiqi dilin əsasını təşkil edir və onun qrammatik qanunlarında ifadə olunur; bütün dillərin qrammatikaları arasındakı çoxlu oxşarlıq da buradan irəli gəlir. Bütün dillər öz qrammatikasında eyni şeyi insan təfəkkürünün məntiqini ifadə etməyə çalışır. Lakin buna hər zaman eyni formalarla nail olmur».(1,223)

Uşaqlarda söz qabiliyyətini inkişaf etdirmək – onların təfəkküründə məntiqiliyi inkişaf etdirmək deməkdir. Məntiqi təfəkkür qabiliyyətinə yiyələnməyin isə məktəb təlimi zamanı son dərəcə zəruri əhəmiyyəti vardır. Məhz o, uşağa dərsi məntiqi surətdə öyrənmək, yəni oradakı əsas fikri tapmaq, ikinci dərəcəliyə onunla bağlamaq, söz və ifadələri verildiyi şəkildə əzbərləmək deyil, şərh etmə sistemini anlamaq imkanını verir. Elə buna görə də ana dilindəki «söz hər cür əqli inkişafına əsası və bütün biliklərin xəzinəsidir. Hər cür anlama ondan başlayır, ondan keçir və ona qayıdır... Bizim yeni məktəblərimiz belə bir etiqađı dərk etməlidirlər ki, söz ruhun yeganə inkişaf dairəsidir və hər cür təlim və inkişaf ona malik olmaq üzərində qurulmalıdır».(2,101)

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, K.Uşinski ana dilinə ilk təlim zamanı əsas yer verirdi. Buradan çıxış edərək demək lazımdır ki, uşaq bağçaları bu ilk təlimin əsasını təşkil etdiyi üçün burada uşağa ana dili öyrədilməsi məsələsinə daha artıq fikir verilməlidir. Uşinski ana dilinin dərk edilməsini əqli inkişafın əsası hesab etməklə bərabər, onu əqli inkişaf etdirən digər vasitələrdən ayırmırdı. O yazırdı ki, «dil əlbəttə, insanın çox qüdrətli tərbiyəçilərindən biridir». Lakin o, bilavasitə təcrübə və müşahidələrdən alınan bilikləri əvəz edə bilməz. Düzdür, dil bu biliklərin qazanılmasını asanlaşdırır və sürətləndirir; lakin uşağın diqqəti fikrin quruluşuna, formasına yönəlsə, dil biliklərin qazanılmasına mane də ola bilər. Öz fikrini yaxşı ifadə edə bilməmək – nöqsandır; lakin müstəqil fikrə malik olmamaq isə daha böyük nöqsandır. Müstəqil fikirlər isə müstəqil surətdə qazanılmış biliklərdən meydana gəlir. Kim, faktik məlumatlarla zəngin olan, düzgün və müstəqilfikirləşən, lakin öz fikirlərini çətinliklə ifadə edən adamı, hər şey haqqında özgələrinin ifadələrilə, hətta ən yaxşı klassik yazıçılardan götürülmüş ifadələrlə danışmaq qabiliyyəti, biliyinin miqdarından və təfəkkürünün dərinliyindən daha artıq olan bir adamdan üstün tutmaz.

K.Uşinski yazır ki, 5-6 yaşlı uşağın sərbəst danışğını eşitdikdə rahatlanmaq olmaz. Çünki bu faktik real biliklərlə qidalanmamış formal məntiqi inkişafdır. Ona görə ki, 6 yaşlı uşaq özünün fikir və hisslərindən daha çox söz və ifadələr bilir. O, bir çox hallarda insanın anadan gəlmə fitri dil qavramaq qabiliyyətinə əsasən böyüklərin dilini mənimsəyir. Lakin o özü bi dili tamamilə qavramağa qədər ucala bilməmişdir. Ona görə ki, uşağın mexaniki hafizə əsasında mənimsədiyi bir çox söz və ifadələr, onunəni uşağın mənəvi malı olmamışdır. Bu malın mənimsənilməsi o zaman düzgün qurulmuş olur ki, o uşağa real həyatla paralel şəkildə verilib öyrədilsin. Əks halda dilin mənimsənilməsi əqli ancaq formal məntiqi cəhətdən inkişaf etdirir. «Zehni gimnastika əqli formal surətdə inkişaf etdirir; ideyalara çevrilmiş olan və tamamilə ağıl tərəfindən mənimsənilmiş təkcə müsbət biliklər onu real inkişaf etdirir... Dil üzrə təmrinlərin və zehni gimnastikanın öz-özlüyündə zərərli olduğunu, əlbəttə, heç kəs isbat etməyə qalxışmaz: onların yalnız birtərəfli aparılması və onlarda real məzmunun olmaması zərərli... Həm zehni gimnastika və həm də söz təmrinləri şagirdlərin (eləcə də məktəbəqədər yaşlı uşaqların – P.B.) ağıl və söz qüvvələrini hər hansı bir real müsbət bilik üzərində təmrin etdirməlidir; bu təmrinlərin başlıca məqsədi biliyin özünü tam mənimsətmək və aydın ifadə etdirməkdən ibarət olmalıdır, bu zaman əlavə yollarla həm zehni qüvvələr, həm də söz qabiliyyəti təmrin olunacaqdır».(1,108)

Beləliklə, xalqın tarixən yaratdığı sözü və uşağın şəxsi təcrübədən qazandığı real təsirləri əqli inkişafın əsas mənbəyi hesab edən K.D.Uşinski «Uşaq aləmi» və «Vətən dili» adlı kitablarını məhz bu əsas üzərində yaratmışdır. (ardı var)

Ədəbiyyat:

- 1.Uşinski. K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1953. 314s.
- 2.Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərbaycan məktəbi,1950, 440s.
- 3.Ушинский, К.Д. Родное слово. Книга для детей и родителей, Новосибирск: Дет. лит., 1994. - 424 с.

Speech development in preschool age as a pedagogical problem

Summary

The problem of speech development of preschoolers today is considered as one of the important problems of modern childhood. An analysis of Ushinsky's creative works will allow us to conclude that he pays special attention to the methodology for the development of children in the process of teaching their mother tongue in the family and kindergarten.

Развитие речи в дошкольном возрасте как педагогическая проблема

Резюме

Проблема речевого развития дошкольников сегодня рассматривается как одна из важных актуальных проблем современного детства. Анализ теоретических трудов К.Д.Ушинского позволит сделать вывод о том, что особое внимание он уделял методике развития детей в процессе обучения их родному языку в семье, детском саду.

Rəyçi: f.e.n. V.Qızıyeva

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/121-123

Şüküfə Məhəmməd qızı Ağakışiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İDMANÇI TƏLƏBƏLƏRƏ TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: dil, Azərbaycan dili, nitq mədəniyyəti

Key words: language, Azerbaijan language, speech culture

Ключевые слова: лингвистика, азербайджанский язык, риторика

İnsan şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsində bədən tərbiyəsi və idmanın xüsusi yeri var. Bədən tərbiyəsi cəmiyyətin məqsəd və vəzifəsinin həyata keçirilməsinə uyğun olan insan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ən geniş anlayışdır.

Nitq mədəniyyəti dilçilik tarixində dilçilərin daim tədqiqat obyektinə çevrilmiş sahələrdən biri olmaqla yanaşı, müasir dövrdə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. İndi nitq mədəniyyəti inkişaf edir və onun əhatə dairəsi genişlənir. Dövlətimiz demokratik-millî inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra bu sahənin inkişafına, həm də onunla paralel olaraq dilimizin leksik qatında köklü yeniləşmələr baş vermişdir. 90-cı illərdən başlayaraq müstəqilliyin verdiyi imkanlar əsasında Azərbaycanda nitq mədəniyyətinə dair bir sıra qiymətli əsərlər meydana çıxmışdır.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra istər orta, istərsə də ali təhsil ocaqlarımızda nitq mədəniyyəti əsaslarının tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu, xüsusən, müasir dövrümüzdə vacib və zəruri məsələlərdəndir. Ona görə ki, dilimizin, mədəniyyətimizin, mənəvi həyatımızın çiçəklənməsinə real imkanlar yarandığı indiki dövrdə xalqımıza yüksək ixtisaslı ziyalılar daha çox lazımdır. Bu xüsusda dilçi alim Z.Budaqova elmi məqalələrinin birində yazmışdır ki, “Cəmiyyətin, elm və texnikanın coşqun tərəqqi tapdığı müasir dövrdə milli dillərin inkişafında elə bir mərhələ başlanmışdır ki, indi müxtəlif sahələrə aid fikir və anlayışları ifadə etmək üçün yeni normaların yaranması və sabitləşməsi zəruri bir proses kimi meydana çıxır. Ədəbi dildə normaların sistem şəkli alması və sabitləşməsi dilçiliyin yeni bir sahəsinin yaranmasını və formalaşmasını təmin edir (s.83).

Ali və orta təhsil müəssisələrində nitq mədəniyyətinin əsaslarının tədrisi, düzgün danışmaq və yazı vərdislərinin öyrədilməsinin əsas cəhətlərindən biridir. İctimaiyyət arasında belə bir hərtərəfli fikir formalaşmışdır ki, nitq mədəniyyəti dedikdə yalnız mədəni və gözəl danışmaq başa düşülür. Əslində isə nitq mədəniyyəti anlayışı daha geniş məzmunla malikdir. Mədəni sözü ərəbcə şəhərli deməkdir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün 3 mənası verilmişdir:

1. İnsan cəmiyyətinin istehsalatda, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu;
2. Xalqın və ya siniflərin müəyyən dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu, belə nailiyyətlərin səviyyəsi, təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin inkişaf səviyyəsi;
3. Savadlılıq, elmlilik mədəni adamın tələblərinə uyğun gələn həyat şəraitinin məcmusu, yaşayış mədəniyyəti.

Professor A.Babayev bu izahı tam və düzgün hesab etmir. O yazır ki, “Azərbaycan dilində mədəniyyət sözünün bir termin kimi işlənməsi tarixi çox qədim deyil. Sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində bu söz ərəb mənşəli olduğu üçün onu “Kultura” sözü ilə əvəz etmişdilər” (s.48-49).

Azərbaycan dilçiliyində “Nitq mədəniyyəti” elminin mövzusunun müəyyənləşdirən bəzi mülahizələr irəli sürülüb. Professor K.Əliyevin “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları” kitabında oxuyuruq: “A.Abdullayevin fikrincə “nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurmaq, fikri aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, ədəbi bir dildə, bütün tələffüz normalarını gözləyərək ifadə etməyi bacarmaq lazımdır” və ya M. Qasımov yazıb: “Nitq mədəniyyəti dedikdə, birinci növbədə, ana dilini yaxşı bilmək, bu dilin lüğət tərkibindən lazımi sözləri seçib işlətməyi, fikri ardıcıl və aydın şərh etməyi bacarmaq nəzərdə tutulur” (s.7).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, K.Əliyev öz tədqiqatlarında dünyada, eləcə də Azərbaycanda natiqlik sənəti və məktəbləri, ədəbi dilin normalar və üslublar sistemi haqqında oxucu kütləsini maraqlandıran məsələlər barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Tarixi qaynaqlardan bəlli olur ki, ən qədim dövrlərdən belə məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan insanlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları, vasitələri böyük şəxsiyyətlərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Nitq mədəniyyətinin özünəməxsus vəzifələri mövcuddur. Bu vəzifələr şifahi və yazılı dilə aid bir sıra normaların müəyyənəşdirilməsi məsələləri ilə bağlıdır. Şifahi dilin normaları fonetik hadisə və qanunlarda, eyni zamanda sözlərin, şəkilçilərin, söz birləşməsi və cümlələrin tarixən formalaşma proseslərində əksini tapır. Yazılı dilin normalarına isə müasir proseslər daxildir.

Günümüzün aktual və əsas vəzifələrindən biri tədrisin məzmununun müasir tələblər səviyyəsində qurulmasıdır. Elm sahələrinin inkişafı, yeni təlim texnologiyalarının meydana gəlməsi, İKT-nin tətbiqi, gənclərin dünyagörüşünün, intellektual səviyyəsinin və kadr potensialının artmasına təsir edir. Avropaya inteqrasiya siyasətini həyata keçirən Azərbaycan dövləti dünyanın bir sıra qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsinə və tətbiqinə maraq göstərir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qayğı ilə əhatə olunması və inkişafı isə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra daha çox diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi təsbiti bu işi daha da sürətləndirdi. 19 iyun 2001-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyev «Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman imzaladı.

Azərbaycan dili, onun inkişafı ilə bağlı verilən fərmanı, imzalanmış sərəncamlardan da bəlli olur ki, Azərbaycan dili dövlətin qarşıya qoyduğu strateji məsələdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 9 aprel 2013-cü ildə «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda qeyd olunur ki, «Dövlət proqramının məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tətbiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərdə fundamental və tətbiqi tədqiqatçıların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir» (2).

Bu gün istər ali, istərsə də orta məktəblərdə nitq mədəniyyətinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Qloballaşma dövründə bu vacib və zəruri məsələlərdəndir. Çünki mədəniyyətimizin, dilimizin, mənəvi həyatımızın çiçəklənməsinə real imkanlar yarandığı bir dövrdə xalqımıza yüksək ixtisaslı ziyalılar daha çox lazımdır.

Tədris müəssisələrində və elm ocaqlarında nitq mədəniyyətinin öyrədilməsi, ifadəli və səlis danışq, düzgün yazı vərdişlərinin qazanılması zəruridir. Bəzən ictimaiyyətdə belə bir birtərəfli fikir formalaşır ki, nitq mədəniyyəti dedikdə yalnız gözəl və mədəni nitq başa düşülür. Onu da qeyd edək ki, “nitq mədəniyyəti” anlayışı daha geniş məzmunla malikdir. İstər yazılı, istərsə də şifahi dilin hər birinin özünəməxsus həm ümumi, həm də fərqləndirici əlamətləri vardır. Belə ki, yazılı nitqdə fikri daha səlis və düzgün ifadə etmək üçün kifayət qədər vaxt olur, yəni yazan şəxs cümlədəki bu və ya digər sözü dəyişib başqa şəkildə münasib leksik vahidlərlə ifadə etməyə imkan tapır. Bu zaman orfoqrafik qaydalardan, yazılı dilin normalarından istifadə etməli olur. Şifahi dildə isə fikri dərhal ifadə etmək lazım gəlir, bu zaman danışan şəxs bir sıra təkrar və üslubi səhvlərə yol verə bilər. Beləliklə, nitq mədəniyyəti anlayışı həm yazılı, həm də şifahi dilin normalarına məxsusdur.

Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün tədrisdə bir sıra məqamlara diqqət edilməlidir: 1) Dil vahidləri ifadə olunan fikrin məzmununa uyğun seçilməlidir, fikrin dəqiq ifadəsinə xidmət edilməlidir; 2) Fikrin daxili məntiqi əlaqəsini, onun komponentləri, cümlə və abzaslar arasındakı ardıcılığı təmin etməlidir; 3) Nitq auditoriyanın səviyyəsini, marağını, hadisələrə münasibətini nəzərə almalı, faktların anlaşılqı, inandırıcı olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir; 4) Nitqin həyat hadisələrini düzgün əks etdirməsinə, faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə yol verilməməlidir; 5) Nitqin eosiionallığı unudulmamalıdır (1, 24).

Dilimizin zənginliklərinə yiyələnən idmançı tələbələr üçün yaxşı nitq uğurlu təhsilin və inkişafın göstəricisidir.

Ədəbiyyat:

1. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2003, 397 s.
2. «Xalq» qəzeti, 10 aprel 2013.
4. Nitq mədəniyyəti məsələləri. II Buraxılış. Elm. Bakı .1992. 204 s
5. Əliyev Kamil. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı Universitetininin nəşriyyatı. Bakı. 2001. 239s.

6. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Elm və təhsil. Bakı 2011. 349 .
7. N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı.2008. 336s.

The importance of speech culture teaching for students-athletes

Summary

After gaining independence of our republic, special attention is paid to teaching the basics of speech culture in our secondary and higher educational institutions. Speaking culture in educational institutions and academic institutions is essential for acquiring good written and oral communication skills. Because at a time when there are real opportunities for the development of our culture, language and spiritual life, our people need highly educated intellectuals. For athletes, good speech is an indicator of successful training and development.

Важность обучения культуре речи для студентов-спортсменов

Резюме

После обретения независимости в нашей республике обучению основам культуры речи уделяется особое внимание. Обучение культуре речи в учебных заведениях и академических учреждениях имеет важное значение для приобретения хороших навыков письменного и устного общения. Потому-что в то время, когда существуют реальные возможности для развития нашей культуры, языка и духовной жизни, наши люди нуждаются в высокообразованных интеллектуалах. Для спортсменов хорошая речь является показателем успешного обучения и развития.

Rəyçi: dos.Ç.Məmmədova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/124-126

Ана Ага гызы Мамедова
Бакинский славянский университет

О РАЗВИВАЮЩЕМ ОБУЧЕНИИ ПРИ ВВЕДЕНИИ ПОНЯТИЯ ВЕЛИЧИНЫ В НАЧАЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

Ключевые слова: величина, единицы измерения, цена, скорость, время

Açar sözlər: həcm, ölçü vahidi, qiymət, sürət, vaxt

Keywords: value, units, price, speed, time

В последние годы внимание педагогов всё чаще привлекают идеи развивающего обучения, с которыми связывается возможность принципиальных изменений в школе. Основная концепция системы развивающего обучения – обучение через создание учебной задачи.

Учебная задача в контексте учебной деятельности даётся в определении учебной ситуации, то есть выступает как единица целостного образовательного процесса (9,34).

Обратим внимание на то, что по содержанию учебная ситуация может быть нейтральной или проблемной. Оба вида этих ситуаций представлены в обучении, но второе требует больших усилий учителя, поэтому при всей важности проблематизации обучения, проблемные ситуации встречаются в учебном процессе реже. Создание проблемной ситуации предлагает наличие проблемы (задачи), то есть соотношения нового и известного (данного), учебно-познавательной потребности обучаемого и его способности (возможности) решать эту задачу.

Проблемные ситуации дифференцируются, по А.М.Матюшкину, по критериям: 1) структуры действий, которые должны быть выполнены при решении проблемы; 2) уровня развития этих действий у человека (младшего школьника), решающего проблему и эти трудности проблемной ситуации в зависимости от интеллектуальных возможностей. Проблемное обучение включает несколько этапов:

- осознание проблемной ситуации,
- формулировку проблемы на основе анализа ситуации,
- решение проблемы, включающее выдвижение, смену и проверку гипотез,
- проверку решения.

Этот процесс разворачивается, но аналогии с прохождением трёх Фаз мыслительного акта (по С.Л. Рубинштейну), который возникает в проблемной ситуации и включает осознание проблемы, её решения и конечное умозаключение. Поэтому проблемное обучение основывается на аналитико-синтетической деятельности обучающихся, реализуемой в рассуждении, размышлении. Это исследовательский тип обучения с большим развивающим потенциалом.(7;53,141)

Решение задачи в учебной проблемной ситуации предполагает несколько этапов:

1) это понимание задачи, сформулированной в готовом виде учителем или определяемой самим учеником. Последняя зависит от того, на каком уровне проблемности находится задача, и от способности ученика её решить.

2) «принятие» задачи учеником, он должен решать её для себя, она должна быть лично значима, а потому и принята к решению.

3) связан с тем, что решение» задачи должно вызывать эмоциональное переживание «лучше удовлетворения, чем досады» неудовлетворения собой и желание поставить и решать собственную задачу и так далее.

Отметим, что очень важна роль формулировки задания для правильного понимания задачи. Проблемное обучение может быть разного уровня трудности для ученика в зависимости от того, какие и сколько действий по решению проблемы он осуществляет. А. Крутецким предложена наглядная схема уровней трудностей в проблемном обучении в сопоставлении с традиционным обучением на основании деления действий учителя и ученика.

Понятие величины и её измерения в математике.

Как было отмечено, длина, площадь, масса, время, объём - величины. Первоначальное знакомство с ними происходит в начальной школе, где величина наряду с числом является ведущим понятием.

Выделим основные свойства величин:

1) любые две величины одного рода сравнимы: они либо равны, либо одна меньше (больше) другой. То есть, для величин одного рода имеют место отношения «равно», «меньше», «больше» и для любых величин и справедливо одно и только одно из отношений: Например, мы говорим, что длина гипотенузы прямоугольного треугольника больше, чем любой катет данного треугольника; масса лимона меньше, чем масса арбуза; длины противоположных сторон прямоугольника равны.

2) величины одного рода можно складывать, в результате сложения получится величина того же рода. Т.е. для любых двух величин a и b однозначно определяется величина $a+b$, её называют суммой величин a и b . Например, если a -длина отрезка AB , b - длина отрезка BC , то длина отрезка AC , есть сумма длин отрезков AB и BC ;

3) величину умножают на действительное число, получая в результате величину того же рода. Тогда для любой величины a и любого неотрицательного числа x существует единственная величина $b = x a$, величину b называют произведением величины, a на число x . Например, если a - длину отрезка AB умножить на $x = 2$, то получим длину нового отрезка AC

4) величины данного рода вычитают, определяя разность величин через сумму: разностью величин a и b называется такая величина c , что $a = b + c$. Например, если a - длина отрезка AC , b - длина отрезка AB , то длина отрезка BC есть разность длин отрезков AC и AB .

5) величины одного рода делят, определяя частное через произведение величины на число; частным величин a и b называется такое неотрицательное действительное число x , что $a = x b$. Чаще это число - называют отношением величин a и b и записывают в таком виде: $a/b = x$. Например, отношение длины отрезка AC к длине отрезка AB равно 2.

6) отношение «меньше» для однородных величин транзитивно: если $A < B$ и $B < C$, то $A < C$. Так, если площадь треугольника F_1 меньше площади треугольника F_2 площадь треугольника F_2 меньше площади треугольника F_3 , то площадь треугольника F_1 меньше площади треугольника F_3 . Величины, как свойства объектов, обладают ещё одной особенностью - их можно оценивать количественно. Для этого величину нужно измерить. Измерение - заключается в сравнении данной величины с некоторой величиной того же рода, принятой за единицу. В результате измерения получают число, которое называют численным значением при выбранной единице (4;32-36).

Процесс сравнения зависит от рода рассматриваемых величин: для длин он один, для площадей - другой, для масс - третий и так далее. Но каким бы ни был этот процесс, в результате измерения величина получает определённое численное значение при выбранной единице. Итак, если дана величина a и выбрана единица величины e , то в результате измерения величины a находят такое действительное число x , что $a = x e$. Это число x называют численным значением величины a при единице e . Это можно записать так: $x = m(a)$.

По определению любую величину можно представить в виде произведения некоторого числа и единицы этой величины. Например, $7 \text{ кг} = 7 * 1 \text{ кг}$, $12 \text{ см} = 12 * 1 \text{ см}$, $15 \text{ ч} = 15 * 1 \text{ ч}$. Используя это, а также определение умножения величины на число, можно обосновать процесс перехода от одной единицы величины к другой. Пусть, например, требуется выразить $5/12 \text{ ч}$ в минутах. Так как, $5/12 \text{ ч} = 5/12 * 60 \text{ мин} = (5/12 * 60) \text{ мин} = 25 \text{ мин}$ (1;2-5).

Известно, что величины, которые вполне определяются одним численным значением, называются скалярными величинами. Такими, к примеру, являются длина, площадь, объём, масса и другие. Кроме скалярных величин, в математике рассматривают ещё векторные величины. Для определения векторной величины необходимо указать не только её численное значение, но и направление. Векторными величинами являются сила, ускорение, напряжённость электрического поля и другие.

В начальной школе рассматриваются только скалярные величины, причём такие, численные значения которых положительны, то есть положительные скалярные величины. Измерение величин позволяет свести сравнение их к сравнению чисел, операции над величинами к соответствующим операциям над числами. Все рассмотренные нами понятия - объект, предмет, явление, процесс, его величина, численное значение величины, единица величины - надо уметь вычленять в текстах и задачах.

Литература:

1. Анипченко З.А. Задачи, связанные с величинами и их применение в курсе математики в начальных классах. М.: 1997, стр. 2-5
2. Александров А.Д. Основания геометрии. Новосибирск. «НАУКА», 1987.
3. Вапняр Н.Ф., Пышкало А.М., Янковская Н.А. Тетрадь по математике для 1-го класса 1-3. М.: Просвещение, 1983, 7-е изд., стр.17
4. Волкова С.И. «Карточки с математическими заданиями и играми» для 2-го класса 1-4: Пособие для учителей-М.: Просвещение, 1990, стр. 32-36
5. Зимняя И.А. «Педагогическая психология»: Учебное пособие. Ростов, «Феникс», 1997.
7. Истомина Н.Б. Методика обучения математике в начальных классах. Ярославль, ЛИНКА-ПРЕСС, 1997, стр.53,141.
8. Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. М., 1972, стр. 90-106.
9. Моро М.И., Бантова М.А., Бельтюкова Г.Б. М.: Просвещение, 1989, (1-4) 2 класс. стр.165.
10. Спивак А.Б. Тысяча и одна задача по математике. Просвещение, 2005.

Riyaziyyatın ibtidai kursunda ölçü anlayışını inkişaf etdirən tədris haqqında

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə riyaziyyatın problemlə təliminin müxtəlif tərəflərinə baxılır. Müəllif vurğulayır ki, problemlə təlim yeni biliklərin alınması, nəzəri və praktik problemlərin həlli vasitəsi ilə öyrənilməsi yolları aralaşdırılır. Bu hallarda belə məsələlər ibtidai sinif şagirdi üçün problemlə vəziyyət yaradırsa, bu zaman onda idrak və intellektual imkanları varsa, məsələni şərait və tələblərlə uyğun həll etmək olar.

Measurement introducing teaching of mathematics in elementary course

Summary

The article considers various aspects of problem-based mathematics teaching in elementary school. The author points that the role of the statement of the task is important for the correct understanding of this task. Problematic training can be different levels of difficulty for the student, depending on what and how many actions to solve the problem he takes. This article was proposed a visual diagram of the levels of difficulty in problem-based learning in comparison with traditional learning which separates teacher's and student's actions.

The problem can be solved with the conditions and requirements, if it has a cognitive and intellectual potential.

Рецензент: доц. Р.А.Эйюбов

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ KOMBİNATORİKA ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: kombinatorika, riyaziyyat, məsələ, say

Key words: combinatorics, maths, a task, number

Ключевые слова: комбинаторика, математика, задача, число

İbtidai siniflərdə şagirdlərin ətraf mühit haqqında bilikləri formalaşır. Məktəbəqədər dövrdən fərqli olaraq, burada uşaqlar müəllimin rəhbərliyi altında müşahidə etmək yolu ilə təcrübə qazanırlar. Bununla yanaşı onlar gördüklərindən nəticə çıxarı və bunu ifadə edirlər.

Məzmun seçimi və əsas riyazi biliklərin öyrədilməsi ardıcılığı ibtidai təhsil üzrə Milli Kurikulumda əhatə olunmuşdur. Kiçik məktəbli yaşı dövründə uşaqların psixi inkişafında aparıcı rol təlimə məxsusdur. Təlim prosesində onların intellektual və idraki imkanlarının formalaşması baş verir, bu illər ərzində uşağın bütün ünsiyyət sistemi təlim üzərində cəmlənir.

Rus tədqiqatçıları O.İ.Qalina və S.Şabalini, M.Volokita 6-7 yaşlı uşaqlar üzərində tədqiqat aparmışlar. Tədqiqatçılara görə uşaqlar qavrayış prosesində cisimləri təhlil etmirlər, cisimlərlə qarşılaşdıqda sadəcə olaraq öz təəssüratlarını əks etdirirlər. N.Y.Vilenkin və onun tələbələri tərəfindən tərtib edilən riyaziyyatın ilkin anlayışlar sistemi riyaziyyatın məktəb kursunda əsaslı anlayışların, həmçinin bütün riyaziyyat kursunun eyni bir xətt üzrə öyrənilməsinə imkan verir.[1]

Kombinatorika termini riyaziyyat elminə ilk dəfə alman alimi Vilhelm Leybnis tərəfindən gətirilmişdir. 1666-cı ildə Leybnis özünün "Kombinator sənəti haqqında fikirlər" əsərini dərc etdirmişdir. Burada Leybnis elementlərin müxtəlif birləşmələrini, həmçinin kombinatorikanın hesabda, məntiq elmində, şeir sənətində tətbiqini nəzərdən keçirmişdir. Bütün həyatı boyu Leybnis dəfələrlə kombinatorikaya müraciət etmiş, ümumi kombinatorika nəzəriyyəsinin tərtibi isə onun ən böyük, lakin həyata keçirə bilmədiyi arzusu olaraq qalmışdır. XVIII əsrdə bir çox məşhur riyaziyyatçı alimlər bu sahəyə müraciət etmişlər. 1713-cü ildə Yakob Bernullinin o zamana qədər məlum olan kombinatorika faktlarından bəhs edən əsəri dərc edilmişdi. İki yüz il ərzində bu əsərdən "Fərziyyələr sənəti" kombinatorika elminin məlumat kitabçası kimi istifadə edilirdi. Onun "Böyük ədədlər qanunu" adlı teoremi özündən əvvəlki işlərin nəzəri əsaslandırılması olmuşdur. Ehtimal nəzəriyyəsinin inkişafında növbəti uğurlar Muavr, Laplas, Qauss, Puasson və başqalarının adları ilə bağlıdır. [2]

Leonard Eyler (1707-1783) sehri və latın kvadratlarının qurulması məsələləri ilə ədədlərin parçalanması, dövrü yerdəyişmələr və s. məsələlərlə məşğul olmuşdur. Bu sahədə P.L.Çebışev (1821-1894) və onun tələbələri A.A.Markova (1856-1922) və A.M.Lyapunovanın (1857-1918) işlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhz bu dövrdən başlayaraq ehtimal nəzəriyyəsi ciddi riyazi elmə çevrilir. Sonradan S.N.Bernşteyn, A.N.Kolmoqorov, A.Y.Xinçin, B.V.Qnedenko kimi məşhur riyaziyyatçılar ehtimal nəzəriyyəsinin inkişaf etdirmişlər.

Müasir dövrdə kombinatorika riyaziyyatın bir bölməsi kimi tədris edilir. Milli Kurikuluma əsasən hazırlanmış 1-4-cü sinif dərslərlərində kombinatorika ilə bağlı bir çox maraqlı məsələ və misallar təqdim edilmişdir.

Hazırda kombinatorikanın özü ayrıca bir elm sahəsi olub, hesablama və ya sayma kombinatorikası, struktur kombinatorikası, ekstremal kombinatorika, Ramsey nəzəriyyəsi, ehtimal kombinatorikası, topoloji kombinatorika, infinitar kombinatorika kimi sahələrə bölünür.

Tutaq ki, A və B çoxluqları verilmişdir. A çoxluğunun hər bir elementini B-nin bütün elementləri ilə götürməklə alınan cütlər çoxluğuna A ilə B-nin Dekart hasili deyilir və $A \times B$ kimi işarə edilir. [3, səh. 32-38]

Sonlu çoxluqların Dekart hasili də sonlu çoxluq olur və hasilin elementlərinin sayını bu çoxluqların elementlərinin sayına görə tapmaq olar.

A və B çoxluqları sonlu isə, onların Dekart hasilindəki cütlər çoxluğunun elementlərinin sayı

$$n(A \times B) = n(A) \times n(B)$$

düsturu ilə təyin olunur.

Dekart hasil anlayışı ilə bağlı şagirdlərə aşağıdakı kimi məsələlər təklif edilə bilər.

Məsələ. 7 növ zərf və 6 növ markadan neçə müxtəlif markalı zərf düzəltmək olar?

Həlli: Zərfi 7 qayda ilə seçmək mümkündür. Hər zərflə uyğun markanı isə 6 üsulla seçmək olar. Deməli, cəmi $7 \cdot 6 = 42$ üsulla müxtəlif markalı zərflər düzəltmək olar. Zərflər çoxluğunu Z ilə, markalar çoxluğunu M ilə işarə edək. Məsələn həll etmək üçün çoxluqlarda hasil qaydasını tətbiq edərək, $Z \times M$ Dekart hasilinin elementlərinin sayını tapmaq lazımdır.

$$n(Z \times M) = n(Z) \cdot n(M) = 7 \cdot 6 = 42$$

Müşahidələr və aparılan eksperimentlər göstərir ki, kombinatorika elementləri ilə şagirdləri təlimin ilk pilləsindən başlayaraq tanış etmək mümkündür. Şagirdlər bunun üçün lazım olan propedevdik hazırlığa və zəruri biliklər sisteminə malik olurlar. Əyləncəli məsələlərdən istifadə etdikdə şagirdlərə həmin anlayışları asan aşılamaq və tədrisən dərinləşdirmək olur.

Hər bir kombinatorika məsələsinin həllində birinci mərhələ hər hansı sonlu çoxluğun verilmiş xassəyə malik olan elementlərinin mövcud olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Həmin xassəyə malik element olduğu halda ikinci mərhələ başlayır. Bu mərhələdə həmin elementlər bir qrupda birləşdirilir və onların sayı müəyyən olunur.

Şagirdlər n -in (hadisələrin, obyektlərin, elementlərin sayının) kiçik qiymətlərində eksperiment aparır və uyğun nəticələr ala bilirlər. Eksperiment üçün uşaq aləmindən, şagirdlərə tanış olan hadisə, obyekt və proseslərdən istifadə olunmalıdır. Şagirdlər bu obyekt, hadisə və ya prosesin müxtəlif kombinasiyalarını tərtib edirlər. Bu kombinasiyalar arasında eyni və müxtəlif olanları fərqləndirirlər və bunları əks etdirən cədvəl tərtib edirlər. Tədrisən n -in böyük qiymətləri üçün eksperiment davam etdirilir. Sonra deduktiv mühakimə aparılır.

Çoxsaylı təcrübə nəticəsində şagirdlər yeni anlayışları kəşf edirlər, yeni qanunauyğunluqları axtarırlar. Əsas məktəbdə kombinatorika elementlərinin tədrisi şagirdlərin riyazi hazırlıqlarının yüksəldilməsinə, riyaziyyatın müxtəlif sahələri arasındakı əlaqələri öyrənmələrinə köməklik göstərir. Onlar məsələni təkrarlı birləşmələrlə tanış olurlar və birləşmələri sonlu çoxluqların inikası kimi öyrənirlər.

Kombinatorika anlayışları bir tərəfdən çoxluq və inikas dilində asanlıqla ifadə edilir, digər tərəfdən isə burada istifadə edilən mühakimə metodu stoxastik bacarığın verilməsində istifadə edilir və onların formalaşmasına köməklik göstərir. Bu məqsədlə uyğun çalışmalardan istifadə edilməlidir. Şagirdlər 3-6 nəfərlik qruplara bölünür. Şagirdlərə təklif olunur ki, yazılışında iki 3 rəqəmi və iki 4 rəqəmi olan dörd rəqəmli ədədləri yazsınlar. Şagirdlər növbə ilə bu ədədləri yazırlar. Hər şagird yeni ədəd yazdıqdan sonra müəllim aşağıdakı iki şərtin yoxlanmasını şagirdlərə tapşırır. [3]

Düzəldilən ədəd məsələnin şərtini ödəyirmi?

Bu ədəd əvvəlki ədədin təkrarındır mı?

Əgər şagirdlər düzəldilən ədədin məsələnin şərtini ödəmədiyini, yaxud təkrar olduğunu müəyyən etsələr, onda müəllimin tələbi ilə şagirdlər bu ədədi yenidən yazırlar.

Proses bu qayda ilə davam etdirilir.

Bu tip məsələdə iki rəqəm olduğundan şagirdlər tapşırığın öhdəsindən gələ bilirlər.

3344; 3434; 3443; 4343; 4334

Bundan sonra müəllim şagirdlərə bu tipli çalışmaları müstəqil həll etmək məqsədilə verir.

Məsələ 1: Rəqəmləri 7 və 8 olan rəqəmləri təkrarlamayan neçə ikirəqəmli ədəd düzəltmək olar?

Məsələ 2: Yazılışında bir 4 rəqəmi və iki 5 rəqəmi olan neçə üçrəqəmli ədəd var?

Məsələ 3: Yazılışında bir 8 rəqəmi və üç 9 rəqəmi olan neçə beş rəqəmli ədəd var?

Məsələ. 4, 5, 6, 7 rəqəmlərinin köməyi ilə neçə dörd rəqəmli (rəqəmləri təkrarlanmayan) ədəd yazmaq olar?

Məsələləri tədrisən mürəkkəbləşdirmək olar.

Aparılan eksperimentin nəticələri göstərir ki, verilən tapşırığı şagirdlərin hamısı yerinə yetirə bilməsələr də, onlar aşağıdakı suallara cavab vermək bacarığına yiyələnirlər: [4]

a) Düzəldilən ədədlər məsələnin şərtini ödəyirmi?

b) Düzəldilən ədədlər arasında təkrarlanan varmı?

c) Mümkün olan bütün ədədlər düzəldilibmi?

d) Şərti ödəyən daha hansı ədədlər düzəltmək olar?

Şagirdlər sadəcə hallarda mümkün olan bütün ədədləri tərtib edirlər və yeni ədəd düzəltməyin mümkün olmadığını əsaslandırmağı bacarırlar.

Belə tapşırıqlar vasitəsilə tədrisən şagirdlərdə təkrarlı birləşmələr haqqında təsəvvür yaradılır. Bu məqsədlə aşağıdakı kimi tapşırıqlar verilir:

Biri qırmızı, biri sarı, biri yaşıl olmaqla üç düymə verilir. Bu düymələri iki-iki düzmək tələb olunur.

[5]

Nəticədə aşağıdakı təkrarsız düzülüşlər sistemi alınır:

1) QY; QS; YQ; YS; SQ; SY.

Müəllimin köməkliliyi ilə aşağıdakı kimi düzəliş tərtib edilir:

2) QQ; QY; QS; YQ; YY; YS; SQ; SY; SS.

Şagirdlərin diqqəti ikinci halda birləşmələrin sayının çox olduğuna yönəldilir ki, bunun səbəbi izah edilərək təkrarlı qruplar (ardıcılıqlar) göstərilir.

3) QQ; QY; QS; YY; YS; SS.

4) QY; QS; YS.

Üçüncü halda rənglərin verildiyi ardıcılıq nəzərə alınmış, eyni rəngli düymələrdən qruplar da tərtib edilmişdir.

Dördüncü halda ancaq rənglərin verilmə ardıcılığı nəzərə alınmış, təkrara yol verilməmişdir.

Müəllim şagirdlərə aşağıdakı sualı verir: [5]

Nə üçün bir halda qrupların sayı çox, digər halda isə azdır?

Bəzən şagirdlər özləri bu sualı müəllimə verirlər.

Belə tapşırıqların icrası zamanı müxtəlif həvəsləndirici situasiyalar yaratmaq olar. Məsələn, kim yeni sıra tətib edərsə, ona 1 bal verirlər.

Kim başqa şagirdin düzəltdiyi ardıcılığın səhv olduğunu yaxud orada təkrara yol verildiyini düzgün göstərsə ona 2 xal verilir.

Mümkün olan bütün ardıcılıqları tərtib edən və onu əsaslandıran şagirdə 5 xal verilir.

Belə olduqda şagirdlərdə qalib gəlmək həvəsi yaranar ki, bu da onların fəallığının artmasına səbəb olar.

Tədrisən müxtəlif rəngli şəkillər ardıcılığının tərtibinə, müxtəlif rəngli parçalardan bir neçə stula üz çəkilməsinə, qutuda olan dairələrin və zərlərin çıxarılmasına, zərlərin atılmasına və s. aid tapşırıqlar icra etdirilir. Kombinatorika elementlərinin öyrədilməsi şagirdlərə bütün sonrakı riyaziyyat kursunda çox vacib keyfiyyətlərin aşılmasına xidmət edir. Belə ki, şagirdlər kombinatorika anlayışı vasitəsilə obyektlərin müqayisə edilməsi, təsnif edilməsi, onların arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi kimi vacib vərdişlərə yiyələnirlər. Tədqiqatda təqdim edilən məsələ həlli nümunələrində şagirdlərin praktik bacarıq və vərdişlərinin və ümumiyyətlə, dünyagörüşlərinin inkişafında bu anlayışın böyük rolu olduğu aydın olur. Buna görə də təhsilin ilk pillələrindən şagirdlər kombinatorika anlayışı ilə tanış edilməli, bu elementlərdən istifadə edərək ümumiləşdirmə, müqayisə, analogiya və s. kimi əməliyyatlardan istifadə etməyi öyrənməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Виленкин П. Я. Индукция. Комбинаторика: Пособие для учителей.- М.: Просвещение, 1976. 48 с.
2. Морю, М.И. Методика обучения математике первых-третьих классах / М.И. Морю, А.М. Пышкало. М.: Просвещение, 1978.
3. Feyziyev S.A., Şükürov R.Y. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları. Dərslük. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010.
4. Qəhrəmanova N., Əsgərova C. və b. Riyaziyyat 3. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun Kitab, 2010.
5. Qəhrəmanova N., Əsgərova C. və b. Riyaziyyat 4. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bizim Kitab, 2011.

Teaching of combinatorial elements in primary school

Summary

The article addresses some of the issues related to teaching mathematics in primary school. The source is called combinatorial task theory. On their basis the basic signs of the concept of combinatorial task sistem have been formed. Combinator task sistem is a set of rules and types of combinator tasks. This sistem is an effective tool for improving the quality of mathematical knowledge. The need for a solution to the problem of sustainability between primary and secondary schools has led to the purpose of this study. The article justifies the possibility of incorporating combinatorial tasks into the learning process of primary school mathematics.

Изучение элементов комбинаторики в начальных классах

Резюме

В статье рассмотрены некоторые вопросы, связанные с преподаванием математики в начальной школе. В качестве исходных определены следующие теоретические положения: «комбинаторика», «комбинаторная задача». На их основе сформулированы существенные признаки понятия «система комбинаторных задач». Система комбинаторных задач - это совокупность видов и способов решения комбинаторных задач. Данная система является эффективным средством повышения качества математических знаний. Необходимость решения проблемы преемственности между начальной и основной школой обусловили цель данного исследования. В статье обосновывается возможности включения комбинаторных задач в процесс усвоения программного содержания математики начальной школы.

Rəyçi: dos.R.Eyyubov

TƏDRİS PROSESİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİMİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: interaktiv metod, psixoloji inkişaf, individual, dəyər, milli mədəniyyət

Key words: interactive method, psychological development, individual, cost, national culture

Ключевые слова: интерактивный метод, психологический развитие, индивидуальный, ценность, национальная культура,

Xarici dilin öyrədilməsinin əsas məqsədlərindən biri öyrəncilərə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərmək, fikir yürütmək qabiliyyətinin aşılmasıdır. Amma təəssüf edilsə haldır ki, bu sahədə həyata keçirilən saysız- hesabsız təşəbbüslərə baxmayaraq əldə olunan nəticə heç də ürəkaçan deyil. Bu səbəbdən də belə bir sual yaranır. Nə üçün hər hansı bir xarici ölkəyə səfər etmiş vətəndaş qısa müddət ərzində, heç bir metodik vəsaitə malik olmadan, müstəqil olaraq fikrini ifadə edir və həmin xarici dildə danışımağa başlayır? Qəribədir. Belə olan halda 11 il müəllim nəzarəti altında müxtəlif dərəcə vəsaitləri ilə təmin olunmuş şagirdlərin tədris olunan xarici dilə sərbəst olaraq yiyələnməsinə mane olan səbəblər nədən ibarətdir? Məhz bu nöqtəyi nəzərdən, mən göstərilən müxtəlif səbəblərlə bağlı fikirlər söyləmək istərdim. Əlbəttə ki, bu səbəblərə dərslərin müəyyən tələblərə cavab verməməsinə, tədris planlarında olan qüsurları aid etmək olar. Amma əsas amil kimi interaktiv təlim metodlarına istinad edilmədiyini və monoloji nitqə üstünlük verildiyini xüsusilə qeyd etmək olar. Dərs sinifdə müəllimin prinsipləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu prinsiplər müəllimin vəzifə və hüquqlarının məqsədsiz olaraq qorunmasına xidmət edir. Ən maraqlı xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, prinsipləri müəllim özü də seçə bilər. Hadisələrin iştirakçısı bizik və heç bir kənar təsir bunu dəyişə bilməz. Müəllimlər isə bu zaman müəssəsskil və aktiv təlim prosesini yaratmalı və onu etməlidirlər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, müəllim yeni effektiv dil öyrətmə təcrübələrini tətbiq etsə belə təhsil və təlimin müəyyən olunmuş standart qayda və qanunlarını dəyişdirə bilmir. İnteraktiv prinsiplər, öyrənmə prosesində müxtəlif sistemlərdən istifadə edən müəllimlər üçün əsas köməkdir. İnteraktivin əsas prinsipləri müəllimin təlim prosesini inkişaf etdirmək və biliyini artırmaq üçün ona kömək edən əsas vasitədir. Bu prinsiplər təlim prosesində əhəmiyyətli rol oynayır [1, s.67-98].

Çalışmaq lazımdır ki, praktikada bu prinsiplər az dəyişikliyə uğrasın. Bu prinsiplər əsasən təhsil, təlim və öyrənmənin əsas hissəsini əhatə edir. Çünki, bu fəaliyyət təlim prosesinin qarşılıqlı nümunəsidir. Müəllimin əsas vəzifəsi müəyyən əhatə dairəsində tələbələrin biliyini zənginləşdirməkdir. Məhz interaktivliyin prinsiplərini araşdırarkən məşhur yunan alimi Sinekardan sitat gətirmək istəyirəm: “Nə qədər ki, biz öyrədirik, elə o qədər də öyrənirik”. Təlim prosesi zamanı müəllim həm öyrənən, həm öyrədəndir. Son illər xarici dilin öyrənilməsinə yönələn diqqət bir sıra strategiyalara əsaslanır. Bu strategiyalar zəruri olan biliklərin tələbələrə aşılmasına, normal psixoloji inkişafın artmasına xidmət edir. Məncə, təlim məhz bu əsasda qurulmalıdır. Xarici dili öyrənməyin həm tərbiyələndirici, həm də inkişafetdirici xüsusiyyətləri olmalıdır. Bütün bunların formalaşması təlimin əsas funksiyası olmalıdır. Bəzən belə hallar da olur ki, tələbələr dil öyrənmə prosesində istədiyi nəticəni əldə edə bilmir. Buna əsas səbəb motivasiyanın olmamasıdır. Aktiv dərslərin ən əsas və mürəkkəb məsələlərindən biri də motivasiyadır. Hər hansı bir dərslərin gedişi motivasiyanın nə dərəcə uğurla yaradılmasından və həyata keçirilməsindən asılıdır. Motivasiya - istənilən dərslərin mexanizmini işə salan əsas qüvvədir. Fəal dərslərdə təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən motivasiya qismində meydana gəlmiş problem araşdırılan əsas məsələlərdən biridir. Təhsildə individuallıq əsas vasitələrdən biri olsa da əməkdaş formasında əlaqə saxlamaq daha məqsədəuyğun olardı. Bu forma qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranan səhvlərin tapılmasında özünəməxsus rol oynayır. Xarici təlimə xas xüsusiyyətlərdən biri də tələbələrin əlaqəli şəkildə işləyə və -öz müstəqilliyini qoruya bilməsidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, xarici dil həm individual, həm də qrup şəklində öyrənilə bilər [2, s.53-74]. Dili istənilən səviyyədə öyrənmək üçün əsas vasitə onu həyatda müxtəlif istiqamətlərdə istifadə etməkdir. Belə etmədikdə isə dil öyrənməni müəyyən istiqamətə yönəldərək inkişaf etdirmək üçün yaradıcı çalışmalar və təcrübə vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Dil praktikasının əsasını real kommunikasiya təşkil edir. Çox zaman dil praktikasının nümunələrinin istifadəsi üçün əsas informasiyanın geniş şəkildə təbliğ olunması lazımdır.

Xarici dil dərslərində hər hansı bir problemlə üzləşən müəllim bunu tələbələrin ana dilində deyil,

tədris olunan xarici dildən istifadə edərək həll etsə daha məqsədəuyğun olardı. Ana dildən istifadə edərək problemlərin həlli tələbələri passivləşdirir. Əgər bu zaman yalnız tədris olunan xarici dildən istifadə olunsa, tələbələr daha diqqətli olarlar. Anlamadıqları materialların izahına daha məsuliyyətlə yanaşaraq, fikirlərini cəmləşdirməyə çalışırlar. Tələbələr oxuduğu materialı anlamalı, məzmunu barədə qrup yoldaşlarına informasiya verməli və mövzunu öz sözləri ilə şərh etməyi bacarmalıdır. Xarici dildən istifadə edərək praktik əlaqələrdən və situasiyalardan istifadə etmək lazımdır. Praktik əlaqələr və situasiyalar interaktivliyi daha aktiv edir. Müəllimlər dərstdə üzləşdiyi problemləri interaktiv metodlardan düzgün istifadə edərək həll edə bilər. İnteraktiv fəaliyyət zamanı tələbələr təlimin müxtəlif aspektlərini dəyişdirməyə çalışırlar. Bu dəyişikliklər bəzən dərslərin keyfiyyətli alınmasına mane olur. Məhz bu mənfi halların baş verməməsi üçün müəllim dərsləri interaktivlik baxımından daha yaxşı istiqamətləndirməlidir. Belə ki, tələbə öz fikirlərini hər hansı bir xarici dildə sərbəst ifadə edə bilmir. Çox elementar görünən sadə bir səhv tələbədə özünə inam hissini zəiflədə bilər. Buna görə də müəllim bir qədər zəif tələbələrə daha çox kömək etməlidir. Çünki mövcud şəraitdə belə öyrəncilərin köməyə daha çox ehtiyacı olur. Bəzən müəllim fikrini sərbəst olaraq xarici dildə ifadə edə bilməyən tələbənin demək istədiklərini ana dilində ifadə edib xarici dilə tərcümə etməsinə kömək etməlidir. Yalnız belə şəraitdə müəllim tələbəni istədiyi səviyyəyə yüksəldə bilər. Buna görə də müəllim-tələbə, tələbə-tələbə arasında, arasında kommunikasiya əlaqələrinin yaranmasına və inkişaf etməsinə fikir verilməlidir. Çox zaman interaktiv metodlardan istifadə zamanı tələbələrdə qorxu, sıxıntı halları müşahidə edilir. Belə hallar kifayət qədər savadlı tələbələr arasında da baş verə bilər. Onlarda özünə inam hissini itirir və kommunikasiya əlaqələrinə girmir, cavab verməkdən çəkinirlər. Belə tələbədə özünə qapanma halları daha çox müşahidə olunur. Belə tələbələr ən çox yazı işlərinə meyli göstərir və yalnız bu sahədə aktiv olduqlarını nümayiş etdirir. Belə situasiyalarda müəllim onlarda özünə inam hissini aşılmalı, qarşılıqlı inam hissini formalaşdırmalıdır. Müəllim struktur metodologiyaya tətbiq edərək materialın keyfiyyətliliyini və tələbələr tərəfdən mənimsənilmə dərəcəsini nəzərə almalıdır. Yalnız interaktiv metodların tətbiqi zamanı müəllim Öz öyrənciləri haqqında daha çox məlumat əldə edir. Bəzən müəllimin zəif hesab etdiyi tələbə interaktiv metodların tətbiqi zamanı daha yaxşı fəaliyyət göstərir. Təcrübə əsasında müşahidə etdim ki, belə tələbələr hətta cəmiyyətdə belə özlərini çox rahat hiss edir, asanlıqla öz tərəf-müqabili ilə əlaqə yaradır [3].

Bütün strukturlarda inkişaf getdiyi kimi təhsildə də yaranan yeniliklər müəllimləri daha tələbkar, tələbələri isə daha çevik edir. Ümumiyyətlə, dil öyrənən zaman interaktivlik və kommunikasiya hər şeydən yüksəkdə durmalıdır. Bu zaman müəllim və tələbələr arasında mövcud olan əlaqələr və onların mövcud olduğu atmosfer daha müsbət xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. İnteraktiv metodların tətbiqi təlim prosesində ən aktual mövzulardan biridir. Məlumdur ki, təhsil mədəniyyətimizin əsas göstəricisi olduğu üçün təlim-tərbiyə prosesi milli-mədəni dəyərləri ön plana çəkməlidir. Xarici dilin tədrisi bu keyfiyyətlərin aşılmasına xidmət edən əsas vasitə olmalıdır. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiq edilməsi ilə tələbələrin bilik və bacarıqlarının interaksiyası yaradılmalıdır. Tələbə qrupu interaktiv təlimin əsas obyektidir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün müsbət və mənfi halları nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim müxtəlif metodiki yollar və üsullardan istifadə etməlidir. Tələbələri düzgün istiqamətə yönəltmək, problemin aradan qaldırılmasına çalışmaq, tələbələri interaktiv metodlara cəlb etməzdən öncə onlarla yaxından tanış olmağa çalışmaq lazımdır. Bu zaman müəllim tələbələrin bilik və bacarığının dərəcəsini özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Aydın ki, insanlar müxtəlifdir. Deməli, materialın, qaydaların mənimsənilməsi səviyyəsi də müxtəlif ola bilər. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq müəllim tələbələrin hər birini individual olaraq qəbul edib, onlarla fərdi işləməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Baker M. "A Model of interaction". 1994.
2. Crunkilton. J.R. "Communicational Language Learning". 1982.
3. Robinson. L.N. "Interactive Language Teaching". 1991.
4. Interactive Teacher Training by Rafiqə Aliyeva, Tamilla Mehdiyeva, Gohn R. Silver. Bakı, 2003.

The essence of the interactive teaching and its importance at foreign language lessons

Summary

This article is dedicated with the problem of creating safe environment and peer-working in the classes of a foreign language. One way for deep discussion to happen is through social interaction. Students talking to each other, discussing interesting issues, questioning, sharing of viewpoints - help them gain and

assimilate knowledge.

Суть интерактивного обучения и его значение на уроках иностранного языка

Резюме

В статье обсуждается, так называемое, взаимодействие социально обусловленных проблем, с которыми сталкивается в процессе интерактивного обучения. Студенты говорят друг с другом, обсуждают интересные вопросы, сомневаются, разделяют точки зрения, то есть интерактивное обучение помогает получать и усваивать знания. Все это создает благоприятную среду для изучения иностранного языка.

Rəyçi: prof. D.İsmayılova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/134-136

Севиндж Рамиз гызы Гусейнова
Азербайджанский университет языков

РОЛЕВАЯ ИГРА КАК СРЕДСТВА ИНТЕНСИФИКАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ГРУППОВОМУ ОБЩЕНИЮ

Ключевые слова: ролевая игра, интенсификация, групповое общение, речевое общение

Açar sözlər: rol oyunu, intensivləşmə, qrup ünsiyyəti, şifahi ünsiyyət

Key words: role play, intensification, group communication, verbal communication

Игра представляет собой небольшую ситуацию, построение которой напоминает драматическое произведение со своим сюжетом, конфликтом и действующими лицами. В ходе игры ситуация проигрывается раз и при этом каждый раз в новом варианте. Но вместе с тем ситуация игры - ситуация реальной жизни. Несмотря на четкие условия игры и ограниченность используемого языкового материала, в ней обязательно есть элемент неожиданности. Услышав неожиданный вопрос, обучаемый немедленно начинает думать, как же на него ответить. Поэтому для игры характерна спонтанность речи. Речевое общение, включающее в себя не только собственную речь, но и жестику, мимику и т.д., носит целенаправленный и обязательный характер.

М.Ф.Стронин рассматривает игру как ситуативно-вариативное упражнение, где создается возможность для многократного повторения речевого образца в условиях, максимально приближенных к реальному речевому общению с присущими ему признаками - эмоциональностью, спонтанностью, целенаправленностью речевого воздействия.

В условиях обучения устной иноязычной речи ролевая игра - это прежде всего речевая деятельность, игровая и учебная одновременно. С точки зрения обучаемых ролевая игра - это игровая деятельность, в процессе которой они выступают в определенных ролях. Целью ролевой игры является осуществляемая деятельность - игра, мотив лежат в содержании деятельности, а не вне нее. Учебный характер игры обучаемыми не осознается. С позиции педагога ролевую игру можно рассматривать как форму организации учебного процесса. Для педагога цель игры - формирование и развитие речевых навыков и умений обучаемых. Ролевая игра управляема, ее учебный характер четко осознается педагогом.

Применение ролевой игры в обучении - яркий пример двуплановости, когда педагогическая цель скрыта и выступает в завуалированной форме (Г.А.Китайгородская). Анализ литературы по использованию ролевой игры в обучении иностранным языкам показывает, что игра - явление полифункциональное. Рассмотрим, какие же функции она может выполнять.

С точки зрения процесса порождения речевого высказывания обучение иностранному говорению на иностранном языке должно начинаться с приведения в действие механизма мотивации. Учет роли мотивации способствует более продуктивному усвоению материала, активному включению обучаемых в деятельность (А.Н.Леонтьев и др.). Как подчеркивает И.А.Зимняя, «используемые в практике обучения иностранному языку, приемы организации речевого общения игровых ситуаций непосредственно направлены на приведение в действие механизмов мотивации и тем самым на повышение эффективности обучения иноязычному говорению». Ролевая игра строится на межличностных отношениях, которые реализуются в процессе общения. Являясь моделью межличностного общения, ролевая игра вызывает потребность в общении на иностранном языке, и в этом смысле она выполняет мотивационно-побудительную функцию.

Ролевую игру можно отнести к обучающим играм, поскольку она в значительной степени определяет выбор языковых средств, способствует развитию речевых навыков и умений, позволяет моделировать общение обучаемых в различных речевых ситуациях другими словами, ролевая игра представляет собой упражнение для овладения навыками и умениями диалогической речи (ДР) в условиях межличностного общения. В этом плане ролевая игра обеспечивает обучающую функцию.

Трудно переоценить воспитательное значение ролевой игры, ее всестороннее влияние на обучаемого. Игра помогает сплотить коллектив. При этом в активную деятельность вовлекаются застенчивые и робкие, и это способствует самоутверждению каждого в коллективе. В ролевых играх воспитывается сознательная дисциплина, трудолюбие, взаимопомощь, активность подростка, готовность включаться в разные виды деятельности, самостоятельность, умение отстаивать свою точку

зрения, проявить инициативу, найти оптимальное решение в определенных условиях. Как показывает практика обучение и специальные исследования, обучаемым импонируют положительные роли. Вместе с тем обучаемые с удовольствием играют роли отрицательных персонажей с целью высмеять их отрицательные черты. То есть, мы говорим о воспитательной функции ролевых игр.

Ролевая игра формирует у обучаемых способность сыграть роль другого человека, увидеть себя с позиции партнера по общению. Она ориентирует обучающихся на планирование собственного речевого поведения собеседника, развивает умение контролировать свои поступки, давать объективную оценку поступкам других. Следовательно, ролевая игра выполняет ориентирующую функцию. Характеризуя детскую ролевую игру, А.Н.Леонтьев подчеркивает, что противоречие, несоответствие между потребностью действия у обучаемого и невозможностью осуществить требуемые действием операции может разрешиться в одном - единственном типе деятельности - в игровой деятельности, в игре. Более того, обучаемые стремятся к общению, а ролевая игра дает им возможность выйти за рамки своего контекста Деятельности и расширить его. Обеспечивая осуществление желаний обучаемого, ролевая игра тем самым реализует компенсаторную функцию.

Таким образом, ролевая игра выполняет в учебном процессе 5 основных функций: мотивационно-побудительную, обучающую, воспитательную, ориентирующую и компенсаторную.

В структуре ролевой игры принято выделять следующие компоненты: роли, исходная ситуация, ролевые действия.

Первый компонент - роли. Роли, которые выполняют обучаемые на занятиях, могут быть социальными и межличностными. Первые обусловлены местом индивида в системе объективных социальных отношений (профессиональные, социально-демографические), вторые определяются местом индивида в системе межличностных отношений. Подбор ролей должен осуществляться таким образом, чтобы формировать у обучаемых активную жизненную позицию, лучшие человеческие качества личности: чувство коллективизма, взаимопомощи и взаимовыручки и т.п.

Второй компонент ролевой игры - исходная ситуация - выступает как способ ее организации. При всем разнообразии определение понятия ситуации мы исходим из того, что при создании ситуации необходимо учитывать и обстоятельства реальной действительности, и взаимоотношения коммуникантов.

В обучении иностранному языку используются речевые ситуации, т.е. такие, которые вызывают речевую реакцию обучающихся. Следует исходить также из различения естественных речевых ситуаций, которые возникают сами, и учебно-речевых ситуаций (УРС), которые создаются искусственно. М.В.Ляховицкий выделяет следующие компоненты ситуации: 1) субъект, 2) объект (предмет разговора), 3) отношение субъекта к предмету разговора, 4) условия речевого акта.

По мере развития диалогических умений школьников степень развернутости каждого из компонентов УРС может уменьшаться. Выделяется 3 уровня развернутости УРС: первый - самый полный, когда педагог подробно описывает все компоненты УРС; второй - промежуточный, когда условия речевого акта домысливаются самими обучаемыми; третий - минимальный, где указывается только отношение субъекта к объекту. Соответственно выделенным уровням развернутости УРС изменяется и степень самостоятельности обучающихся в ролевой игре.

Итак, УРС является конструктивной основой ролевых игр. Моделируя общение, УРС как важнейший компонент в составе ролевой игры ставит обучаемых в «предлагаемые обстоятельства» выполняя функцию стимула речевой активности, побуждает учеников к общению, т.е. «запускает» механизм ролевой игры.

Третий компонент ролевой игры - ролевые действия, которые выполняют обучающиеся, играя определенную роль. Ролевые действия как разновидность игровых действий органически связаны с ролью-главным компонентом ролевых игр - и составляют основную, далее неразложимую единицу развитой формы игры (Д.Б.Эльконин). Они включают вербальные и невербальные действия, использование бутафории.

Ролевая игра как вид социально-психологического тренинга (СПТ) обладает устойчивой дидактической структурой, усложненной (по сравнению со структурной детской ролевой игры) за счет введения в нее учебно-воспитательных и профессионально-психологических целей, а также создания социально-психологических и дидактических условий, необходимых и достаточных для достижения игровых и неигровых целей. Под дидактической структурой ролевых игр подразумевается совокупность ее компонентов (целей, содержания, ролей, социально-психологических и дидактических условий, реквизита) и звеньев (этапов), обеспечивающих ее целостность при различных

внешних и внутренних изменениях. Во временном плане ролевая игра представляет собой относительно целостный цикл управляемого взаимодействия между преподавателем и студентом, который состоит из 3 этапов: 1) подготовки ролевой игры; 2) проведения ролевой игры; 3) коллективного обсуждения результатов проведения ролевой игры.

Вместе с тем дидактическая структура ролевой игры и характер связей между ее компонентами непрерывно изменяются, что переводит к качественному изменению ролевой игры и методики ее использования на различных этапах обучения иностранному языку как педагогической специальности.

Литература:

1. Стронин Н.Ф. Обучающие игры на уроке английского языка. М., «Просвещение», 1984 г. с. 20-25, 112 с.
2. Китайгородская Г.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам. ИЯШ № 6. 1988 г. с. 15-20
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. -М., 1977. -с. 90-95, 304 с.
4. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М., «Просвещение», 1991 г. - с.105-110, 291 с.
5. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков. М., «Высшая школа», 1981 г. - с. 111-115, -159 с.
6. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., «Педагогика». 1978 г. с. 73-79. 150 с.

Tədrisdə qrup ünsiyyətini zənginləşməsində rol oyunları vasitə kimi

Xülasə

Tələbələrdə nitq vərdişlərin və bacarıqların inkişafının formalaşdırılmasında rollar üzrə oyunların əhəmiyyəti böyükdür. Rollar üzrə oyunlarının mahiyyəti aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: Rol, yekun situasiya, rolun fəaliyyəti.

Role play as a means of intensification teaching of group interaction

Summary

The aim of role play is the formation and development of the students' speech skills and activities.

The content of the role play contains the following components: the role, the final situation and the role activity.

Рецензент: доц. А.М.Джафаров

V VƏ VI SİNİFLƏRDƏ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN TƏDRISİNƏ VERİLƏN PROQRAM TƏLƏBLƏRİ

Açar sözlər: *şifahi nitq, nitq prosesi, dialoji nitq, nitq vərdişləri, sosiomədəni faktor*

Key words: *oral speech, speech process, dialogue speech, speech habits, sociocultural factor*

Ключевые слова: *устная речь, речевой процесс, диалогическая речь, речевые привычки, социокультурный фактор*

İlk olaraq üzərində düşünəcəyimiz məsələ odur ki, nə üçün əksər orta məktəb şagirdləri təhsillərini tam bitirdikdən sonra da xarici dildə ünsiyyət qura bilmirlər, halbuki uzun illər xarici dil bu şagirdlərə qəbul edilmiş proqram əsasında tədris olunmuşdur. Onlar imtahanlardan uğurla keçdiklərinə baxmayaraq, yerli dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girə bilmirlər. Buna səbəb olan birinci amil budur ki, tədris proqramında əsasən yazılı mətnlərin tərcüməsi, dərslərdən tapşırıqların edilməsi və ya hazır dialoqların əzbərlənməsi üstünlük təşkil edir. Digər səbəb isə sinifdə ana dilində ünsiyyətə üstünlük verilməsidir. Xarici dilin tədrisinə ayrılan dərslər saatlarının azlığı, həmin mühitdə xarici dilin işlənməməsi, xarici dildə kommunikativ və dərk etmə (anlama) vərdişlərinin kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi milli məktəblərdə xarici dilin tədrisinə mənfi təsir göstərir.

Akademik A.A.Mirolubov xarici dillərin tədrisi məqsədindən bəhs edərkən qeyd edirdi ki, xarici dilin tədrisi öyrədilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığının yaranmasına və formalaşmasına zəmin yaratmalıdır [12, s.6]. Öncə ümumilikdə xarici dilə verilən proqram tələblərini aydınlaşdıraraq. Tədris ilinin sonunda hər bir şagird tədris materialı əsasında qurulmuş canlı nitqi və 4-5 dəqiqə müddətində səsləndirilən, dəqiqədə sürət etibarilə 80-100 sözdən ibarət olan nitqi başa düşməli, proqramda nəzərdə tutulmuş mövzular üzrə söhbətdə iştirak etməyi və müzakirə zamanı öz fikirlərini bildirməyi bacarmalıdır [12, s.5-8]. Eyni zamanda şagird dinlədiyi sadə mətnin məzmununu ifadə etməyi, ətrafında olan əşya və hadisələri, onlara aid müəyyən əlamətləri təsvir etməyi, sadə nitq nümunələri əsasında ünsiyyət qurmağı, kiçikhəcmli mətnləri, hekayələri oxuyub, dinləyib məzmununu bildirməyi, həm hazırlıqlı, həm də hazırlıqsız monoloji və dialoji nitq prosesində iştirak etməyi bacarmalıdır [1, s.8].

Dil materialı ilk mərhələlərdə sadə olur. Daha sonra mürəkkəb dil materialları əsasında daha intensiv iş aparılır. Şagirdlər proqram tələblərinə əsasən ilk olaraq səs sistemi, orfoepiya qaydalarına yiyələnirlər. Növbəti mərhələlərdə söz ehtiyatını artırır, sadə cümlələr qururlar, leksik və qrammatik formaları, müxtəlif tipli söz birləşmələrini, danışmaq dilinə xas ifadələri öyrənirlər.

Xarici dillərin tədrisi üçün tərtib olunmuş son orta məktəb proqramlarına diqqət yetirdikdə görürük ki, qrammatik materialın tədrisinə xüsusi yer verilir. Hər hansı bir dilin qrammatik quruluşuna yiyələnmədən həmin dildə səlislə danışmaq mümkünsüz olacaq. Bu daha çox onunla bağlıdır ki, şagirdlər dili sinif mühitində, müəyyən zaman müddətində öyrənirlər. Onlar real dil mühitində yaşamırlar. Bu baxımdan qrammatik materialın mənimsədilməsi nitq vərdişlərinin tədrisi prosesində önəmli hesab edilir.

Şagirdlər V sinifdə ailə, ölkələr, müxtəlif ölkələrin mədəniyyətləri, hobbiləri, bayramlar, heyvanlar, səyahət və digər mövzularda, VI sinifdə isə ekologiya, sağlamlıq, müxtəlif ölkələr və xalqlar, asudə vaxt, xeyriyyəçilik, həyatımızda televiziyanın rolu, ingilis dilinin rolu və digər mövzularda fikir mübadiləsi etməyi bacarmalıdırlar. V sinifdən başlayaraq şagirdlərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi əsas tələb kimi götürülməklə, onların dinləyib-anlama vərdişlərinin, ən sadə qrammatik bacarıqların, nitq nümunələrinin öyrənilməsi, oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması təmin olunmalıdır [1, s.6].

Təlimin ilkin mərhələsində nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına verilən proqram tələblərinə görə şagird tədris ilinin sonunda düzgün tələffüz normalarına, qrammatik formaldan düzgün və sərbəst istifadə olunması bacarığına və geniş lüğət ehtiyatına yiyələnməlidir. Şagird bu biliklərin köməyi ilə müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət məqsədindən asılı olaraq yazılı və şifahi nitq qurmağı bacarmalıdır. Təlim prosesi hər üç aspektin, yəni leksik, qrammatik və fonetik aspektlərin vəhdətdə öyrədilməsini reallaşdırmalıdır [2, s.3].

Nitq vərdişlərinin tədrisinə verilən tələblərdən biri də sosiomədəni faktorlara diqqət yetirməkdir. Dilin mədəni xüsusiyyətləri xarici dilin öyrənilməsinə təsir edir. Şagirdlər ilkin mərhələdən dilini öyrəndiyi xalqın dövlət simvollarını, yəni bayraq, gerb, himnini, ölkə ilə əlaqədar coğrafi-demoqrafik göstəriciləri, əhəmiyyətli tarixi hadisələri, tarixi şəxsiyyətləri, məşhur, görməli yerləri, eləcə də incəsənət və memarlıq

nümunələri, milli bayramları haqqında təsəvvürə malik olmalıdırlar. Bu məsələ dərslərdə də öz əksini tapır.

Nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına verilən proqram tələblərinə görə xarici dil dərslərindəki tapşırıqların 40-50 faizi şifahi nitqin inkişafına zəmin yaratmalıdır. Öyrənmə prosesinin bütün mərhələlərində şifahi nitqin inkişafı üçün şagirdlər öyrənilmiş material daxilində xarici dildə ünsiyyətə cəlb olunmalıdırlar. Proqramda rollu oyunlar, dialoqların qurulması, ifadəli oxu, simulyasiyalar, improvizasiyalar, mətni davam etdirmək istiqamətində tapşırıqların edilməsi də nəzərdə tutulur. Bu isə öz növbəsində şifahi nitqin tədrisində praktik məqsəd hesab edilir [6, s.38]. Dərslərdə verilən bütün tapşırıqlar şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına yönəlməlidir. Şagirdlər öyrəndikləri sözlərin, cümlə nümunələrinin təklif olunan situasiyalardan asılı olaraq müxtəlif formalarda işlətməyi bacarmalıdırlar. Əsas diqqət yetirilən məqam odur ki, dərslərdə əzbərlənən mətnlərin deyil, öz fikirlərinin ifadəsinə stimül verilsin.

İngilis dilində dialoji nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində şeir və mahnı parçalarının öyrədilməsi də proqramda göstərilir. Akademik Şerba qeyd edirdi ki, təlimin ilkin mərhələsində şeir və mahnıların öyrədilməsi şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin yaradılması və formalaşdırılmasında ən vacib məsələlərdəndir. Bu şagirdə praktik vərdişlər yaratmaqla yanaşı, dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti ilə tanışlıq işində mühüm hesab edilir. Qrammatik materialın şeir parçasında daha asan öyrənilməsi və daha praktik mənimsənilməsi fikri qəbul olunub [7, s.51-53].

Nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına verilən proqram tələblərinə görə kommunikativ bacarıqların inkişafında atalar sözləri və tapmacaların öyrənilməsi də nitqin inkişafına yardım edir. Müəllim əlavə olaraq belə nümunələri sinifdə şagirdlərə verə bilər. Yaxşı olardı ki, atalar sözləri və tapmacaların öyrənilməsində məktəb mövzuları gözlənilsin və ona əsaslansın [7, s.56].

Dərslərin düzgün tərtibatı proqram tələblərinin icra edilməsində əhəmiyyətli addımdır. Təlimin ilkin mərhələsində bu məsələyə mühüm önəm verilməlidir. Diqqət yetirsək görərik ki, dərslərdə təqdim edilən mətnlərdən sonra qoyulan suallar isə şagirdləri nəinki nitq prosesinə cəlb etmir, hətta onları tədqiqata belə sövq etmir, çünki həmin sualların hər birinin cavabı mətnin daxilində olur. Bəs bu zaman biz nə edə bilərik? Sinif mühitində interaktiv təlimin yaradılmasında ilk addım sualların verilməsidir. İlkin mərhələdə aşağıdakı strukturda sualların verilməsi məqsəduyğundur:

Has everybody got a book? Are you ready? Do you agree with me? Who is your favourite singer? How are you today? What is the date today? və digər bu kimi sadə quruluşlu və şagirdləri ünsiyyətə cəlb edəcək sualların dərslərdə müəllim tərəfindən qoyulması zəruridir.

Şagirdlərə ilk dərslərdən öyrədilməlidir ki, nitq prosesi təkcə verbal olmayıb həm də nitqin paralingvistik elementlərinin yəni vurğu, temp və intonasiyanın vəhdətidir. Şagirdlərin təlimin ilkin mərhələsində nitqdə səlistlik, dəqiqlik, idiomatik ifadələrin istifadəsində və nitqin pragmatik, situativ xüsusiyyətlərinin başa düşülməsində çətinlik çəkməsi qəbul ediləndir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tapşırıqlar test etməyə, hazır mətnlərin öyrənilməsi kimi struktur bacarıqların formalaşmasına deyil, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsinə yönəlməlidir. Qrammatik strukturları kommunikasiya vərdişlərinin öyrədilməsi ilə paralel mənimsətmək zəruridir. Səslərin, vurğunun, səs tonunun fərqləndirilməsini nəzərdə tutan xüsusi tapşırıqlar da qeyd edilir. Bu baxımdan audio vəsaitlər dərslərin prosesinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır [13, s.45-46]. Tədris edilən dil materialının praktik olması, onun nitq nümunələri ilə zənginliyi, proqram materialının və yeni leksik vahidlərin praktik cəhətdən şifahi nitqin inkişafına, təkmilləşməsinə yönəlməsi mühümdür.

Lüğətin mənimsənilməsi dil proqramlarının ən vacib hissəsidir. Dilşünas Devid Vilkins qeyd edirdi ki, qrammatika olmadan çox az məlumat çatdırmaq olar, lüğətsiz isə heç bir şey. Bunu nəzərə alaraq təlimin ilkin mərhələsindən başlayaraq lüğət ehtiyatının artırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Nitq prosesində fikirlərin tam və səlist çatdırılmasında söz ehtiyatının olması vacibdir. Şagirdin lüğət bazasının zənginliyi onun dil bacarığı səviyyəsinin əsas göstəricisi hesab edilir. Sözlər həm ayrılıqda, həm birləşmə daxilində, həm də cümlə strukturlarında, kontekstdə öyrədilməlidir. Lüğətin mənimsənilməsi məqsədilə tərtib edilən tapşırıqlar real ünsiyyət formalarını əks etdirməli, şagirdlərin maraq və istəklərini nəzərə alaraq tərtib edilməli, onları öyrəndikləri sözləri nitq prosesində istifadə etməyə yönəltməlidir [10, s.45-46].

Qeyd etməliyə ki, əksər hallarda xarici dilin tədrisinə verilən tələb nitqin səlisliyinin inkişaf etdirilməsidir.

Penny Ur "A course in English language teaching" dərslərində qeyd edir:

Nitq vərdişlərinin tədrisində aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

1. Şagirdlər ünsiyyət prosesində fəal iştirak etməlidirlər. Nitq üçün tərtib olunan tapşırıqlara şagirdlərin özləri tərəfindən mümkün qədər çox vaxt ayrılmalıdır. Bu təsadüfi olaraq irəli sürülən fikir deyil. Çünki müşahidə olunan dərslərin böyük qisminə müəllimin nitqi üstünlük təşkil edir.

2. Sınıfdə istifadə edilən dil şagirdlərin dil səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Nitq zamanı iştirakçılardan mükəmməl, səhsiz danışıq tələb etmək metodiki cəhətdən düzgün deyil. Tədrisən leksik, qrammatik, tələffüz vərdişləri aşılmalıdır [8, s.117,118].

Ümumilikdə xarici dilin tədrisinə verilən proqram tələbi budur ki, təlimin məzmununun birinci hissəsi konkret dil materiallarını, fonetika, leksika, qrammatika, orfoqrafiyanı bilməkdən ibarətdir. Təlim proqramına düzgün nitq prosesi üçün fonetik bacarıqların aşılması məsələləri daxil edilməlidir. İstənilən dilin fonetikasına yiyələnmədən bu dildə şifahi nitq mümkünsüz olacaq. Xarici dildə sözlər düzgün tələffüz edilmədikdə nitq aydın olmur və başa düşülmür. Aydındır ki, xarici dil proqramlarına əsasən dilin leksika, fonetika və qrammatikası üzrə verilən təlim materialları bir-birilə əlaqəli olaraq tədris edilir və təəssüflər olsun ki, bu sahələrin təcrid edilmədən aparılmaması nitqin inkişafını və nitq prosesini ləngidir və əksər şagirdlər üçün hətta təlim müddətini bitirdikdən sonra da mükəmməl nitqə malik olma bacarığına mane olur.

Nitq vərdişlərinin formalaşdırılması üçün dil materiallarının praktik mənimsədilməsi vacibdir. Adətən orta məktəblərdə nəzəri biliklərə üstünlük verilir. Ancaq praktik olaraq dildən istifadə etdikdə kommunikativ səriştəyə malik olmaq olar. Düzgün qurulmuş nitqin tədrisi proqramına əsaslanaraq dil materiallarının seçilməsi və mənimsədilməsi şifahi nitqdə yaranan çətinlikləri aradan qaldırır. Ona görə də dil materiallarının planlı, məqsədyönlü tətbiqi nitqin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ikinci xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (V-XI siniflər). Bakı, 2013, 96 s.
2. Barsuk R.J. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1975, 129s.
3. Dubin F., Olshtain E. Course design. Cambridge University Press. 2000,194 p.
4. Karimov F., Safiyev A. Methods of teaching English in Azerbaijan. Baku, ADU, 2002, s.30
5. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı, 2002, 139 s.
6. Penny Ur. A course in English language teaching. Cambridge University Press. 2012, 325 p.
7. Richards J., Renandya W.A. Methodology in language teaching. Cambridge University Press, 2002, 239 p.
8. Rogova G.V. Methods of teaching English. Moscow, 1983, 350 p.
9. Tahirov A., Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978, 223 s.
10. University Press, 2002, 239 p.
11. 10.Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. Москва , 1983, с.113-125.

Program requirements for teaching speech skills in grades V and VI

Summary

In this article, we have discussed the program requirements for teaching speech habits, as well as the problems that make communication difficult in foreign language. Language programs should be designed by taking into consideration students' knowledge, age and interests. The program should focus on teaching grammatical and lexical material, and developing speech skills. The program requires parallel development of all three aspects of the language. Teaching speech materials should be practical and rich with examples of speech. Teaching of sociocultural and sociolinguistic knowledge should also be included in program requirements, too.

Требования к программе для обучения речевым навыкам в V и VI классах

Резюме

В этой статье мы обсудили программные требования к обучению речевым навыкам, а также проблемы, которые затрудняют общение на иностранном языке. Языковые программы должны разрабатываться с учетом знаний, возраста и интересов учащихся. Программа должна быть направлена на преподавание грамматического и лексического материала и развитие речевых навыков. Программа требует параллельной разработки трех аспектов языка. Преподавание речевых материалов должно быть практичным и богатым примерами речи. Обучение социокультурным и социолингвистическим знаниям также должно быть включено в требования программы.

Rəyçi: dos. Ş.Ağakışiyeva

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/140-142

Kifayət Əliqamət qızı Dolxanova
Bakı Slavyan Universiteti

KT-IN VƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN TƏHSİLDƏ YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: *innovativ texnologiya, təhsil prosesi, İKT, təlim prosesləri, İnnovativ Təhsil Proqramı*

Key words: *innovative technology, educational process, ICT, learning processes, innovative educational program*

Ключевые слова: *инновационные технологии, образовательный процесс, ИКТ, учебные процессы, инновационная образовательная программа*

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması bu gün ən önəmli məsələlərdən biridir. Buna görə respublikamızda təhsil sektorunda qazanılmış uğur və nailiyyətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. İlk növbədə təlim-tərtibə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənmək, təhsilin mövcud durumunu müəyyənləşdirmək və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı imkanların yarandığını meydana çıxarmaq lazımdır. İlk araşdırmalar göstərir ki, Respublikamızda istər müəllimin fəaliyyətinin, istərsə də təhsil ocaqlarının fəaliyyətinin cəmiyyətin ehtiyac və tələblərinə uyğun qurulması şəxsiyyətin formalaşdırılması, təhsilin idarə olunması eləcə də təhsil alanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sahəsində xeyli təcrübə toplanmışdır. Məhz buna görə də həmin materialları vahid bir formaya gətirərək onlardan geniş istifadə olunması təhsil sistemimizin yenidən qurulması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. (6)

Bugünkü günümüzdə İKT yalnız təhsil prosesini təmin edən vasitə deyil. İKT təhsil alanların müstəqil qavrama qabiliyyətini təmin etmək üçün yeni imkanlar açır. Bununla əlaqədar olaraq pedaqoqların rolu da dəyişir: o, təhsil prosesinin konsultantı, koordinatoru, fasilatoru olur. Müəllimin məqsədi məktəblilərdə qərar qəbul etmə bacarığını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, düşünmə qabiliyyətini artırmaq, öyrənilən mövzuların məqsədini anlamaq və mühakimə etməkdir. Burada İKT katalizator, bir qıcıqlandırıcı rolunu oynayır, uşaqları yeni biliklərə sövq etməyə şərait yaradır. İKT biliyə can atmaqla digər həyati vacib məsələlərin qərarı arasında bənd rolunu oynayır. (3)

İnteraktiv texnologiyalarının təhsildə tətbiqi nəticəsində əldə olunan nəticələr bir daha onu göstərir ki, yeni nəsil texnologiyaları təhsildə indiyə qədər mövcud olmuş mühiti tamamilə kökündən dəyişdirir, dərş prosesinin yeni mərhələyə keçməsinə şərait yaradır. İnformasiya - kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sturukturuna tətbiqi tək cə təhsil alanların fəaliyyətini deyil, bütövlükdə cəmiyyətin fəaliyyətinə hərtərəfli təsir edir, yeni reallıqlar, mədəni dəyərlər, sosial-psixoloji mühit formalaşır. Prezidentimiz cənab İ.Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı ” bu sahədə atılmış ən önəmli, əhəmiyyətli addım olmuşdur.

“Müasir tələblərə cavab verən dərşin bütün mərhələləri öyrənənlərin maraq dairəsinə uyğun qurulmalı, yaş kateqoriyası nəzərə alınmalıdır. Müasir dərşi informasiya texnologiyalarının tətbiqi olmadan təsəvvür etmək çətindir. Müasir dərş dedikdə, ilk növbədə, müasir standartlara cavab verən tədris-texniki avadanlıqlarla təmin olunmuş sinif otağı, İKT savadı və bacarıqları olan müəllim göz önündə canlanır. İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə şagirdlərdə həm intellektual təfəkkür və yaradıcılıq bacarıqları, həm də müxtəlif informasiya növləri ilə işləmək qabiliyyətləri inkişaf edir. Müasir dərş prosesində müəllimdən şagirdlərin şəxsi keyfiyyət və bacarıqlarına arxalanan üsul və vasitələrdən istifadə edilməsi tələb olunur.” (1) İnnovativ müəllim tədris zamanı müasir standart və tələblərə cavab verən dərş hazırlamaq üçün informatika texnologiyalarını təlim prosesinə effektiv tətbiq etməlidir. Həmçinin dərş prosesi zamanı müəllim internet resurslarından düzgün istifadə etməklə yeni biliklərin əldə olunmasını şagirdlərə aşılmalıdır. Müəllim dərş zamanı əyani vasitələrlə yanaşı elektron formada olan əyani metodik vəsaitlərdən də istifadə edə bilər. Yeni texnologiya ilə qurulmuş dərşin üstünlüklərindən biri də odur ki, tədris olunan mövzunun bütün mərhələləri slaydlarla nümayiş etdirilir. Bu da öyrənənlərin dərşə olan marağını artırır. Dərş prosesi zamanı İKT-nin təhsil sahəsindəki son yeniliklərindən biri olan interaktiv lövhələrdən istifadə edilməsi məktəblilərin dərş prosesinə diqqət və həvəsini artırır, onları dərşdə aktiv iştirak etməyə sövq edir. Maraq yarananda zəif və ya güclü olmasından asılı olmayaraq, bütün şagirdlər dərşdə fəal iştirak edirlər. Hətta zəif oxuyan, öz fikrini söyləməkdən çəkinən şagirdlər belə, fəal təlim metodlarının tətbiq olunduğu dərşlərdə həvəslə iştirak edir, müzakirələrə qoşulur.

Onu da qeyd edək ki, rəqəmsal tədris resurslarını yazılı vəziyyətdə təqdim etmək olmaz. Belə olarsa onun didaktik keyfiyyəti itirilmiş olar.

Ənənəvi metodika ilə qurulmuş dərslərdə müəllim bilik mənbəyi kimi müəyyən bilikləri verir və onları şagirddən tələb edirdi, lakin müasir interaktiv tədrisin istifadəsində ənənəvidən fərqli olaraq müəllim istiqamətverici bir obraz olaraq iştirak edir, şagird özü əsas aparıcı rol oynayır. Müəllim burada fasilitator kimi çıxış edir və onun əsas funksiyası effektiv tədris prosesini təşkil etmək və stimullaşdırmaqdır.

Bu gün demək olar ki, ümumtəhsil məktəblərinin hər biri kompüter avadanlıqları ilə təmin olunmuşdur. Lakin, çox təəssüf ki, hələ də təhsil ocaqlarının çoxu internet şəbəkəsinə qoşulmadığına görə online tədris resurslarından dərs zamanı istifadə etməsi mümkün olmur. Aparılan praktik işlər göstərir ki, vizual formada qəbul edilən informasiya öyrənənlər tərəfindən daha yaxşı yadda saxlanılır. Əbəs yerə deyilmir ki, 100 dəfə eşitməkdənsə, 1 dəfə görmək daha yaxşıdır. (7)

Bu gün şagirdlər XXI əsrin tələblərinə cavab verən müasir iş yerlərinə tam hazırlıqlı şəkildə yetişdirilməlidirlər. Bu baxımdan biz müəllimlər şagirdlərimizdə böyük maraq oyadaraq onları İKT resurslarından düzgün istifadə yollarına yiyələndirməli və bu sahədə şagirdlərimizi düzgün istiqamətləndirməliyik. Həmçinin texnologiyanın vasitəsilə şagirdləri fikirləşməyə, təhlil etməyə, fikir mübadiləsinə və yaradıcılığa həvələndirməliyik. İndiki dövr məhz cəlb etməklə öyrətməyi tələb edir. Məqsəd təkcə nəyisə nümayiş etdirmək deyil, həm də şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini təmin etməkdir. İKT-nin tədris prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, şagird dərstdə fəal iştirak etsin, öz əməyinin bəhrəsini görsün və onu qiymətləndirə bilsin.

Bu prinsip İKT texnologiyalarından təlimdə, dərstdə və pedaqoji tədqiqatlarda geniş istifadə üçündür. İnformlaşdırma informasiyanın kompüter vasitəsilə yaddaşa alınması, saxlanması, ötürülməsi, təhlili və təqdim olunmasına əsaslanır.

"Təlim prosesində istifadə olunan müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarından öyrədici və görüntüləri nümayiş etdirən multimedia sistemlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Multimedia vasitələri tədris materialının əyaniliyinin olmasını, görünmə müxtəlifliyini, videokeyfiyyətini yüksəldir və fənnin tədrisində müxtəlif məlumatları vizual şəkildə öyrənməyə imkan verir.

XXI əsrdə Azərbaycan təhsil sisteminin önündə çox mühüm problemlər durur. Müasir təlim sisteminin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini, effektivliyini artırmaq, öz düşüncəsi, biliyi, ağılı, potensial enerjisi, məntiqi düşüncəsi ilə bilikləri dərinlən mənimsəyən və öyrəndiyi bilikləri tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda çıxış yolunu tapmağı bacaran, intellektli düşüncəsi yüksək olan gənclər yetişdirməkdir. Buna görə fəal-interaktiv təlim metodlarından istifadə olunmalı, müasir dərslər belə aspektdə qurulmalı, yüksək səviyyəli tədris- təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir."(2)

Müasir təhsildə gedən qlobal proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi bu gün reallaşan kütləvi təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri qlobal tendensiyalara uyğun inkişaf edir. Qlobal tendensiyalar isə dünyanın yeni inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə müvafiq təhsil strategiyaları və inkişaf proqramları hazırlanmış, hazırda icra edilməkdədir. Bu gün təhsildə strateji yanaşma digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən vacibdir.

Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təsdiq olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu strategiyanın icrası innovativ ideyalar əsasında milli təhsilin inkişafına dəstək verəcək. (4)

Müasir zamanda innovasiyaların yaranmasına səbəb olan müəyyən tendensiyalar var:

- * tədris prosesinin humanistləşməsi;
- * uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər;
- * mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə;
- * təhsil müəssisələri arasında rəqabətlik münasibətləri. (5)

Innovativ təhsil, təhsilin fundamentallığını heç vaxt inkar etmir, əksinə onu daha da geniş inkişaf etdirməyi tələb edir. Müasir informasiya texnologiyaları sahəsində innovativ fəaliyyət təbiət və riyazi elmlər üzrə fundamental hazırlıq tələb edir. Məktəbdə elmi səviyyəni qaldırmaq, onun iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün təhsil ocağının innovativ infrastrukturunu inkişaf etdirmək lazımdır. Bu istiqamətdə addımlar atmaq lazımdır:

1. Məktəblərin elmi potensialından səmərəli şəkildə istifadə etmək, müxtəlif təyinatlı dövlət proqramlarında olan elm tutumlu layihələrin icrasında məktəblərin fəal iştirakını təmin etmək, bu istiqamətdə mövcud olan müxtəlif süni maneələri aradan qaldırmaq lazımdır.

2. Elm, təhsil və iqtisadiyyat sahəsində innovativ fəaliyyəti təmin etmək üçün mütəxəssislərin hazırlıq, ixtisasartırma sisteminin yaradılması və inkişafı təmin edilməlidir.

Innovativ təhsili yaratmaq, inkişaf etdirmək məqsədi ilə İnnovasiya Təhsil Proqramının hazırlanmasına və icrasına ehtiyac yaranır. İnnovasiya Təhsil Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində orta məktəblərdə təhsilin, elmi tədqiqatların və onların tətbiqinin əhəmiyyəti xeyli arta bilər.

Belə təhsil proqramları müəyyən dövlət qrantları və digər mənbələr hesabına maliyyələşə bilər. İnnovasiya Təhsil Proqramını keyfiyyətli hazırlamaq və səmərəli icra etmək üçün Məktəbin yüksək innovativ potensialı olmalıdır. Məktəbdə elmi səviyyəni yüksəltmək, onun iqtisadiyyatla əlaqəsini təmin etmək üçün məktəbin innovativ infrastrukturunu inkişaf etdirmək lazımdır. (3)

Bu məqsədlə, ilk növbədə məktəblərin elmi potensialından əlverişli istifadə etmək, müxtəlif təyinatlı dövlət təhsil proqramlarının hazırlanmasında, bu proqramların icrasında məktəb və məktəblilərin fəal iştirakını təmin etmək, bu sahədə mövcud olan müxtəlif maneələri aradan qaldırmaq lazımdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, orta məktəblərdə informatikanın tədrisində elmi, psixoloji – pedaqoji və İKT avadanlıqları və proqram təminatları arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağın əhəmiyyəti və vacibliyini dərk etməklə, bu sektordakı mövcud imkanların müəyyən edilib üzə çıxarılması

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədris zamanı informasiya texnologiyaları və interaktiv lövhə proqramlarının mövzulara tətbiqini reallaşdırmaqdan ibarətdir.

Nəticə. Aparılmış elmi-pedaqoji araşdırmaların nəticəsində müəyyən edildi ki, müzakirəyə çıxarılan ideya olduqca səmərəli ideyadır və informatika fənninin tədrisində interaktiv lövhələrin tətbiqi şagirdlərin əksəriyyətini daha da özünə cəlb edir, tədris olunan mövzuların dərinliyinə maraq oyadır, kompüterdə iş qabiliyyətlərini daha da artırır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 1992.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı, Bakı, 1999
3. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulum), “Azərbaycan müəllimi”, 1 dekabr, 2006
4. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası, Bakı, 2007
5. Azərbaycan müəllimi.- 2014.- 31 yanvar.- S.9.
6. Mehrafov A.O., Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, Mütərcim, 2007. – 48 s.
7. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin yeni perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında), Müəllimlər üçün vəsait, “Adiloğlu”, Bakı, 2005. S.25

The place and role of CT and innovative technologies in education

Summary

The article tells scientific and pedagogical research that the idea under discussion is a very effective idea and that the use of interactive whiteboards in teaching computer science will attract most students, increase their knowledge of the topics studied and increase their computer skills.

The article also talks about the possibilities of implementing information technology programs and an interactive whiteboard in the learning process.

Место и роль КТ и инновационных технологий в образовании

Резюме

В статье рассказывается научно-педагогических исследований, что обсуждаемая идея является очень эффективной идеей и что использование интерактивных досок в преподавании информатики привлечет большинство студентов, повысит уровень владения изучаемыми темами и повысит их компьютерные навыки.

В статье также говорится о возможностях внедрение программ информационных технологий и интерактивной доски в процессе обучения.

Rəyçi: dos. X.Novruzova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/143-145

Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov
Teyyubə Məzahim qızı Abışova
Aynurə Oqtay qızı Binnətova
Bakı Slavyan Universiteti

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *ibtidai sinif, şagird, məsələ həlli, məchul, tənlik*

Key words: *elementary school, pupil, problem solving, unknown, equation*

Ключевые слова: *начальная школа, ученик, решение проблем, неизвестное, уравнение*

Məlumdur ki, şagirdlərin tənliklə tanış edilməsi məsələ həlli ilə başlanır. Məsələdə verilən ədədlərə görə məchul ədədin tapılması üçün, məchul ədədlə verilən ədədlər arasında müəyyən münasibət yaratmaq lazımdır. Həmin münasibət ilk mərhələdə toplama və çıxma əməlləri ilə bağlı olur. Alınan bərabərliyi ödəyən ədədin axtarılması şagirdi yaradıcı axtarışa cəlb edir. Alınan cavabın yoxlanılması da şagirdin həmin əməli şüurlu surətdə başa düşməsinə də kömək edir. Nəhayət, məsələnin məzmunu əsasında tənliyin qurulması- adi dildən riyazi dilə keçməyi yəni məsələdəki prosesin riyazi simvollarla ifadə edilməsi- riyaziyyat təliminin ən mühüm məqsədlərindən biridir. Şagird ədədi ifadənin qiymətini hesablayarkən, ədədin tərkibi haqqında biliklərdən və ya hesablama üsullarından (artırmaq, azaltmaq və s.) istifadə edə bilər. Sonrakı mərhələdə tənliklərin həlli əməlin nəticəsi ilə komponentləri arasındakı asılılığa əsaslanır. İbtidai siniflərdə “tənliyin tərfi”, “tənliyin kökü” anlayışları işlədilmir.

İbtidai siniflərdə məsələ həllinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Məhz məsələ həlli prosesində şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, hesab əməllərinin mənası aşkarlanır, kəmiyyətlər arasındakı miqdarı münasibətlər riyazi dildə ifadə edilir və s. İbtidai siniflərdə məsələlərin ayrı- ayrı əməllər üzrə həlli üsulu olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin məsələnin ifadə tərtib etməklə, tənlik qurmaqla həllinə də müəyyən yer verilir. Son üsul aparıcı rol oynamalıdır. Üstünlüyü məsələnin ayrı- ayrı əməllər üzrə (hesab üsulu) həlli üsuluna vermək lazımdır. Burada tənliyin həlli alqoritmindən, həm də sınaq metodundan (bəzən buna seçmə metodu da deyilir) istifadə etmək olar. Bu tipli çalışmalar sinifdə kollektiv şəkildə, müəllimin rəhbərliyi altında həll edilir (3).

İbtidai siniflərdə verilən riyazi ifadələrdə əsasən bir dəyişən (hərflər) olur və həmin dəyişənə qiymətlər verməklə, şagirdlər ifadənin ədədi qiymətlərini hesablayırlar. Şagirdlər riyazi ifadənin və ona daxil olan hərflərin mənasını və adını başa düşdükdən sonra, hesab materialına dair biliklərin ümumiləşdirilməsində hərflərdən istifadə etmək olar. Lakin hərflər simvolika ibtidai sinif şagirdləri üçün mücərrəd olduğundan, hesab əməlləri xassələrinin, məchul komponentin tapılması, tənliklərin həllinin ümumi şəkildə həll edilməsi nəzərdə tutulmur. Adsız ədədlərə aid bir sıra məsələlər həll edildikdən sonra məzmunlu məsələlərin həllinə keçmək məqsədəuyğundur. Burada uşaqların belə məsələlərin həllini ancaq qaydaya əsaslanaraq deyil, həm də məsələnin konkret məzmununu əsas götürərək, həlli praktik əməllərin köməyi ilə əşya və şəkillərlə göstərərək izah etmələri əhəmiyyətlidir.

Tənliklərlə bağlı tapşırıq bərabərliyi doğru edən məchulun qiymətinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq I-IV siniflərdə tənliklərin həlli zamanı məchulun qiyməti əməlin komponentləri ilə nəticələri arasındakı əlaqə əsasında tapılır. Sinifdən sinifə yüksəldikcə baxılan tənliklərin mürəkkəbliyi proqramın tələbinə adekvat şəkildə artır. Hər bir mövzu üzrə tənliklər üzərində işin özəllikləri vardır. Yuxarı siniflərdə bu barədə geniş məlumat verilmişdir (2).

Tənliklərin həllinin öyrədilməsində ən mühüm mərhələlərdən biri tənliyin oxunmasının öyrədilməsidir. Dörd hesab əməlinin hər birinə aid tənliklərin oxunması və həlli, alqoritmin şifahi söylənməsi şagirdlərin riyazi nitqinin inkişafına xidmət edir. Tənliyi oxuyarkən, əməllər sırası qaydasına riayət etmək lazımdır. Hər bir əməli yerinə yetirdikdə alınan ədədi, nəticənin adı ilə adlandırmaq lazımdır. Belə olduqda, əməldəki (tənlikdəki) məchul komponent ayırd edilir və hər dəfə məchul ədəd əməlin məchul komponenti rolunu oynayır.

İbtidai siniflərdə məsələ həllinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Məhz məsələ həlli prosesində şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, hesab əməllərinin mənası aşkarlanır, kəmiyyətlər arasındakı miqdarı münasibətlər riyazi dildə ifadə edilir və s. İbtidai siniflərdə məsələlərin ayrı-ayrı əməllər üzrə həlli üsulu olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin məsələnin ifadə tərtib etməklə, tənlik qurmaqla həllinə də müəyyən yer verilir. Son üsul aparıcı rol oynamalıdır. Üstünlüyü məsələnin ayrı- ayrı əməllər üzrə (hesab üsulu) həlli üsuluna vermək lazımdır. Bir məsələnin həllini nəzərdən keçirək.

Şagirdlər riyazi ifadənin və ona daxil olan hərflərin mənasını və adını başa düşdükdən sonra, hesab materialına dair biliklərin ümumiləşdirilməsində hərflərdən istifadə etmək olar. Lakin hərflər simvolika ibtidai

sinif şagirdləri üçün mücərrəd olduğundan, hesab əməlləri xassələrinin, məchul komponentin tapılması, tənliklərin həllinin ümumi şəkildə həll edilməsi nəzərdə tutulmur. Adsız ədədlərə aid bir sıra məsələlər həll edildikdən sonra məzmunlu məsələlərin həllinə keçmək məqsədəuyğundur. Burada uşaqların belə məsələlərin həllini ancaq qaydaya əsaslanaraq deyil, həm də məsələnin konkret məzmununu əsas götürərək, həlli praktik əməllərin köməyi ilə əşya və şəkillərlə göstərərək izah etmələri əhəmiyyətlidir (1).

İbtidai məktəbdə riyazi təhsilin məzmununun xarakterizə edərəkən qeyd olunmalıdır ki, tənliklə ilk tanışlıq I sinifdə həyata keçirilir ($x+3=8$; $9-x=2$; $x-6=3$). İbtidai siniflərin riyaziyyat kursunda tənlik; məchul və ya hərf daxil olan bərabərlik kimi şərh olunur. Uşaqlar tənliklərin həlli prosesində tədrisən tənliyi bərabərlik kimi dərk edir, hansı ki, özündə hərlə işarə edilmiş məchulu saxlayır. Məlum olmayan toplananı tapmağa aid məsələlərlə tanışlığa dərsləklərdə kifayət qədər yer verilmişdir. Uşaqlar əşyalarla və şəkillər üzrə praktik fəaliyyət əsasında bu nəticəyə gəlirlər ki, iki toplananın cəmindən onlardan birini çıxdıqda o biri toplanan alınır. Bunun əsasında artıq uşaqlara tanış olan misallar tərtib edilərək həll edilir. Tədrisən uşaqlar məlum olmayan toplananın tapılmasına aid məsələlərlə tanış olurlar. Bu növ məsələlərlə ilk tanışlıq üçün adsız ədədlər daxil olan məsələlər seçilir. Çünki bu cür məsələlər əvvəllər öyrədilmiş misallara daha çox yaxındır. Bu birinci məsələnin həllində ilk dəfə olaraq, məlum olmayan ədədi işarə etmək üçün x (iks) hərfi işlədilir. Uşaqlar bu çalışmada verilmiş suallara cavab verərək, məsələyə görə x dail olan misal düzəldir və onu həll edirlər. Bu zaman belə mühakimə aparılır: Məlum olmayan ədədi x hərfi ilə işarə edək. Məsələdə deyilir ki, məlum olmayan ədədin üstünə 2 gəldilər və 6 aldılar. Bunu yazmaq $x + 2 = 6$. İndi bu misalı həll edək, yəni x - in neçə olduğunu tapaq. Bu misalda məlum olmayan birinci toplanandır, iki toplananın cəmi və ikinci toplanan isə məlumdur. Bilirik ki, cəmdən toplananların birini çıxsaq, o biri toplanan alınır. Deməli, 6-ədən 2 ədədini çıxsaq, birinci toplananı alırıq, yəni məlum olmayan ədədin neçəyə bərabər olduğunu bilirik $x=6-2$, $x=4$ (2). Tənliyi həll etmək; hərfin hansı qiymətində tənliyin doğru bərabərliyə çevrildiyini müəyyən etmək deməkdir. Həllin düzgünlüyünün yoxlanılması; hərf daxil olan ifadənin ədədi qiymətinin tapılması və alınan iki ədəd arasındakı bərabərliyin aşkar edilməsi ilə bitir. İbtidai siniflərin riyaziyyat kursuna sadə tənliklərin daxil edilməsi aşağıdakı məqsədlərlə əsaslandırılır:

1) ibtidai məktəbin və 5-11-ci siniflərin riyaziyyat kursları arasında varisliyin təmin edilməsi.

2) funksiya anlayışı kimi, tənlik anlayışında ən mühüm anlayışdır.

3) tənlik riyazi modelləşdirmənin əsas növü olmaqla, məsələ həllində tətbiq olunan operativ vasitələrdən biridir.

4) tənlik anlayışı- münasibət anlayışının bir növüdür.

İbtidai siniflərdə məsələ həllinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Məhz məsələ həlli prosesində şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, hesab əməllərinin mənası aşkarlanır, kəmiyyətlər arasındakı miqdarı münasibətlər riyazi dildə ifadə edilir və s. İbtidai siniflərdə məsələlərin ayrı- ayrı əməllər üzrə həlli üsulu olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin məsələnin ifadə tərtib etməklə, tənlik qurmaqla həllinə də müəyyən yer verilir. Son üsul aparıcı rol oynamalıdır. Üstünlüyü məsələnin ayrı-ayrı əməllər üzrə (hesab üsulu) həlli üsuluna vermək lazımdır. İbtidai siniflərdə verilən riyazi ifadələrdə əsasən bir dəyişən (hərf) olur və həmin dəyişənə qiymətlər verməklə, şagirdlər ifadənin ədədi qiymətlərini hesablayırlar. Şagirdlər riyazi ifadənin və ona daxil olan hərfin mənasını və adını başa düşdükdən sonra, hesab matirialına dair biliklərin ümumiləşdirilməsində hərlərdən istifadə etmək olar. Lakin hərfi simvolika ibtidai sinif şagirdləri üçün mücərrəd olduğundan, hesab əməlləri xassələrinin, məchul komponentin tapılması, tənliklərin həllinin ümumi şəkildə həll edilməsi nəzərdə tutulmur. Adsız ədədlərə aid bir sıra məsələlər həll edildikdən sonra məzmunlu məsələlərin həllinə keçmək məqsədəuyğundur. Burada uşaqların belə məsələlərin həllini ancaq qaydaya əsaslanaraq deyil, həm də məsələnin konkret məzmununu əsas götürərək, həlli praktik əməllərin köməyi ilə əşya və şəkillərlə göstərərək izah etmələri əhəmiyyətlidir (1).

İbtidai məktəbdə riyazi təhsilin məzmununun xarakterizə edərəkən qeyd olunmalıdır ki, tənliklə ilk tanışlıq I sinifdə həyata keçirilir ($x+3=8$; $9-x=2$; $x-6=3$).

İbtidai siniflərin riyaziyyat kursunda tənlik: məchul və ya hərf daxil olan bərabərlik kimi şərh olunur. Uşaqlar tənliklərin həlli prosesində tədrisən tənliyi bərabərlik kimi dərk edir, hansı ki, özündə hərlə işarə edilmiş məchulu saxlayır. Məlum olmayan toplananı tapmağa aid məsələlərlə tanışlığa dərsləklərdə kifayət qədər yer verilmişdir. Uşaqlar əşyalarla və şəkillər üzrə praktik fəaliyyət əsasında bu nəticəyə gəlirlər ki, iki toplananın cəmindən onlardan birini çıxdıqda o biri toplanan alınır. Bunun əsasında artıq uşaqlara tanış olan misallar tərtib edilərək həll edilir. Tədrisən uşaqlar məlum olmayan toplananın tapılmasına aid məsələlərlə tanış olurlar. Bu növ məsələlərlə ilk tanışlıq üçün adsız ədədlər daxil olan məsələlər seçilir. Çünki bu cür məsələlər əvvəllər öyrədilmiş misallara daha çox yaxındır. Bu birinci məsələnin həllində ilk dəfə olaraq, məlum olmayan ədədi işarə etmək üçün x (iks) hərfi işlədilir. Uşaqlar bu çalışmada verilmiş suallara cavab verərək, məsələyə görə x dail olan misal düzəldir və onu həll edirlər. Bu zaman belə mühakimə aparılır: Məlum olmayan ədədi x hərfi ilə işarə edək. Məsələdə deyilir ki, məlum olmayan ədəd 2 vahid əlavə etdilər

və 6 aldılar. Bunu yazaq $x+2=6$. İndi bu misalı həll edək, yəni x - in neçə olduğunu tapaq. Bu misalda məlum olmayan birinci toplanandır, iki toplananın cəmi və ikinci toplanan isə məlumdur. Bilirik ki, cəmdən toplananların birini çıxsaq, o biri toplanan alınar. Deməli, 6ədən 2 ədədini çıxsaq, birinci toplananı alarıq, yəni məlum olmayan ədədin neçəyə bərabər olduğunu bilərik $x=6-2$, $x=4$. Tənliyi həll etmək- hərfin hansı qiymətində tənliyin doğru bərabərliyə çevrildiyini müəyyən etmək deməkdir. Həllin düzgünlüyünün yoxlanması hərflə daxil olan ifadənin ədədi qiymətinin tapılması və alınan iki ədəd arasındakı bərabərliyin aşkar edilməsi ilə bitir. İbtidai siniflərin riyaziyyat kursuna sadə tənliklərin daxil edilməsi aşağıdakı məqsədlərlə əsaslandırılı bilər:

1) ibtidai məktəbin və V-XI siniflərin riyaziyyat kursları arasında varisliyin təmini.
2) funksiya anlayışı kimi, tənlik anlayışında ən mühüm anlayışdır.

3) tənlik riyazi modelləşdirmənin əsas növü olmaqla, məsələ həllində tətbiq olunan operativ vasitələrdən biridir.

4) tənlik anlayışı- münasibət anlayışının bir növüdür. I sinifdə tənlik haqqında tədvvürün yaradılmasında $? + 4=7$, $?-3=5$, $9-?=3$ və s. misallar hazırlıq rolunu oynayır. Bu misalların həlli həm sınaq metoduna, həm də əməlin nəticəsi ilə komponentləri arasındakı asılılığa əsaslanır. II-IV siniflərdə vurma və bölmə əməllərinə aid $x \cdot 3=15$, $16:x=2$ və s. tənliklər həll edilir (3).

İbtidai siniflərdə sınaq metodu ilə həll olunan tənliklərin didaktik funksiyalarını nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, şagirdlərin tənliklə tanış edilməsi məsələ həlli ilə başlanır. Məsələdə verilən ədədlərə görə məsul ədədin tapılması üçün, məchul ədədlə verilən ədədlər arasında müəyyən münasibət yaratmaq lazımdır. Həmin münasibət ilk mərhələdə toplama və çıxma əməlləri ilə bağlı olur. Alınan bərabərliyi ödəyən ədədin axtarılması- şagirdi yaradıcı axtarışa cəlb edir. Alınan cavabın yoxlanılması da şagirdin həmin əməli şüurlu sürətdə başa düşməsinə kömək edir. Nəhayət, məsələnin məzmunu əsasında tənliyin qurulması- adi dildən riyazi dilə keçməyi yəni məsələdəki prosesin riyazi simvollarla ifadə edilməsi- riyaziyyat təliminin ən mühüm məqsədlərindən biridir. Şagird ədədi ifadənin qiymətini hesablayarkən, ədədin tərkibi haqqında biliklərdən və ya hesablama üsullarından (artırmaq, azaltmaq və s.) istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ş., Xəlilov Ş. İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan praktik və əyləncəli məsələlər, Bakı 2000, 49 s.
2. Qaralov Z., Osmanlı Ə., Məmmədov V. Riyaziyyat, I, II, III, IV siniflər üçün dərslik, Bakı, 2001, .
3. Моро М.М., Вапняр Н.Ф. Карточки с математическими заданиями для I,II, III - IV классов, Москва, 1989, 96 с.

The ways of teaching problem solving in junior classes

Summary

The case states that the acquaintance of students with equality begins with the solution of the problem. In order to find the integer for the given numbers, it is necessary to establish certain relationship between the numbers and the given numbers. This relationship is primarily related to the collection and withdrawal operations. The search for the number that pays for the equation will draw the student to a creative search. Examining the answer will also help the student not to grasp this action at a conscious pace.

Методы обучения решению задач в начальных классах

Резюме

Дело гласит, что знакомство студентов с равенством начинается с решения проблемы. Чтобы найти целое число для заданных чисел, необходимо установить определенную связь между числами и приведенными числами. Эти отношения в первую очередь связаны с операциями по сбору и изъятию. Поиск числа, которое платит за уравнение, привлечет студента к творческому поиску. Изучение ответа также поможет студенту не осознать это действие в сознательном темпе.

Рәуфи: b.m.X.T.Ələkbərova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/146-149

Zərəfşan Babakərim qızı Azayeva
Kifayət Əliqamət qızı Dolxanova
Turac Cəlaləddin qızı Əhmədova
Bakı Slavyan Universiteti

TƏLİM PROSESİNDƏ KOMPYUTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *texnologiya, kompüter, məsələ, kodoskop, informasiya, didaktik imkan*

Key words: *technology, computer, task, kodoscope, information, didactic opportunities*

Ключевые слова: *технологии, компьютер, задача, кодоскоп, информация, дидактические возможности*

Müasir dövrdə təhsil sistemində yeni texnologiyaların tətbiqi artıq cəmiyyətin zəruri tələblərindən birinə çevrilmişdir. Son illərdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və onların elmin, istehsalatın müxtəlif sahələrində tətbiqi ümumtəhsil məktəblərində ayrı-ayrı fənnlərin tədrisi məsələlərində bir sıra dəyişikliklərə zərurət yaratdığından ibtidai siniflərdə fənnlərin tədrisinə yeni aspektdən yanaşmaq qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Hazırda interaktiv təlim metodları yaranmış və elmin bütün sahələrində olduğu kimi tədris prosesində də geniş istifadə olunur. İnteraktiv təlim metodları kompyuterlərin tətbiqi ilə əlaqədardır və təcrübə göstərir ki, ondan ibtidai siniflərdə istifadə etmək daha məqsədə müvafiqdir. Şagirdlərin fundamental elmlərin əsaslarını öyrənmələrinə elə nail olunmalıdır ki, onlar lazımi biliklərə müasir yanaşma vasitələri ilə sahib olsunlar.

Dünya ölkələrinin praktikasına nəzər salsaq, görürük ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təlimin kompyuterləşməsinə tədris prosesinin effektivliyini yüksəldən vasitə kimi baxılır və fərdi kompyuterləri təhsil sistemində daxil etməklə tədrisdə mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri əldə edirlər. Tərbiyə prosesi kiçik yaşlarından başladığından kompyuter təliminin də ibtidai siniflərdə yerinə yetirilməsinə zərurət yaranır. Məsələn, Almaniyada ibtidai siniflər üçün çoxlu öyrədici təlim proqramları hazırlanır və hətta evlərdə də valideynlər həmin proqramlardan istifadə edirlər. İsraildə hazırlanmış 32 düymə diaqonallı monitorlu fərdi EHM üçün ibtidai siniflərdə mənimsənilən mövzuların öyrənilməsi üçün öyrədici proqramlar sınaqdan çıxarılmışdır. Amerikanlar, ingilislər də tədris məşq proqramlarını sınaqdan çıxararaq müəyyən müsbət nəticələr almışlar (1).

Bu baxımdan respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində xüsusilə təhsilin fundamental əsasını təşkil edən ibtidai siniflərdə ənənəvi təlimlə yanaşı yeni texnologiyaların komponentlərinin düzgün əlaqələndirilməsi təhsilin inkişafında müsbət nəticə verə bilər. Təhsildə informasiya texnologiyalarının imkanlarından biliklərin möhkəmləndirilməsi və digər təhsil-tərbiyə vəzifələrini keçirmək üçün istifadə etmək uğurlu nəticələr verir.

Təhsirinin xarakteri baxımından informasiya texnologiyalarını görmə qavrayışına təsir göstərən vasitələrə, başqa sözlə, vizual vasitələrə (kodoskop (ağ lövhə), filmskoplar, dia, kadro-epiproyektorlar və sair), eşitmə orqanlarına təsir göstərən akustik vasitələr (elektrofon, maqnitafon, radio, pler və sair), eşitmə və görmə orqanlarına təsir göstərən audivizual vasitələrə, başqa sözlə ekran-səs qurğularına (televiziya, videomaqnitafon, kinoprojektorlar və sair), mənimsənilmiş biliklərin təkrarlanaraq yoxlanılmasına və yeni tədris materiallarının öyrənilərək mənimsənilməsinə xidmət edən təlim maşınları (kompyuter texnikası və sair) kimi ümumiləşdirilmişdir. Qeyd edilən bu informasiya texnologiyalarına xidmət edən vasitələrin hərəsinin özünəməxsus üstünlükləri vardır. Onlar bir tərəfdən yeni biliyin daha əhatəli və əsaslı şəkildə mənimsənilməsinə, digər tərəfdən qazanılmış biliklərin möhkəmləndirilməsinə böyük kömək göstərir. İnformasiya texnologiyaları təsəvvür və anlayışların formalaşdırılmasını asanlaşdırır, şagirdlərin dərk etmə müstəqilliyinin ölçüsünü artırır. Beləliklə, məktəblilərin fəaliyyətinin müəllim idarə olunmasının xarakterində dəyişiklik baş verir. Təlim prosesini idarə etməyin daha səmərəli və optimal formalarından faydalanmaq imkanı qazanılır. Bilavasitə idarə etmə ilə, məktəblilərlə bu və ya digər fakt və hadisələrin, proseslərin təhlilinin aparılması ilə əvəz olunur. Mənimsəmə prosesində əməliyyat aparma və axtarış qabiliyyətinin, yaradıcılıq təəyyülünün nisbətən yüksək səviyyədə olması tələbatını meydana çıxaran metodların xüsusi çəkisi artır (3).

İnformasiya texnologiyaları arasında epiproeksiya-qeyri-şəffaf (kitabdakı şəkillərin, kağız üzərindəki sxem, cədvəl və qrafiklərin) üzərinə işıq şüası düşərək xəyalı ekranda nümayiş etdirmək məqsədi daşıyır. Epiproeksiyanı əks etdirən proyeksiya aparatları epiproyektor (epidaskop) adlanır. Bu cihaz və kodoskop

təlimdə istifadə etmək məqsədilə hazırlanmış yeganə cihazdır. Dərstdə kodoskopun imkanlarından geniş istifadə etmək mümkündür. Vaxtilə məktəblərdə istifadə edilən diaproyektorla müqayisədə kodoskoplar bir sıra üstün cəhətlərə malikdir. Belə ki, kodoskopda kadrlar daha aydın əks olunur, sinif otağının qaranlıqlaşdırılmasına da ehtiyac qalmır. Bundan başqa, sinif nəzarəti həyata keçirmək müəllimlərimiz üçün çətinlik törətmir. Kodoskop bir növ yazı taxtasını əvəz edir. ona görə də ona “ ağ lövhə ” deyirlər. Hər hansı şəffaf lent üzərindəki sxem, çertyoj, qrafik və s. ekrana vermək və yaxud da sürətini çıxarmaq asan olur. Həmin material kodoskop vasitəsilə bir neçə dəfə böyüdülməli və ekrana salınır. Məktəblilər bu və ya digər materialın hazırlanması ardıcılığı ilə tanış olur, kadrlarda öz əksini tapmış yazılarda oxuyaraq, əməliyyatın həyata keçirilmə üsullarına yiyələnirlər. Yerinə yetiriləcək əməliyyatlar çox olduğu təqdirdə onları iki-üç və daha çox kadr ilə vermək mümkündür. Hər kadr üzrə nəzərdə tutulan işi gördükdən sonra bir kadr digərini əvəz edir, növbəti kadrda iş həyata keçir.

Kodoskopun üstün cəhəti həm də ondan ibarətdir ki, müəllim məktəblilərlə üzbəüz olur və onların fəaliyyətini nəzarətə götürür. Kodoskop da digər proyeksiya aparatları kimi həmin prosesdə biliklərin qazanılmasına və möhkəmləndirilməsinə öz köməyini göstərir (2).

Kompyuter təlim prosesində şagirdlərin fərdi yanaşma imkanlarını daha da genişləndirir. Belə ki, kompyuter şagirdə tədris materialını dərinlən başa düşmədiyi mövzuya, mürəkkəb suala yenidən fərdi şəkildə qayıtmağa və bu zaman sinif yoldaşına mane olmamağa şərait yaradır. Bu halda müəllimin şagirdlərin biliyini tez və operativ şəkildə qiymətləndirmək imkanları da artır.

İbtidai siniflərdə kompyuterin tətbiqi ilə hər bir mövzunun öyrənilməsi zamanı tədris prosesini aşağıdakı mərhələlərə bölməklə tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək olar:

1. Giriş - izahedici mərhələ.

Bu mərhələdə şagirdlər öyrəniləcək mövzunu, onun yeri və rolunu “dialog” qaydasında ekrandan oxumaqla başa düşməlidir. Adi dərstdən fərqli olaraq şagird müəllimin izahını yox, kompyuterin izahını dinləməklə (oxumaqla) sərbəst şəkildə fikirləşib müəyyən qərar qəbul edə bilər. Operativ - idrak mərhələsi. Bu mərhələlərdə şagirdlər mövzunun məzmununa daxil olan bilikləri mənimsəyir. Bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Bu zaman öyrədici pedaqoji proqram vasitələrindən istifadə etməklə, konkret olaraq məsələnin ümumi həll üsulunun tapılmasından, riyazi alqoritmin əsaslarından məsələ həllində, hesablamalarda və s. istifadə olunur.

Kompyuter texnikasından istifadə etməklə, müəllim bir sinfi müxtəlif qrupa bölüb eyni vaxtda hər bir qrup üçün tərtib etmiş tematik mövzu planı əsasında dərs apara bilər. Kompyuterdən istifadə etdikdə tədrisin təşkili, şagirdlərin təlim prosesində fəaliyyəti nizamlanır, eyni zamanda, yaradıcı təfəkkürün inkişafına əlverişli şərait yaranır.

Müasir pedaqogika göstərir ki, tədris prosesində kompyuterdən istifadə əsasən dörd istiqamətdə müəyyən edilir.

Birincisi, kompyuter –tədris prosesində didaktiv məsələlər sistemin başqa təlim vasitələrinə nisbətən daha effektiv həll edilməsinə imkan yaradır.

İkincisi, təlimin məzmununu kompyuterə daxil etdikdə, onun quruluşu, məqsəd və vəzifələri didaktikinin prinsipləri əsasında daha səmərəli həll olunmasına imkan yaranmaqla yanaşı, müəllimin fəaliyyətinin modelləşdirilməsi prosesi, geniş və əhatəli şəkildə həyata keçirilə bilər.

Üçüncü, ənənəvi yolla tədris prosesinə həlli mümkün olmayan yeni didaktik məsələləri kompyuter vasitəsilə müvəffəqiyyətlə həll etmək mümkün olur.

Dördüncü, kompyuter mənimsəmə obyektlərinin konstruktivləşdirmə yolu ilə modelləşdirilməsində ən yaxşı vasitədir. Bu zaman təlimin prinsiplial yeni stratesiyası həyata keçirilir (2).

Pedaqoji işin vacib tələbi ondadır ki, müəllim daim pedaqoji və metodik ədəbiyyatları öyrənməli, yenilikləri izləməli və qabaqcıl təcrübəni öz işinə tətbiq etməlidir.

Kompyuterin tədris prosesinin əsas funksiyalarına gəldikdə isə ondan öyrənmə obyektini və təlim vasitəsi kimi istifadə olunur. Bunlardan birincisi, müxtəlif məsələlərin həllində bilik, bacarıq vərdislərinə həmçinin kompyuter savadına yiyələnməkdir. İkincisi isə kompyuter güclü təlim vasitəsi kimi təlimin keyfiyyətinin kifayət qədər yüksəltmək imkanına malik olmasıdır.

Şagirdlərin əqli fəaliyyətinin fəallaşdırılmasında yeni informasiya texnologiyalarının (YİT) rolu və didaktik prinsiplərin həyata keçirilmə imkanları

Metodoloji əsasını idrak nəzəriyyəsi təşkil edən didaktika təlimin üsullarını, yol və vasitələrini işləyib hazırlayır ki, bu da həqiqi bilikləri mənimsəməkdə, dünyanı doğru-düzgün təsvir etməyə şagirdlərə şərait yaradır. Bu məqsədlə müəllim həmişə imkan olan kimi fakt və hadisələrə, əşya və predmetlərə, qanun və qanunuyğunluqlara müraciət edir. Müəllim şagirdlərin həqiqi biliklərə yiyələnmələri, onları praktikada

yoxlayıb, ümumiləşdirmə apara bilmələri üçün müxtəlif növ əyani vasitələrə müraciət edir və səmərəli göstəricilərə nail olur. Ona görə də əyanilik didaktikanın mühüm prinsiplərindən sayılır. Əyanilik əşya və predmetlərin zahiri görünüşü və daxili quruluşu haqqında şagirdə müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin tədris materialının xarici görünüşü ilə ötəri tanışlıq onun mahiyyətini tam açmır. Əyani vəsait əşya, predmet və hadisələri, prosesləri inkişafda, bir-birindən təcrid olunmadan, digər əşya və predmetlər, hadisə və proseslərlə əlaqədə göstərdiyi təqdirdə biliklər daha möhkəm və davamlı olur, yaxşı mənimsənilir. Bu iş təbii obyektlərdən başlayaraq, onun müxtəlif şəkili təsvirlərini də əhatə etməklə, təlimin əyani vəsaitlərinin bütün sistemi ilə təmin olunur (1).

İnformasiya texnologiyalarından istifadə mürəkkəb proqram materialının belə daha yaxşı və asanlıqla başa düşülməsinə imkan verir, öyrənilənlərin yadda saxlanmasına şərait yaradır.

Elmlik prinsipi də didaktikanın mühüm prinsiplərindəndir. Elmin inkişafı sürətlidir təbii ki, elmi məlumatların həcmi də sürətlə artır. Nəticədə biliyin məzmununda dəyişiklik yaranır. Elə biliklər vardır ki, onlar köhnəlir, digərləri dəyişərək, başqa şəkllə düşür, yeni biliklər əmələ gəlir. Bütün bunlar tələb edir ki, yaşlı adamlar kimi şagirdlər də həyatda rastlaşdıqları fakt, hadisə və ideyaları qiymətləndirməyi bacarsın, yeni biliklərdən daha münasibinin seçib ayıra bilsin və onlardan istifadə etsin. Nəticədə elmi ümumiləşdirmə prosesi yaranır. Elmlik prinsipi ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin məzmununda elmin başlıca meyllərini əks etdirən və həm də müvafiq yaşda olan şagirdlərin anlama biləcəyi əsas ideyaları müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur. Adı çəkilən prinsipin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, təlim prosesində məktəblilər bu və ya digər elmin sübuta yetirilmiş ideyaları ilə tanış edilsinlər, onların elmi qabiliyyətlərinin inkişafı diqqət mərkəzində dayansın, şagirdlər cisim və hadisələr arasında mövcud olan daxili əlaqələri başa düşsünlər. Çalışmaq lazımdır ki, məktəblilərin şüurunda maddi aləmin tam elmi mənzərəsi yaransın. İnformasiya texnologiyaları elmlik prinsipinin qarşısında dayanan bu vəzifələrin həyata keçirilməsinə kömək göstərir. Belə ki, bu və ya digər texniki vasitənin tətbiqi nəticəsində şagirdləri elmi anlayışları, tərifləri, qanun və nəzəriyyələri, teoremləri qavrayır, bilikləri fəal surətdə tətbiq etmək bacarıqları qazanırlar.

Biliyə şüurlu şəkildə yiyələnməkdə məktəblinin həm əqli fəallıq göstərməsi, müqayisə, təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə aparması, nəticəyə gəlməsi və həm də əməli fəallıq nümayiş etdirməsi- nəzəri biliklərini öz fəaliyyəti prosesində tətbiq etməsi vacib şərtidir. İnformasiya texnologiyaları bu işlərdə məktəblinin köməyinə gəlir.

Dərsdə yeni texnologiyalar vasitəsilə tədris materialı nümayiş etdirilməsi yeni mövzunun öyrənilməsinə maraq oyadan motivə çevrilə bilər. Texniki vasitələrin qarşısında konkret məqsəd dayanır, axtarış üçün istiqamət verilir. Ənənəvi və müasir texniki vasitələrə bu və ya digər pedaqoji və didaktik imkanları ilə əlaqədar bürsıra ədəbiyyatlarda geniş yer verilmiş və müxtəlif yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. Bütün bu ədəbiyyatların təhlilindən sonra biz TTV-nin imkanlarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirməyi məqsədə müvafiq hesab etdik:

1. Dərsi əyaniləşdirir. Digər əyani vasitələr daha az təsirli olduqca informasiya texnologiyaları tətbiq edilir. Çünki bu zaman daxili əks əlaqə çox güclü həyata keçirilir. Yəni şagird öz-özünü korektə edərək düzgün istiqamət götürə bilər;
2. Sinfə gətirilməsi və yaxud da adi gözlə görünməsi(müşahidə edilməsi) mümkün olmayan fakt və hadisələr, əşya və predmet haqqında, öyrənilən obyektlər və hadisələr barəsində şagirdlərə olduqca əyani yeni bilik və məlumatlar verir.
3. Alınan nəzəri, elmi bilikləri həyatla, əməklə, ictimai-siyasi hadisələrlə, beynəlxalq vəziyyətlə əlaqələndirir. Mürəkkəb elmi eksperimentlərin münayişi, tanınmış şəxslər, tarixi hadisələrin iştirakçılığı ilə ünsiyyət imkanlarını da genişləndirir;
4. Müvafiq bacarıq və vərdişlərin yaradılmasına imkan verir. Buraya müşahidə etməyi bacarmaq vərdiş və s. daxildir. Bi isə, məlum olduğu kimi, fəaliyyətin bütün sahələri üçün vacib olan bir vərdişdir;
5. İnformasiya texnologiyaları elm, mədəniyyət, incəsənət, ictimai həyat və . sahələrə dair suallara cavab tapmaqda şagirdlərə kömək göstərir;
6. Ümumiyyətlə götürükdə, informasiya texnologiyaları dərsin səmərəliliyini, təlimin sürətini artırır, proqram materialının mənimsənilməsinə sərf olunan vaxtı qısaldır;
7. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi müəllim texniki işin ağırlığından xilas edir. İmkan verir ki, fəaliyyətin yaradıcı tərəfinə daha çox vaxt ayıra bilsin. Nəticədə faktik materiala dair biliklərin yoxlanması üçün mürəkkəb olmayan müxtəlif nəzəredici vasitələr müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Beləliklə, tədris materialı üzrə şagirdlər arasında sürətli tempə və vaxta qənaət etməklə sorğu aparmaq imkanı yaranır.

Ədəbiyyat:

1. N.Bəşirov “Təlim prosesi və kompyuter texnologiyası”
2. R.Rəhmanov “Kompüterdə işləyən uşaqların yorğunluğunun qarşısının alınması imkanları” Elmi əsərlər, 2009
3. A.Əliyev İbtidai siniflərdə informatika elementlərinin öyrədilməsi üzrə işin sistemi, İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, B. NEŞ, 2002, N2.

The use of computer technology in learning process

Summary

The primary task facing the elementary school is to train and prepare the pupil for life to continue their education. In this regard, primary education must meet modern standards. Therefore, this area should always be in the focus of the state, and the experience of developed countries should be used to improve the quality of education, especially primary education.

Thus, the information technology used in learning process in elementary grades facilitates the formation of students' imagination and perceptions, increases the independence of perceptions, strengthens the acquired knowledge, and facilitates more comprehensive and substantive mastering of the lessons.

Использование компьютерных технологий в процессе обучения

Резюме

Основная задача, стоящая перед начальной школой, - это обучение и подготовка к жизни, чтобы продолжить свое образование. В связи с этим начальное образование должно соответствовать современным стандартам. Поэтому эта сфера всегда стоит в центре внимания государства, а опыт развитых стран следует использовать для повышения качества образования, особенно начального образования.

Таким образом, информационные технологии, используемые в процессе обучения в начальных классах, способствуют формированию воображения и восприятия учащихся, повышают независимость восприятий, укрепляют приобретенные знания и способствуют более всестороннему и содержательному усвоению уроков.

Rəyçi: b.m. A.A.Ağayeva

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/150-154

Севда Пирали гызы Абулова
Вюсаля Сабир гызы Султанова
Гюнель Вахид гызы Акперова
Bakı Slavyan Universiteti

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО МЕТОДА НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Ключевые слова: ученик, начальный класс, информация, технология, учебная задача, шаг

Açar sözlər: Şagird, ibtidai məktəb, informasiya, texnologiya, tədris tapşırığı, addım

Key words: Pupil, primary school, information, technology, educational task, step

С поступлением в школу ребенок впервые начинает заниматься социально значимой, общественно оцениваемой учебной деятельностью. Все отношения учащегося с внешним миром определяются теперь его новой социальной позицией - ролью ученика, школьника. Современные дети значительно отличаются от тех, для которых создавалась ныне действующая система образования. В первую очередь изменилась социальная ситуация развития детей нынешнего века: резко возросла информированность детей, современные дети относительно мало читают, особенно классическую художественную литературу, несформированность произвольности поведения, мотивационной сферы, разных типов мышления, ограниченность общения со сверстниками.

И в настоящее время учитель начальных классов решает очень сложные задачи переосмысления своего педагогического опыта, ищет ответ на вопрос «Как обучать в новых условиях?». В этой связи чрезвычайно важным и актуальным является качественное методическое сопровождение образовательного процесса в начальной школе.

В настоящее время все более актуальным в образовательном процессе становится использование в обучении приемов и методов, которые формируют умения самостоятельно добывать знания, собирать необходимую информацию, выдвигать гипотезы, делать выводы и умозаключения. А это значит, что у современного ученика должны быть сформированы универсальные учебные действия, обеспечивающие способность к организации самостоятельной учебной деятельности

Школа становится не столько источником информации, сколько учит учиться; учитель не проводник знаний, а личность, обучающая способом творческой деятельности, направленной на самостоятельное приобретение и усвоение новых знаний. Стандарты нового поколения, учитывая и сохраняя продуктивные идеи традиционного обучения, предлагают более эффективный способ достижения современной цели образования, основанный на деятельностной парадигме, которая связана не с условием и запоминанием готовых знаний, а с раскрытием, развитием и становлением личностного потенциала каждого ребёнка на основе освоения универсальных способов деятельности.

В психологии обучения основополагающим является тезис: «Ребёнок в процессе обучения должен быть не объектом, а субъектом учебной деятельности». Что мы чаще всего обнаруживаем на рабочем традиционном уроке? Учитель объявляет тему, говорит, чем предстоит заниматься, что-то объясняет, проверяет восприятие материала, организует тренировку в применении сведений, потом проверяет домашнюю работу и т. д. Кем же при такой организации обучения является ученик – субъектом учебной деятельности (т. е. тем, к т о учится) или её объектом (тем, к о г о учат)? Конечно, объектом. Общество не удовлетворено постановкой обучения, так как вышедший из школы выпускник чаще всего не готов к дальнейшему самостоятельному обучению, к переосмыслению и пополнению знаний, к освоению новых областей деятельности и т. д. В свою очередь выпускник начальных классов плохо готов к самостоятельной учёбе в средней школе. Поэтому в обновлённых стандартах общего образования, которые условно называют стандартами второго поколения, ставится вопрос об оптимизации обучения, в том числе и в начальных классах – о более полном, системном переходе от былого «знаниевого» подхода к деятельностному. Большинство учителей осознают эффективность технологии деятельностного метода, понимают ее важность, но не достаточно владеют методическим инструментарием.

Данная проблема побудила к выбору темы выпускной квалификационной работы: «Использование технологии деятельностного метода на уроках математики в начальной школе»

Основные задачи:

1. Изучить особенности урока математики в начальных классах в свете ФГОС начального образования.

2. Проанализировать использование технологии деятельностного метода на уроках математике в начальной школе.

3. Обобщить опыт учителей начальной школы по использованию технологии деятельностного метода и составить подборку методических рекомендаций.

Исходя из требований времени, меняется подход к современному уроку. Современный урок должен отражать владение классической структурой урока на фоне активного применения собственных творческих наработок, как в смысле его построения, так и в подборе содержания учебного материала, технологии его подачи и тренинга[3]. Урок - главная составная часть учебного процесса. Учебная деятельность учителя и учащегося в значительной мере сосредотачивается на уроке. Вот почему качество подготовки учащихся по той или иной учебной дисциплине во многом определяется уровнем проведения урока, его содержательной и методической наполненностью, его атмосферой. Для того чтобы этот уровень был достаточно высоким, надо, чтобы учитель в ходе подготовки урока постарался сделать его своеобразным произведением со своим замыслом, завязкой и развязкой подобно любому произведению искусства. По образному выражению Н.М.Верзилина, "урок - это солнце, вокруг которого, как планеты, вращаются все другие формы учебных занятий". Рождение любого урока начинается с осознания и правильного, четкого определения его конечной цели - чего учитель хочет добиться; затем установления средства - что поможет учителю в достижении цели, а уж затем определения способа - как учитель будет действовать, чтобы цель была достигнута [2].

Цель урока в современной школе должна отличаться конкретностью, с указанием средств ее достижения и ее переводом в конкретные дидактические задачи. Дадим характеристику изменений в деятельности педагога, работающего по ФГОС

- по поиску и обработке информации;
- обобщению способов действия;
- постановке учебной задачи и т. д.

Формулирование заданий для обучающихся (определение деятельности детей). Формулировки: решите, спишите, сравните, найдите, выпишите, выполните и т. д.

Формулировки: проанализируйте, докажите (объясните), сравните, выразите символом, создайте схему или модель, продолжите, обобщите (сделайте вывод), выберите решение или способ решения, исследуйте, оцените, измените, придумайте и т. д.

Форма урока

Преимущественно фронтальная

Преимущественно групповая и/или индивидуальная

Учитель ведет урок в параллельном классе, урок ведут два педагога (совместно с учителями информатики, психологами и логопедами), урок проходит с поддержкой тьютора или в присутствии родителей обучающихся

Взаимодействие с родителями обучающихся

Происходит в виде лекций, родители не включены в образовательный процесс

Информированность родителей обучающихся. Они имеют возможность участвовать в образовательном процессе. Общение учителя с родителями школьников может осуществляться при помощи Интернета

Образовательная среда

Создается учителем. Выставки работ обучающихся

Создается обучающимися (дети изготавливают учебный материал, проводят презентации).

Зонирование классов, холлов

Результаты обучения

Предметные результаты

Не только предметные результаты, но и личностные, метапредметные

Нет портфолио обучающегося

Создание портфолио

Основная оценка – оценка учителя

Ориентир на самооценку обучающегося, формирование адекватной самооценки

Важны положительные оценки учеников по итогам контрольных работ

Учет динамики результатов обучения детей относительно самих себя. Оценка промежуточных результатов обучения

Моделируя урок, необходимо придерживаться следующих правил:

Конкретно определить тему, цели, тип урока и его место в развороте учебной программы.

Отобрать учебный материал (определить его содержание, объем, установить связь с ранее изученным, систему управлений, дополнительный материал для дифференцированной работы и домашнее задание).

Выбрать наиболее эффективные методы и приемы обучения в данном классе, разнообразные виды деятельности учащихся и учителя на всех этапах урока.

Определить формы контроля за учебной деятельностью школьников.

Продумать оптимальный темп урока, то есть рассчитать время на каждый его этап.

Продумать форму подведения итогов урока.

Продумать содержание, объем и форму домашнего задания.

Современный урок строится на основе использования технических средств с применением как традиционных, так и инновационных педагогических технологий.

Используя современные технологии, работая в технологии моделирования, у школьников формируется умение самостоятельно добывать новые знания, собирать необходимую информацию, делать выводы, умозаключения, т.е. развиваются у школьников умения и навыки самостоятельности и саморазвития [2].

В педагогике, методологии и психологии в последние годы идея формирования у подрастающего поколения готовности к саморазвитию, обеспечивающей интеграцию личности в национальную и мировую культуру, получила правовое обоснование.

Реализация этой цели требует выполнения целого комплекса задач, среди которых основными являются:

1) формирования мышления через обучение деятельности, а именно: умению адаптироваться внутри определенной системы относительно принятых в ней норм (самоопределению), осознанно строить свою деятельность по достижению цели (самореализации) и оценивать собственную деятельность и ее результаты(рефлексии);

2) формирование системы ценностей и ее проявлений в личностных качествах;

3) формирование картины мира, адекватной современному уровню знаний и уровню образовательной программы.

Изменение парадигмы образования связано, с приоритетностью деятельностных целей, что требует новых подходов к организации образовательного пространства школ, новой структуры взаимодействия между учителем и учеником в процессе обучения.

В мире деятельности существует всего три вида деятельности, отличающиеся отношением к норме (алгоритму) ее выполнения: самоопределение («хочу» и «могу» выполнить данную норму деятельности), нормореализация (выполняю норму) и нормотворчество (составляю новую норму).

Самоопределение предлагает соотнесение предложенной нормы (алгоритма) деятельности с актуальным уровнем способностей («могу») и системой ценностей («хочу»). Самоопределение бывает как положительным, так и отрицательным.

Нормореализация (исполнительская деятельность) предлагает построение новой нормы деятельности на основе метода рефлексивной самоорганизации.

Под самореализацией понимается процесс нормореализации в условиях выполнимости известной нормы и нормотворчества в условиях кризиса (невыполнимости) известной нормы, а под саморазвитием – процесс самоопределения и самореализации [1]. Таким образом, понятийный инструментарий, разработанный в российской методологической школе, позволяет не только однозначно трактовать значение понятий самоопределения, самореализации и саморазвития личности, но и вскрывает их технологическую структуру. В свою очередь, знание этой структуры позволяет построить интегративную технологию организации учебного процесса, направленного на формирование готовности к саморазвитию.

В соответствии со структурой основных видов деятельности, описанной в методологии, технология организации учебного процесса в деятельностной парадигме включает в себя следующие этапы:

Шаг 1. Организационный момент.

Этот этап процесса обучения предполагает, с одной стороны, осознанный переход обучающегося из жизнедеятельности в деятельность. С другой – на этом этапе должно произойти положительное самоопределение к некоторой норме деятельности.

Шаг 2. Самостоятельная деятельность по известной норме.

На этом этапе актуализированная в сознании обучающегося известная норма деятельности N переводится в конкретное действие. Завершение этого этапа связано с появлением в деятельности затруднения.

Задача педагога на этом этапе процесса обучения – организация затруднения в деятельности обучающегося.

Шаг 3. Реконструкция деятельности по известной норме N.

На этом этапе происходит соотнесение действий с нормой N, кризис который зафиксирован учеником. При этом норма (или необходимый и достаточный набор норм) фиксируется как вербально, так и знаково.

Педагог, организуя этот этап деятельности, должен предусмотреть коммуникативное взаимодействие, результатом которого станет фиксирование в языке условий применимости известной нормы (или нескольких норм).

Шаг 4. Критика известной нормы N.

На этом этапе выявляется причина кризиса известной нормы N. Иными словами, устанавливается отличие ситуации, вызвавшей затруднение, от ранее известных ситуаций. Это отличие фиксируется вербально и объявляется учителем как тема урока.

Шаг 5. Построение новой нормы деятельности N1.

На этом этапе в коммуникативной форме строится проект деятельности в новой ситуации. Обсуждаются различные предложения, и выбирается один алгоритм, который фиксируется как новая норма деятельности N1.

Шаг 6. Использование нормы N1 для решения задания, вызвавшего затруднение.

На этом этапе учебной деятельности обучаемый конкретизирует сформировавшийся образ N1 в деятельности по преодолению возникшего затруднения, проговаривая каждый выполненный шаг во внешней речи.

Шаг 7. Фиксирование нормы N1 в языке.

На этом этапе происходит фиксирование нормы N1 как вербально, так и знаково. В результате происходит оформление новой нормы, что создает понятийную основу для развития способностей к новому виду деятельности (т.е. к деятельности по норме N1).

Шаг 8. Использование нормы N1 в типовых условиях.

На этом этапе обучаемый самостоятельно выполняет типовые задания, требующие использования нормы N1, и самостоятельно проверяет правильность решения.

Шаг 9. Этап включения нормы N1 в систему понятий.

На этом этапе обучения выполняются границы применимости нового понятия и выполняются границы применимости нового понятия и выполняются задания, в которых использование нормы N1 предусматривается как промежуточный этап.

Шаг 10. Этап тренировочных действий по ранее изученным нормам (повторение).

На этом этапе выполняются как задания, предполагающие применение нормы N1, так и задания, тренирующие способность к использованию ранее изученных понятий. При организации этого этапа обучающий подбирает тренировочные задания, имеющие методическую ценность для введения в последующем новых норм деятельности.

Шаг 11. Этап рефлексивного анализа деятельности на уроке.

На этом этапе анализируются деятельностные шаги, выполненные учеником, и используемый при этом понятийный инструментарий. Структура деятельности и ее результаты фиксируются в языке (вербально, знаково).

Шаг 12. Этап фиксирования достижения поставленной цели и планирование корректирующих действий [3].

На этом этапе соотносятся цели урока и результаты деятельности, фиксируется степень их соответствия, планируются дальнейшие действия по коррекции возникших затруднений, намечаются новые пути развития.

Таким образом, предложенная последовательность деятельностных шагов включает все виды деятельности – самоопределение, нормореализацию и нормотворчество, - сформированность которых в сознании выпускника обеспечит достижение деятельностных целей. Эту последовательность деятельностных шагов мы назовем технологией деятельностного метода.

Литература:

1. Аксенова Е.В. Технология деятельностного метода Л.Г. Петерсон.
2. Бабанский, Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе, Просвещение, Москва, 2003
3. Бабанский, Ю.К. Методы обучения в школе, «Просвещение», Москва, 2006

İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərində texnologiyanın fəaliyyət metodlarından istifadə mövzusunda dair

Xülasə

Bir tələbənin xarici dünya ilə bütün əlaqələri indi onun yeni sosial mövqeyi, tələbə, məktəbli rolu ilə müəyyən edilir. Müasir uşaqlar hazırkı təhsil sisteminin qurulduğu uşaqlardan xeyli fərqlənir. Əvvəla, bu əsr uşaqlarının inkişafının sosial vəziyyəti dəyişdi: uşaqların şüuru kəskin artdı, müasir uşaqlar nisbətən az oxudu, xüsusən klassik bədii ədəbiyyat, ixtiyari davranış formasının olmaması, motivasiya sahəsi, düşüncə tərzinin müxtəlif növləri, həmyaşdları ilə məhdud ünsiyyət.

Use of technology of activity method at mathematics lessons in initial classes

Summary

All relations of a student with the outside world are now determined by his new social position, the role of a student, a schoolboy. Modern children are significantly different from those for whom the current education system was created. First of all, social situation of the development of children of this century has changed: the awareness of children has increased sharply, modern children read relatively little, especially classical fiction, lack of form of arbitrary behavior, motivational sphere, different types of thinking, limited communication with peers.

Рецензент: доц.Р.А.Эйюбов

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/155-157

Aytac Afar qızı Abbaszadə

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
aaitac@inbox.ru

HEYKƏLTƏRAŞ AKİF ƏSGƏROV YARADICILIĞINDA MONUMENTAL
HEYKƏLTƏRAŞLIĞIN İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: monumental, heykəl, sənətkar, qəbirüstü, obraz, şəxsiyyət

Ключевые слова: монументальная, скульптура, художник, надгробие, образ, личность

Keywords: monumental, sculpture, artist, tomb, image, personality

Azərbaycanda heykəltəraşlıq sənətinin inkişafı təmayülləri qədim dövrlərə təsadüf edir. Heykəltəraşlığın bugünkü mənzərəsinin yaranmasında isə Bakıda açılan rəssamlıq məktəbi və yerli kadrların SSRİ-nin müxtəlif mərkəzi şəhərlərində heykəltəraşlıq sənətinə yiyələnmələri böyük rol oynayıb.

Azərbaycan heykəltəraşlarının bir araya gətirilməsi və onların bir təşkilat ətrafında birləşdirilməsi Sovet dövrünün payına düşüb. Lakin bundan qabaq da Azərbaycanda plastika sənətinin biliciləri olmuşdur. Son illərin araşdırmaları sübut edir ki, 1920-ci ilə qədər də Azərbaycanda heykəltəraşlıq əsərləri yaradılıb.

Azərbaycan müasir peşəkar heykəltəraşlığının təşəkkülü ilə bağlı Bakıda bir sıra monumental abidələr qoyulmuş, milli heykəltəraşlıq kadrları yetişmişdir. 1920-30-cu illərdə ilk azərbaycanlı heykəltəraşlardan İbrahim Quliyev, eləcə də Azərbaycanda yaşayan Yelizaveta Tripolskaya, Pinxos Sabsay və b. heykəltəraşların iştirakı ilə Bakıda heykəllər qoyulmağa başladı.

Azərbaycan müasir heykəltəraşlığın inkişafına böyük töhfələr verən sənətkarlarımız içərisində Akif Əsgərovun adını xüsusilə qeyd edə bilərik.

İlk öncə isə qeyd edim ki, heykəltəraş Arif Əsgərov 1940-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olub. 1958-63-cü illərdə Əzim Əzimzadə adına Rəssamlıq Məktəbini bitirdikdən sonra 1963-69-cu illərdə İ.Repin adına Sankt-Peterburq adına Boyakarlıq, Heykəltəraşlıq, Memarlıq Akademiyasında təhsilini davam etdirmişdir. Belə ki, məşhur heykəltəraşın həm dəzgah, həm də monumental heykəltəraşlıq sahəsində yaratdığı sənət inciləri günümüzün dəyərli sərvətləri hesab olunur desək yanılmarıq. 1970-72-ci illərdə SSR

Rəssamlar İttifaqının üzvü olmuşdur. Akif Əsgərovun müəllifi olduğu əsərlər nəinki yalnız Azərbaycan muzeylərinin, o cümlədən müxtəlif ölkələrin muzeylərinin daimi və zəngin ekspozisiyaları hesab olunur. Bu əsərlər Fransa, Almaniya, ABŞ da, Türkiyədə, İngiltərədə şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Bunlardan Volqoqrad İncəsənət muzeyində saxlanılan “Mənim qızım” və Moskvada Tretyakov qalereyasında saxlanılan “Hüseyn Cavid” heykəllərinin adını qeyd edə bilərik.

Akif Əsgərov vurğuladığım kimi monumental heykəltəraşlıq sahəsində də sonsuz xidmətləri olan dəyərli sənətkarlarımızdan biridir. Günümüzdə Bakı şəhəri başda olmaqla, Azərbaycanın bir çox bölgələrini Akif Əsgərovun müxtəlif tanınmış şəxsiyyətlərə həsr etdiyi monumental heykəlləri bəzəyir. Onun bu sahədə müəllifi olduğu nadir sənət nümunələrindən biri 2012-ci ildə Bakı şəhərində ucaldığı klassik vokal musiqisinin ən görkəmli nümayəndəsi olan professor Bülbül ünvanladığı heykəl hesab olunur. Bu heykəl 6, 5 m hündürlüyə malikdir. Heykəlin açılış mərasimi 30 oktyabr 2012-ci ilə təsadüf edir.

Bülbül heykəlinin yaranma prosesinə qısa bir nəzər yetirək: “2011-ci ilin payızında ölkə prezidentinin verdiyi sərəncama əsasən, Azərbaycan musiqisinin dünya arenasında tanınmasına xidmət edən iki şəxs – bəstəkar Qara Qarayev və vokalist Bülbülün heykəlləri ucaldılmalı idi. İnşa işləri çox da uzun çəkmir. Belə ki, eskizlərindən, maketindən tutmuş ta heykəlin memarlıq işlərinə qədər, bütün görüləcək işlər 2012-ci ilin payızında, yəni cəmi bir ilə başa çatır. Heykəltəraşlıq prizmasından yanaşanda bir abidənin inşası üçün bir il çox sürətli bir zamandır. Amma yaradıcı qrup verilən tapşırığın öhdəsindən ustalıqla gələ bilir. Postamentlə birləşmə hündürlüyü 6,5 metr olan heykəl vaxtında təhvil verilir. Heykəl portret janrında olduğundan xanəndənin özəlliklərini və bir

şəxsiyyət olaraq xarakterini özündə əks etdirməli idi. Məhz bu inikas heykəldə mövcud olduğundan onu uğurlu əl işi hesab etmək olar”.

Heykəltaraş monumental abidədə inikasdən çox böyük məharətlə istifadə etmişdir. Böyük əminliklə qeyd etmək olar ki, Akif Əsgərov bu əsərində Bülbülə ikinci bir yaşam haqqı bəxş etmişdir. Onun daxili dünyası, psixoloji xarakteristikası olduqca dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Ayaqlarını bir-birinə çarpazlaşdıraraq sütuna söykənən Bülbülün üst-üstə qoyulmuş əlləri və barmaq jesti onun musiqiçi olduğunu ifadə edən əsas nüanslardan biridir. Akif Əsgərov eyni zamanda obrazını elə həyatı səpkidə təsvir etmişdir ki, sanki o seyirçilərlə daim canlı ünsiyyət yaratmağa can atır. Abidəni seyr etdiyimiz zaman ilk baxışdan aydın olur ki, İfaçının lirik-əhval ruhiyyəsi poetik hisslərlə zəngindir. Məhz bu səbəbdən onu seyr edən insanların qulağında qeyri-ixtiyari olaraq Bülbülün ifa etdiyi romansların, xalq mahnılarının, təsniflərin əks-sədasi eşidilir. Bir məqamı da qeyd etmək mütləqdir ki, bədii forma, faktura, plastikanın vəhdəti obrazın ovqatı ilə sintez təşkil edir. Bir sözlə, heykəltaraş bu əsərində xanəndənin bütün iç dünyasını bizlərə açır. Heykələ baxan kimi anlırsan ki, o Bülbüldür, o Bülbül ki, milli olduğu qədər beynəlmiləl, modern, qlobal insan, modern olduğu qədər də milli bir şəxsiyyətdir. Bu abidənin uğurlu olmasının səbəblərindən biri də dəyərli sənətkarın Bülbülün içindəki bülbülü aşkara çıxarması ilə bağlıdır.

Müxtəlif bölgələrimizdə də Akif Əsgərovun imzasını daşıyan çoxlu sayda abidələrimiz mövcuddur. Onların içərisində Xaçmazda yerləşən və Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevə həsr etdiyi heykəl xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, 2004-2005-ci illər arasında Azərbaycanın regionlarında Ümummilli lider H.Əliyevin Xaçmaz ilə yanaşı Şamaxı, Quba, Balakən, Zaqatalada da abidələri ucaldılmışdır.

Heykəltaraş tam real səpkidə, dəqiq cizgilərdən istifadə etməklə Heydər Əliyevin zahiri, o cümlədən daxili dünyasını əks etdirməyə nail olmuşdur. Əsasən görməyə vərdiş elədiyimiz Heydər Əliyevin ayaqüstə olan obrazlarının əksinə olaraq, Akif Əsgərov milli öndərin şücaətini, məğrur duruşunu, əzmkarlığını onu kürsüdə əyləşdirməklə ifadə etməyə üstünlük vermiş və buna nail olmuşdur. Sənətkar onun individual aləmini elə dolğun şəkildə

qabartmağa nail olmuşdur ki, hətta Heydər Əliyevin baxışlarındakı o qürur hissini, Azərbaycanın işıqlı gələcəyinə olan inam duyğusunu, uzaqgörənliyini, qəyiyətliyini duya bilirik. Akif Əsgərov tunc və qranitin kimi materialların imkanlarından istifadə etməklə buna nail olmuşdur. Onun geyimi, bədən psoporsiyaları

olduqca düzgün formada yerinə yetirilmişdir və kompozisiya ilə postament arasındakı uyğunluq nisbətlərini də diqqəti cəlb edən əsas detallardan biridir.

Akif Əsgərov ölkəmizin hüdudlarından kənar da-Türkiyə, Misir, Gürcüstan kimi ölkələrdə də H.Əliyevin xatirəsini əbədiləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Akif Əsgərov monumental sahədə olan yaradıcılıq fəaliyyətində xalqımızın qan yaddaşı hesab olunan Xocalı faciəsinə də biganə yanaşmamışdır. O, bu dəhşətli hadisədə həyatını faciəvi şəkildə itirən həmvətənlərimizin şərəfinə “Xocalı” adlanan memorial-xatirə abidəsini yaratmışdır. Konseptual xarakterli bu əsərdə heykəltaraş bütün ağırları, bütün dəhşətləri 3 şərti fiqur üzərində cəmləşdirmişdir. Bu 3 fiqur güllə formasında təpəciyi xatırladır. Sağdakı bir qədər qamətli olduğu üçün kişi, soldakı qismən zərifliyi ilə çeçildiyi üçün qadını, ortadakı isə digərləri ilə müqayisədə daha kiçik ölçüdə olduğu üçün uşaq obrazı hesab olunur. Bu 3 obrazın güllə formasında olması isə onların düşmən gülləsinə tuş gələrək, amansızcasına öldürülməsinə işarədir. Diqqəti cəlb edən faktorlardan biri də onların fakturalarının kələ-kötür olması ilə bağlıdır. Əlbəttəki heykəltaraş bunu təsadüfən etməmişdir.

O bunun vasitəsilə həm bu üç obraz vasitəsilə min bir işgəncə ilə həyata gözlərini yuman Xocalı sakinlərinin keçməkeşli həyatını simgələmişdir, həm də abidənin təsir gücünü daha da gücləndirmişdir. Çünki istər istəməz abidəni seyr etdiyimiz zaman diqqətimiz hərşeydən öncə onun fakturasına yönəlir və ilk baxışdan gərginlik duyğusu bizi “əsir” alır. Bir sözlə bu emosional hisslərin qabardılması yolunda atılan uğurlu addımlardan biridir və bir anlıq təsəvvür edək ki, əgər əksinə heykəlin fakturası hamar olsaydı o tamaşaçılara faciə hissini aşılama bilərdimi? Əlbəttəki xeyr.

Həmçinin Akif Əsgərov qəbirüstü abidələrin müəllifi kimi də böyük şöhrət qazanmışdır. Bu abidələrdən biri də Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi, diplomat, hü-quqşünas, Çar Rusiyasında Birinci Dövlət Duma-sının üzvü (1905), Bakıda Müsəlman Milli Şura-sının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü (1917), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parla-mentinin Sədri Əlimərdan bəy Topçu-başova həsr edilmişdir. Məzar daşını onun büstü- başından çiyinlərinə qədər olan portreti tamamlayır. Bu qəbirüstü abidədə onun bütün şəxsi keyfiyyətləri dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Heykəltaraş onun simasında istifadə etdiyi dəqiq cizgilər və mimika “oyunları” vasitəsilə obrazın zahirini, o cümlədən daxilini canlandırmağa nail olmuşdur. Akif Əsgərov bu əsəri vasitəsilə Topçubaşovun əbədi xatirəsini yaşatmağa müvəffəq olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Akif Əsgərov monumental heykəltaraşlıq sahəsində göstərdiyi xidmətlər təqdirəlayiqdir və təkcə Azərbaycanda yox, dünyanın bir çox ölkələrində “məşhur heykəltaraş” statusu əldə etməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Cəmil Həsənlı, Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı, "ADA", 2013.
2. <https://modern.az> > new
3. Ругия Алиева. Акиф Аскеров: «Ищите в скульптуре красоту...» // Зеркало : газета. — 30 октября 2009. — С. 3,8.

The principles of the development of monumental sculpture in the works of the sculptor Akif Askerov

Summary

In this article we have closely acquainted with the successful steps taken by the famous sculptor of Azerbaijan Akif Askerov in the field of monumental sculpture. It is indisputable that the characters created by Akif Askerov are well known for their psychological characteristics. Otherwise, it would have been impossible for each of them to be presented with realistic cartoons.

Принципы развития монументальной скульптуры в произведениях скульптора Акифа Аскерова

Резюме

В этой статье мы подробно ознакомились с успешными шагами, предпринятыми известным скульптором Азербайджана Акифом Аскеровым в области монументальной скульптуры. Психологические образы Акифа Аскерова, несомненно, знакомые персонажи. Иначе сложно было бы уловить реализм в этих скульптурах.

Rəyçi: dos.N.Axundova

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR:

FƏLSƏFƏ PHILOSOPHY ФИЛОСОФИЯ

Şəlalə Sabir qızı Salmanova Qloballaşma dövründə İslam mədəniyyəti.....	4

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Zahire Kamaladdin qızı Kazımova Communicative language teaching.....	7
Tarlan Rустам оглы Арифджанов Сложные словосочетания в современном русском языке.....	11
Егана Исраил гызы Мамедова Научно-технические термины русского языка.....	14
Mehriban Ələbbas qızı Abdullayeva Cümlənin aktual üzvlənməsində söz sirasinin rolu.....	17
Aytən Gülşan qızı Cəfərova Fransız dilində məişət üslubu və onun bəzi linqvistik xüsusiyyətləri.....	20
Leyla Sadıx qızı Məmmədova İngilis dilində “to put” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili.....	24
Sevinc Fəxrəddin qızı Hüseynova İngilis və azərbaycan dillərində evfemizmlərin məna qrupları.....	28
Zərifə Bayram qızı Məmmədova Mütaliə insani kamilləşdirir.....	32
Məfkurə Salam qızı Hüseynova Müasir azərbaycan dilində terminlərin semantik üsulla yaranması.....	36
Aygün Hüseyn qızı Məqami Coup d’œil sur l’histoire du lexique français.....	40

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Зельфира Шевкетовна Шукурджиева Жанровый аспект публицистики исмаила гаспринского.....	43
Veliyullah Nevruz Gurbet hayatı yaşayan şair.....	48
Mətanət Musa qızı Aslanova Aşıq Ələsgərin şeirlərində işlənən omonim və çoxmənalı sözlər.....	56
Fəxrıyyə Telman qızı Xudiyeva Nəimi, Nəsimi və böyük tarixi abidə –xanəgah.....	60
Sürəyya Allahverən qızı Həsənova İmadəddin Nəsimi lirikasında hissi-emosional ovqatın formalaşdırılmasında xitabın rolu.....	62
Sahibə Sədnikqızı Əzizağa Nəcəfzadənin “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti azərbaycan nizamişünaslığında” monoqrafiyası haqqında bir neçə söz.....	65

**BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR INTERNATIONAL RELATIONS
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

Xəliq Hüseyn oğlu Dadaşov	
Qloballaşma və terror fəaliyyətinin təhlükəli mənbəyi.....	67
Allahşükür İlqar oğlu Zülfiqarlı	
Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti olan Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı: əldə olunmuş nailiyyətlər və perspektivlər.....	72
Cavid Bəhmən oğlu Babayev	
Dünya ticarət sistemi və Azərbaycan: mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri.....	78
Allahşükür İlqar oğlu Zülfiqarlı	
Müstəqil Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində.....	81

SOSİOLOGİYA SOCIOLOGY СОЦИОЛОГИЯ

Eldar Yusif oğlu Məcidzadə	
Sənayedə strateji planlaşdırma və onun səmərəliliyi.....	86
Cavid Bəhmən oğlu Babayev	
Milli innovasiya sistemi: mövcud vəziyyət və inkişaf	90
Eldar Yusif oğlu Məcidzadə	
Sənaye müəssisəsinin innovativ fəaliyyətinin strateji planlaşdırması.....	95

PEDAQOGİKA PEDAQOGY ПЕДАГОГИКА

Судаба Насреддиновна Искендерова	
Социальная адаптация, реабилитация, интеграция и инклюзия детей с ограниченными возможностями здоровья.....	99
Nəzakət Bəylər qızı İmanverdiyeva	
Bövlət təhsil strategiyası və təhsildə innovasiyalar.....	102
Xəyalə Cahangir qızı Məmmədova	
Ailədə uşaqlara sevgi və məhəbbət.....	105
Мелик Шихбала оглы Меликов	
Инклюзивное образование: актуальные проблемы и перспективы развития.....	108
Ülviyyə Salam qızı Aslanova	
İnklüziv təhsil: mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri.....	111

PSİXOLOGİYA PSYCHOLOGY ПСИХОЛОГИЯ

Sevda İbrahim qızı Mansurova	
Yeniyyət mə yaş dövründə şəxsiyyətlərarası münasibətlər.....	115

**TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY
OF TEACHING МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

Telli Təriyel qızı İbrahimova , İradə Xəlil qızı Zamanova	
Məktəbəqədər uşaqlarda nitq inkişafı pedaqoji problem kimi.....	118
Şükufə Məhəmməd qızı Ağakışiyeva	
Nitq mədəniyyətinin idmançı tələbələrə tədrisinin əhəmiyyəti.....	121
Мамедова Ана Ага гызы	
О развивающем обучении при введении понятия величины в начальном курсе	

математики.....	124
Xatirə Tacəddin qızı Qurbanova	
İbtidai siniflərdə kombinatorika elementlərinin öyrədilməsi.....	127
Sevinc Xaliq qızı Cəbrayilova	
Tədris prosesində interaktiv təlimin bəzi problemləri.....	131
Севиндж Рамиз гызы Гусейнова	
Ролевая игра как средства интенсификации обучения групповому общению.....	134
Səmayə Akif qızı Quliyeva	
V və VI siniflərdə nitq vərdişlərinin tədrisinə verilən proqram tələbləri.....	137
Kifayət Əliqamət qızı Dolxanova	
KT-in və innovativ texnologiyaların təhsildə yeri və rolu.....	140
Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov	
Teyyubə Məzahim qızı Abışova	
Aynurə Oqtay qızı Binnətova	
İbtidai siniflərdə məsələ həllinin öyrədilməsi yolları.....	143
Zərəfşan Babakərim qızı Azayeva	
Kifayət Əliqamət qızı Dolxanova	
Turac Cəlaləddin qızı Əhmədova	
Təlim prosesində kompyuter texnologiyalarından istifadə.....	146
Севда Пирали гызы Абулова	
Вюсаля Сабир гызы Султанова	
Гюнель Вахид гызы Акперова	
Использование технологии деятельностного метода на уроках математики в начальных классах.....	150

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Aytac Afar qızı Abbaszadə	
Heykəltəraş Akif Əsgərov yaradıcılığında monumental heykəltəraşlığın inkişaf prinsipləri...	155

Texniki redaktor:
Səbinə Fərmanqızı

Korrektor:
Şəbnəm Allahverdiyeva

Kompyuter tərtibatı:
Tahirə İmamova

Çapa imzalanmışdır: 29.10. 2019

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 11 ç.v.

Sifariş: 188

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunmuşdur
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru